

Франц Сіўко

**Ягня
ахвярнае**

Угліс

1

1570. ПАДПАЛ

Апрычнікі наляцелі ўначы. Агаласілі пустыя вулкі страхавітымі воклічамі і гіканнем, паўрываліся ў хаты, павыцягвалі сонных mestачкоўцаў на пляц перад управаю. Там, акружыгушы з усіх бакоў і весела паз-вэнъкаючы шаблямі ў чаканні хуткай забавы, пратрымалі на марозе да раніцы. А як толькі небасхіл заірдзеўся і заіскрыўся пад промнямі сонца снег на вежах касцёла і царквы, пачалася калатнеча.

Першым схапілі высокага, з шырокімі, на буслінае крыло ў лёце, плячамі ліцвіна-гандляра. Тroe апрычнікаў наваліліся на асілка ззаду, накінулі на шыю вяроўчыну, прыгнулі долу. Кабета з дзіцем, жонка ягоная, кінулася да мужа, каб памагчы бараніцца, але яе зблі з ног, штурхнулі ў сумёт. Затым успаролі шаблямі на мужчыне вопратку, падвялі да атамана.

— Падпал яму! — гукнуў той і істэрычна, па-бабску зарагатаў.

Гандляра павалілі на снег, пачалі вадзіць галаўнямі па пасінелым ад сцюжы целе.

— Ім таксама! — тышчуў пальцам у знямелы ад страху нагоўп атаман. — Усім падпал!

Праз пайгадзіны пляц нагадваў бойню. Прынаджаныя паходам гарэлай чалавечыны груганы цярпліва застылі на дрэвах у чаканні зыходу катаў. А тыя збліліся ў гурт, раіліся, што б прыдумаць яшчэ.

— Утапіць, вось што! — гаркнуў атаман. — Да саней -- і ў раку!

Апрычнікі папрывязвалі паўжывых мужчын да вазкоў, навыперадкі памчаліся да ракі. Жанок і дзяцей згрузілі на астагнія, павезлі следам.

На мосце, паблізу кляштара, спыніліся. Палова апрычнікаў узброілася сякірамі, пабегла ўніз пра-біаць палонкі, палова засталася наверсе. Калі палонкі былі праўбыя і вада хлынула з-пад лёду на снег, тыя, што засталіся на мосце, паадвязвалі безуладныя, знявечаныя аб наледзь на дарозе целы мужчын, з рогатам паскідвалі іх у воду. Тоё самае зрабілі з жанчынамі і дзецымі. Некаторыя з ахвяр не патраплялі ў палонкі, да іх падбягалі апрычнікі, скоўвалі пад лёд. Тых, што і ў палонках працівіліся смерці, дабівалі шаблямі.

Калі патапілі ўсіх, рушылі да кляштара па мана-хаў. Іх таксама згрузілі на сані, павезлі да моста і паў-жывых ад пярэпалаху паскідвалі на дол. Затым хаў-рус рушыў у другую, бяднейшую частку мястэчка. Жыхары яе, галоўным чынам адзінаверцы апрычні-каў і жыды, баючыся нечаканых прыхажаяў, пахава-ліся дзе хто мог. Іх павышчывалі са сковаў, змардавалі да непазнавальнасці, пасеклі шаблямі. А напрыкан-цы, разгарачаныя крылаваю вольніцай, перабілі ўвесь стагак і папалі будынкі. І тут успомнілі, на-рэшце, пра іншаземцаў, што хаваліся ў найдалейшым канцы мястэчка, за ракой.

Ваявода, а з ім паўтары сотні ваяроў, супакое-ныя абяцанкаю бесперашкоднага вяртання на радзі-му, выйшлі насустроч пераможцам.

Іх, сапраўды, адпусцілі. Атаман уласнаручна ада-рыў кожнага футрам, потым загадаў падначаленым праводзіць да гасцінца. А перад тым паднёс, у дада-так да фуграў, па гарнцу ягад.

— Удог, вищества, вкусно есть!

— Godu, jakże, wiemy¹, — дзякавалі адарантам пераможаныя і жартам нібыта дадавалі: — Наступ-ным разам мы першыя паямо, і тады пабачым, хто кагоadolее.

¹ Году, як жа, ведаем (польск.).

І тыя, і другія пайшлі, а прыпарушаная студзенскім снегам зямля доўга яшчэ чырваніла, сцінаючыся ад жаху, крывёю ахвяр і сокам абшкуматаных згладнелымі вуснамі нетугэйшых ягад.

2

1798. КРАЙНА

І пітво палёгкі не прынесла, наадварот, прыступ млюснасці ўзмацніўся. «Можа, ад лямпы, — падумала Любаша. — Вунь як газаю смярдзіць». Паспрабавала дацягнуцца рукой да шафачкі над узгалоўем, каб выкруціць кнот, але не здолела: перашкаджала рабрына ложка.

Яна прыўзняла плечы, паволі, пядзя за пядзяю намацала далонню паверхню шафачкі, тышнула пальцамі ў падстаўку. Лямпа гайданулася, саслізнула з падстаўкі і захрасла ў прамежку між столікам і рабрынай. Любаша памкнулася дастаць яе, каб паставіць зноў на стол, але не паспела: узмацніліся схваткі. Боль абхапіў жывот, працяў паясніцу, ірвануўся ўгору, да грудзей. Яна хацела крыкнуць, каб паклікаць пакаёвак, ды было запозна. Лямпа гахнула на падлогу, смярдзючая лужына газы разлілася пад узгалоўем. Языкі агню, паганяючы адно адзін, слізганулі па сцяне, перакінуліся на ложак. Любаша шырэй раскрыла рот, напружылася ўсім целам, паспрабавала выпхнучь з сябе боль. На гэты раз моцы хапіла.

Адчайны, патрабавальны дзіцячы покліч узніяўся пад столъ, агаласіў паўсонны будынак. З калідора да-нёсся тупат, пакаёўкі Мар'я і Гапа паказаліся ў дзвярах. Але Любаша іх ужо не бачыла. Тарганулася раз і другі на прасціне, ціха ўскінула ўгору руку і тут жа апусціла яе долу. Пакаёўкі падбеглі да яе, разагналі дым рукамі, узяліся збіваць агонь. Немаўля ва ўзножжы зноў заквіліла. Мар'я, старэйшая і больш дасвед-

чаная, памкнулася да яго, хуценъка перагрызла зубамі пупавіну.

Лекар Фокс жвава выскачыў з экіпажа, імкліва падняўся па прыступках на шырокі, упрыгожаны чатырма ружовымі вежамі ганак графскага дома.

— Нарэшце! — выгукнула з палёгкай Марыя Іпатаўна і кінулася ўніз, дзе ўжо колькі часу перапалахныя пакаёўкі мітусіліся ля парадзіхі і дзіцяці. — Сюды, пане Эдгар!

Любаша, белая, з пасамі вогмых валасоў на ілбе, нерухома ляжала на ложку.

— Выйдзіце ўсе!

Дзеўкі, а з імі і графіня выйшли з прапахлага дымам пакоя, зблісіся гуртам у калідоры.

Праз колькі хвілін са спальні зноў пачаўся голас лекара. Марыя Іпатаўна распіхнула чалядніц, рынулася на яго.

— Дзяўчынка. — Фокс няспешна памыў рукі, выцер іх ручніком. Затым падышоў да Любашы, узяўся мацаць пульс.

— Графіня!

Марыя Іпатаўна, якая дагэтуль утрапёна глядзела на немаўля, рэзка выпрасталася. Адна з пакаёвак, здагадаўшыся, што да чаго, узахліпкі загаласіла.

Прыадчыненае вакно расхінулася насцеж, на тужліва скаланулася шыбінай.

— Затохлася, — знікавелым голасам прамовіў Фокс.

Марыя Іпатаўна схапіла з шафачкі люстэрка, паднесла да вуснаў Любашы.

Спэцканая рагамі сажы люстроная паверхня маўчала.

Граф Андрэй Мікалаевіч, саракагадовы мужчына з доўгімі, па модзе, бакенбардамі, сядзеў у кабінеце,

гартаў паперы. У фагэлі насупраць Марыя Іпатаўна займалася пруткамі.

— Дрэнъ усё!

— Што такое, Андрэй? — па твары графіні пра-
бег цень заклапочанасці.

— Горш не бывае. Собіла мне даверыцца гэтаму
Козыраву. Усё абы-як, да ручкі дабіў маёнтак. На, са-
ма паглядзі.

Графіня колькі хвілін няўцямна глядзела на папе-
ры.

— Што гэта? Я нічога не разумею. Раствумач да-
ходаіва.

— Табе з Алёшам давядзецца пераехаць у Край-
ну, вось што.

— Мне? — у голосе Марыі Іпатаўны прагучалі і
страх, і нязгода. — А ты?

— Тут застануся, — ціха, але цвёрда сказаў
граф. — У мяне месца тут, сама ведаеш, як нялёгка
яно дасталося. — Ён падышоў да жонкі, узяў за ру-
ку. — А ты разумніца, хутка навядзеш там парадак.

— Ці здолею я?

— Здолееш. Фелікса Дыбу, тубыльца, замест Ко-
зырава возьмем правіць, і ўсё наладзіцца.

— Хто такі Дыба?

— З ліцвінаў пераселеных. Ён у Крайне ўжо. Не
бойся, ён хоць і з паўстанцаў, чалавек памяркоўны. І
галоўнае — працавіты.

Графіня ўздыхнула. Ад'езд з горада, ад дабротаў,
да якіх прывыкла змалку, яе палохаў. Але пярэчыць
мужу не хацелася, і яна пайшла на хітрасць.

— А з Пелагейкай што?

— З Пелагейкай? — Андрэй Мікалаевіч на хвіліну
задумаўся. За лёс дзяўчынкі, бацька якой, ягоны бес-
талковы стрыечны брат-няўдаліца, згінуў падчас бой-
кі з-за нейкае жанчыны, а маці, выхавацелька іх адзі-
нага з Марыяй Іпатаўнай сына Алёшы, памерла пры

родах, ён, чалавек чуллівы і сумленны, адчуваў адказ-насць не меншую, чым за лёс уласнага сына.

— Два месяцы дзіцяці, хай бы акрыяла, — даводзіла сваё Марыя Іпатаўна.

— Няхай будзе па-твойму, — задаволены, што ўрэшце перамога, хоць і з пэўнымі саступкамі, застася за ім, пагадзіўся граф. — Падрасце дзеўка, па вясне выпраўлю з нянькаю да вас у Крайну. А можа і сам к таму часу перабяруся.

— Добра, Андрэй, як скажаш.

Марыя Іпатаўна ўстала, пайшла да дзвярэй.

У бальнай зале дзевяцігадовы Алёша раскрэсліваў крэйдаю на падлозе квадрацікі для гульні ў класы.

— Плача, чуеш, мама? — сказаў і схаваў за спінаю перапэцканыя крэйдай рукі.

Сапраўды, зверху, з-за галерэі, за якою адразу знаходзіўся дзіцячы пакойчык, даносіўся манатонны і працяжны, як скавытанне шчанюка, голас немаўлянца.

Марыя Іпатаўна моўчкі прайшла паўз сына. Дзіцячага плачу яна заўсёды не любіла, а зараз, пасля непрыемнай размовы з мужам, і наогул не жадала чуць.

Дзяўчынка ікнула, зацерабіла ў паветры лыткамі, гарэзліва пацягнулася рукамі да сцяны, дзе вісела ма-па.

— Бач ты, вучонаю будзе наша Пелагейка. — Палашка цмокнула малую, расшпіліла на грудзях кофту. Немаўля торкнулася губкамі ў набрыняющую грудзіну, смачна зацмокала.

У пакой увайшла Марыя Іпатаўна. Яна была апранута па-дарожнаму, у вачах свяцілася незадаволенасць.

— Ужо не плача?

— Не. — Палашка пачціва ўсміхнулася. — Вось толькі рукі ўвесь час чамусыці да мапы цягне.

— Значыць, будзе падарожніцай. — Графіня ка-
зытнула малую за шчаку. — Мы ад'ядждаем з Алёшам
у Крайну, а вы, як толькі пацяплее, прыедзеле з Пела-
гейкай.

— Слухаюся.

— Дык да спаткання. — Марыя Іпатаўна змахну-
ла з павека слязіну, накіравалася да дзвярэй.

Лета было ранняе, нязвыкла цёплае, з бясконцы-
мі дажджамі. Ужо двойчы нахопліваліся і навальніцы.
Насычаная вільгаццю зямля ўранку клубілася парай,
зноў ішоў дождж, і здавалася, яму не будзе канца.

Палашка з Пелагеяй збираліся ў Крайну. Той самы
экіпаж, у якім пяць месяцаў таму ад'ядждала графі-
ня, стаяў ля ганка. Апошнім узгрузілі на яго кошык з
полкамі.

Андрэй Мікалаевіч выняў дзяўчынку з зыбкі, па-
нёс да выхаду. Яна крутнулася ў ягоных руках, паказ-
ваючы на сцяну, незадаволена захныкала.

— Што яна хоча?

— А вы не ведаецце? Мапу, вось што! — засмяяла-
ся Палашка.

— Мапу? Дык здымі яе і нясі ў экіпаж.

Мапу паклалі ва ўзноўжкы, і малая, пакуль ехалі
да Крайны, засяроджана вадзіла пальцам па звіліс-
тых, абы-як раскіданых на ёй лініях рэчак і дарог.

— А гэта што? — Марыя Іпатаўна, прыкметна
пасвяжэлая на вясковым харчы і паветры, падкінула
мапу ўгору, сядрзіта зірнула на Палашку.

— Пелагейка любіць, дык Андрэй Мікалаевіч за-
гадаў узяць, — сцінаючыся пад няўхвальным пагля-
дам, адказала тая.

Графіня колькі часу стаяла ў задуменні.

— Добра, павесьце ў сябе ў флігелі, — сказала на-
рэшце. Затым рэзка павярнулася, пакрочыла алеяй ў
далыні кут сада.

Палашка ўзяла дзіця на руکі, стараючыся не спатыкацца на брукаванцы, якою кругамі быў выкладзены дзядзінец, падалася следам за гаспадыніяй.

Слуга Міхей падзівіўся хвіліну-другую на незразумелыя знакі, згарнуў мапу ў скрутак, панёс у флігель.

3

1813. АПАНТАНАЯ

Цемра крыху рассунулася, і адразу сталі бачныя пагоркі. Абодва белыя, з абодвух сіякалі долу, расплываліся па прасціне, рагі крыві. Час ад часу яны варушыліся, тады рухацца адразу рабілася лягчэй. Але ногі ўсё яшчэ знаходзіліся ў схроне. Пелагейка адштурхнулася мацней, напружылася, папаўзла на свято. Хвала падхапіла яе, штурхнула наперад. Пахазы і дыму ахапіў цела, перашкаджаючы як след дыхнуць, засеў у горле...

Цела сутаргава тарганулася раз-другі, паволі абмякла. Лекар Фокс выняў з зубоў дзяўчыны лінейку, кінуў на падлогу.

— Авохці! — Палашка перажагналася. — Гэта... навошта вы лінейку?

— Каб язык не скусала.

— Тое, гляджу, крыві сёння куды меней.

— Дык гэта не ўпершыню з ёю?

— Трэці раз. — У дзвярах стаяла графіня з кніжкаю ў руках. — Падучка, няйначай.

— Няйначай, так, — згадзіўся лекар.

Пелагея расплюшчыла вочы, авбяла пакой няў-циямным паглядам.

— Пі... піць, — вымавіла, выштурхваючы з рота слова вялым, аблепленым ашмёткамі пены языком.

Палашка прынесла вады.

Фокс пахаваў прычындалы, накіраваўся да выхаду.

— Не пашэнціла вам, Марыя Іпатаўна, — сказаў графіні, калі выйшлі з пакоя. — Падучка — кепская хвароба.

— Што добра га чакаць, Эдгар Іванавіч, — з маўпай дзеўка не вылазіць. Хоць ты папалі іх. Спрабавала да іншага чаго прыяхвоціць — дзе там! Такая ўтрапёная. Вось і хвароба. Можа, Андрэю Мікалаевічу ўдасца паўплываць...

— А мае вярнуцца?

— З хвіліны на хвіліну чакаем.

Яна бачыла, як дзвёры зачыніліся, як пайшоў Фокс, а за ім, шоргаючы падолам сукенкі, графіня.

Колькі часу было зусім ціха. Затым зверху, са спальні, данесліся гукі: мабыць, графіня прыйшла праз калідор. І тае ж хвіліны дзвёры зноў ляпнулі, нехта спускаўся долу.

Пелагея дастала з-пад падушкі насоўку, выщерла рот. Крыўі яна ніколі не баялася, і тое, што тканіна ўвобміг зачырвонела, і на гэты раз яе не напалохала.

Крокі былі ўжо зусім блізка. Па хадзе можна было здагадацца, што ідзе мужчына.

Трымаючы адною рукою ля вуснаў насоўку, яна другою адкінула коўдру ўбок. Але як толькі стала на ногі, галава закружылася так моцна, што ўсё паплыло перад вачыма. Яна спрабавала зачапіцца пальцамі за выступ сцяны, але сіл не хапіла.

Калі яна аchnулася, у пакоі было шэра. Нейкі мужчына, нахінуўшыся галавою да самай падушкі, сядзеў скрай ложка.

— Дзядзечка... дзядзя, — пазнаючы Андрэя Мікалаевіча і з недаўменнем гледзячы на ягоны пусты рукаў, сказала Пелагея. — Цябе паранілі?

— Нічога. — Граф уклаў рукаў у кішэню, каб не перашкаджаў, ніжэй схіліўся над дзяўчынай. — Мы адолелі француза, і гэта галоўнае.

— Дзе далёка ты быў?

— У войску Вітгенштэйна... Як палепшаеш, тады раскажу.

-- Я зараз хачу. Пакажы месца, дзе ты быў.

-- Вось тут. — Андрэй Мікалаевіч тыщнуў пальцам здаровае руکі ў край мапы.

Пелагея прыгукнела голаў, з цікавасцю зірнула на крапку пад ягоным пальцам.

— Сядзіба там ёсць?

— Ёсць і даволі вялікая.

— Як наша Крайна?

— Меншая, але вельмі прыгожая. Рэчка звлістая, а наўкола яе — дубровы. Зверыны шмат: казулі, дзікі, зайцы, лісы, яноты... Мясціна вельмі вабная.

— А называецца як?

— Дубраўка. Пачакай. — Граф выйшаў з пакоя, але вельмі хутка вярнуўся — са скруткам у руцэ.

Пелагея разгарнула яго.

— Мапа!

— Вайсковая, — удақладніў ён. — Бачыш, гэта месца, дзе наш лагер месціўся. А на ўсход, праз раку... вось... вось яна, Дубраўка.

— Я хачу туды, дзядзечка!

— Ого, туды! — Андрэй Мікалаевіч засмяяўся. — Гэта надта далёка. — І, бачачы, як спахмурнеў змучаны хваробаю твар дзяўчыны, дадаў: — Пажывем — пабачым, можа, і ўдасца калі.

Вяртанне Андрэя Мікалаевіча добра паўплывала на Пелагею: яе перасталі даймаць прыпадкі, з'явіўся апетыт, вочы павесялелі. Гувернантка ўзнавіла ўрокі, а перапынкі між імі дзяўчына, як і раней, бавіла над мапамі: схіліўшыся над столом, выводзіла алоўкам лініі паміж Крайнаю і Дубраўкай. Невядомая зямля з рамантычнаю назвай нібы прывяржыла яе.

Тым часам і на дварэ пасвятлела: стаяла сярэдзіна красавіка, набліжаўся Вялікдзень.

У вялікую суботу з'явіліся госці з горада: графава сястра Тацяна з мужам і сынам Валодзем. Разам з імі прыехаў і сын Дыбы Бронак. Усе чакалі Алёшу, але ён прыехаць не змог: не пусцілі вайсковыя справы.

Малады Дыба нядаўна перабраўся ў горад з Вільні, часова жыў у графавай сястры і меў намер з часам перасяліцца да бацькі ў Крайну. Пелагеі ён адразу спадабаўся абыходлівасцю і сціпласцю паводзін. Усе дні, што госці жылі ў маёнтку, яна прасядзела ў сваім пакоі, упotateйкі назірала з вакна, як хлопец з Феліксам завіхаўца па гаспадарцы.

Кемлівая Марыя Іпатайна здагадалася, што да чаго, спрабавала выбавіцца дзяўчыну з добраахвотнага скімніцтва, але дарэмна.

Дзень ад'езду гасцей Пелагея знарок правяла ў суседзяў. А вярнуўшыся надвячоркам у Крайну, рынулася на ложак і ўсю ноч праляжала на адным месцы, бы нежывая.

Любаша войкнула, камечачы прасціну, сцягнула яе з сябе. Затым выхнула з-пад галавы падушку, сціснула вільготнымі ад пярэпалаху і напружання пальцамі, штурнула на падлогу. Наўлечка шваргнула, ашчэрылася пер'ем, распайзлася па шве. Патры-вожаная лямпа гайданулася на падстаўцы, разліваючы па пакоі смурод ад газы, саслізнула на падлогу. Бронак, зграбны, у новенъкім,, навырост пашытым суродуце, увайшоў на гук, падаўся да ложка. Пелагея варухнулася, каб даць хлопцу месца побач, але дарэмна. Бронак паставаў з хвіліну ля яе, затым расчыніў фортку, абыякава пасміхнуўся, сігануў у вузкаваты, аздоблены наўкола вецием пакаёвае бярозкі праём. Любаша прыйзнялася, каб паклікаць яго назад, але боль зноў прыгнуў яе долу...

4

1815. ПАДАРОЖКА

Андрэй Мікалаевіч задаволена прашпацыраваў па пакоі, усміхнуўся. Што ж, нялага: ураджай жыта добры, даўгі выплачаны, суконная фабрыка працуе без збояў. Праўда, вайна крыху падарвала гаспадарку, але страты нязначныя і ўдалая здзелка з продажам лесу хутка іх пакрые.

Цяпер, калі ўсё гэтак добра складваецца, можна падумаць і аб падарожкы. Графіня ўжо колькі год трывніць Італіяй. Пабраўшыся, ездзілі туды, але калі тое было?

Андрэй Мікалаевіч трасянуў званочкам.

— Дыбу да мяне! — загадаў пакаёўцы і зноў уладкаваўся за столом.

Дыба з'явіўся праз пяць хвілін.

— Уваходзь, Фелікс. — Граф падняўся настурч, падаў руку. — Ну, што там з лямусам?

— Будуецца. — Аканом, як зойсёды, адказваў коратка.

— Ох, і напрыдумлялі мы з табою новаўядзенняў, неўзабаве ўся губерня будзе з'яджацца глядзець. Спачатку фабрыка, цяпер гэтая... лядоўня. Паглядзець ужо можна?

— Можна.

Яны выйшлі на двор.

Ля выкладзенай з камення лядоўні, што месцілася на самym ускрайку лога, так што толькі адзін, паўночны бок заставаўся адкрытым для сонца, завіхаліся цесляры. Ужо былі пакладзены трох ніжнія вянцы зруба, убаку, ля хмызу, зіхацелі абчасаныя да бліскучкі тэраскі. Андрэй Мікалаевіч пасміхнуўся: усё было акурат так, як ён бачыў у Дубраўцы, калі адседжваўся пасля ранення ў пакоях тамтэйшага памешчыка. Адно — сцены неабшаліваныя. Прыгожа і галоўнае — зручна. Харч не будзе псованацца, бо лёд пад

падлогаю, і самому ў спёку можна на тэрасе час пра-
бавіць. У Дубраўцы, бачыў, панская чэлядзь і начуе
на тых тэрасах.

— Фелікс!

Дыба кінуў сякера, якою узяўся ўжо абчэсваць
бервяно, падышоў да яго.

— Марыя Іпатаўна хоча ў Італію з'ездзіць, як ты
на тое глядзіш? Бюджэт вытрымае наш?

— Вытрымае, не хвалюйцеся. — Дыба засмяяўся,
затуліў вочы рукою ад сонца, падаўся назад да цесля-
роў.

Дарога далася нялёгка. Доўгія стаянкі, рамонт
екіпажа, перапады тэмпературы — усё паграбавала
цярплівасці і фізічнай загартоўкі.

Надзіва, Пелагея, за якую баялася графіня, ака-
залася нават больш трывалай, чым яна сама. Сядзела
побач з Міхеем на козлах, утрапёна сачыла за мясцо-
васцю і час ад часу рабіла на мапе нейкія пазнакі. Рэ-
кі і рэчкі, азёры, балоты — нішто не заставалася ёю
незаўажаным, усё рабілася прадметам тапаграфіч-
ных вышкукаў. І калі 20 траўня ўзблісія ўрэшце на Апі-
еву дарогу, мапа нагадвала ссечаную дробам мішэнь.

Вечны горад сустрэў іх сонечнымі промнямі. Час
летняе задухі яшчэ не пачаўся, і паветра было свежае
і лагоднае. Старая сіцылійка, у якой спыніліся па рэ-
камендацыі адной княгіні, далёкай свяячкі Андрэя
Мікалаевіча, за памяркоўную плату саступіла пада-
рожніцам трэй прасторныя, упрыгожаныя пад старас-
ветчыну пакойчыкі.

Калі графіня часам адчувала сябе няёмка з-за не-
магчымасці харчавацца на шырокую нагу, дык Пела-
гею гэта зусім не бянтэжыла. Піца, якую гатавала ім
кухарка сіцылійкі, яе задавальняла цалкам, і яна час
ад часу, каб пацвеліць цётку, брала з сабою на вуліцу
колькі кавалкаў.

Першы тыдзень прысвяцілі агляду форумай. Задашэлыя, паўразбураныя пабудовы Пелагеі не спадаліся. Затое слон на пляцы Мінервы выклікаў гэткую буру эмоцый, што Марыя Іпатаўна вымушана была зрабіць ёй заўвагу.

Напрыканцы другога тыдня наведалі ватыканскія музеі. Пабыць за экспертуара ўзахвоцілася дачка гаспадыні Лаура. Яна збольшага гаварыла па-крайнаўску, да таго ж няблага арыентавалася ў экспазіцыях.

Велізарная колькасць жывапісу вельмі хутка стаміла падарожніц. Затое ўсё кампенсавалася ў галерэі мапаў. Ледзь трапіўшы ў яе, Пелагея знерухомела ў здранцвенні перад выяваю-боцікам і абрысамі высокаў наўкола яе. Трыцаць дзве мапы ў сучасным і старажытным выглядзе літаральна заваражылі яе, так што Марыі Іпатаўне давялося нават вяртацца па пляменніцу з наступнае залы.

— Пелагея, што такое?

Дзяўчына скамянулася, неахвотна пасунулася следам за графініяй у накірунку Сікстынскай капліцы.

У капліцы было тлумна.

Пелагея прыхінулася плячом да перагародкі, зірнула ўгору. Біблейскія персанажы цымяна паблісквалі аголенымі торсамі ды тварамі паўз тоўшчу векавога другу. Пра асобных яна чула яшчэ ў Крайне — ад дзяка. А вось імя мастака, які ні намагалася, хоць дзяк, памяталі, і казаў, узгадаць не мага. Адзінае, што ведала дакладна, дык гэта тое, што маляваў ён стоячы ці седзячы з задзёртаю галавою на падстаўках пад самым плафонам, так што вада і фарба ручаямі ліліся небараку на бараду і ў очы.

Зала была раздзеленая ўпоперак перагародкай.

— Тут папу выбіраюць, — патлумачыла Лаура. — Вунь уваход. Яго замураўваюць, а ў каміне разводзяць агонь. Размуроўваюць, як дым пасвятлее.

Працэдура падалася Пелагеі цікавай, яна нават пакратала дзвёры рукамі. І хуценька пайшла прэч з памяшкання. Хацелася есці, ды тут, у музеі, жаваць піцу было неяк няёмка.

Кожны дзень прыносіў новую хвалю спёкі, і Марыя Іпатаўна, баючыся, каб Пелагеі не зрабілася блага, вырашыла вяртакца дахаты. 14 чэрвеня накуплялі правіянту і прэзентаў для графа і ягонай сястры, апошні раз выправіліся ў вандроўку па горадзе.

— Купі сабе што-небудзь на памяць, — сказала графіня і спынілася ля крамы з біжутэрыяй.

— Добра. — Пелагея ўзяла грошы і, як толькі Марыя Іпатаўна адварнулася, шмыгнула ў дзвёры побач.

Праз пяць хвілін яна вярнулася.

— Вось, купіла, — сказала весела і разгарнула новенъкую, з пахам друкаркі, мату Італій.

5

1817. ПАВЭЛАК

(з этнографічных запісаў сябра гуртка «Шубраўцы» Віленскага універсітэта Юльяна Пачопкі для «Брукаўых ведамасцяў»²⁾

Усякая трасца на чалавека, ага. Тыфус табе, а то ўвосень скуллё ўкашацца. Ну, і лечыш цыбулінай. Прыйкладзеши нанач — раненъка, глядзіш, і прарвець. А знак усё адно астанецца. І ўсё на беднага. Пан, як што, ляжаць і ляжыць сабе. А ты роб.

Посля вайны дужа хварэлі. Мерцвякоў усюдыых, як блох тых, было, па ямах засыпалі. Каторых палілі. Тыфус узніяўся, а тады й крывавайка. Сем'ямі касіла. Страшна. На двор выйдзеши і дрыжыши, каб ад сусে-

² Выданне гуртка “Шубраўцы”, выд. у Вільні ў 1817 – 1822 гг.

дзяй не пералацела. Мае бацькі і дзве сястры з крываўкі пайміралі.

У вайну тэж паскудна было. Перва маскаль наляцеў. Хранцуз далёка йишэ быў, дык яны заўчесня. Мальцаў у войска адразачку, а мужыкоў — рабаваць. Хлеб, яйко якое, млечына — усё выметуць. У пана Кандратовіча дзесяць коней узялі, жытна яшчэ чатыры падводы, срэбра. Самога ў крэпасць пасадзілі, паневаж³ проці йшоў. Але мы ня велька па ім бедавалі. Блаж быў пан, жулікаваты. Дзеўку каторую бедную возьмець у пакоі, яна й родзіць тады. Сам з польскага мовіў, і нам загадваў. Сястра ягоная, Констанцыя, і Тамаш, брат, саўсім другое дзела.

Тады, посля троху, хранцуз прышиоў. Пры шаблях усе, гунуровыя. Аканом панскі з маскалёў быў, дык яго застрэлілі адразу, каб не баразніў. Маладзейшых мужукой у войска пабралі і зноў цягнуць. Сто гарницаў мёду з пасекі вывезлі, касцёл і цэркву ў мястэчку падчыстую вымелі.

Біліся дужа. У нас --- не, нічога, а во ля мястэчка многа палягло. У ліпцы колька дзён чорна а чорна было ад дыму. Гарматы так білі — у вушох залягала. Многа палягло. Каторых шаблямі пасеклі, каторыя пад коней трафілі. Ранілі многа. З маскалёў адзін быў прыбіўшыся да нас ранены. Даглядалі яго, пакуль з падводай за ім не прыехали. Посля, палепшаўшы, зноў прыязджаяў, без рукі ўжо. Бывала, ходзіць усё наўкол пакояў, разглядаеть. Лядоўню дужа ўпадабаў.

Цяперака во калек многа, ля касцёла ў мястэчку ў нядзелю, як рабакоў тых у бруху. Ага, болі касцёлы ў нас, ксяндзы пры іх, клерыкі. Цэрквай тэж троху ёсці. Упярод, пры вунії, начыя былі, перароблі.

Зямля ўсякая: і пясок, і гліна. На пяску, як дождж, добра расцеець, у сухое лета — па нізябінах.

³ Паневаж – бо (польск.)

Сёлета дрэнь ураджай, авёс сам два⁴ калі надойдзець. Арэх тока нішто. Арэхі добра: натрасеш увесень і ясі ўсю зіму.

Пакоі ня рушым, так стаяць. Анэгды прыязджали з воласці, аглядалі. Бытта новы пан маецца прыехаць, а хто, скуль — невядома. Каб жа добры трапіўся.

Дзераўца гэта углісам⁵ даўней называлі. А Кандратовіч як пасяліўся, адразачку флянец прышичапіў і году загадаў зваць. Як палякі адыйшли, падгніваць стала. Дык адзін вухарац зрэзаў вяришліну і да дзічкі прышичапіў. І добра зробіў, а то шкода ж. Улетку ад слонца схувацца і паесць тэж. У вайну ягадамі ратаваліся. Расцець бо велькае і ягада многа. У галаву б'ецы, прауда. Пры Кандратовічу, бывала, як што зайдзець з мужукамі, рабункі якія, — яго даець. Тады зразу і паспакайнеюць. Перад вайной было, былі ўзняўшыся, каб чыншу мені плаціць. Дык ён загадаў ахмістрыні раігені наварыць і даў. Троє сутак спалі, як забітыя.

Вучыца — не, ня вучымся. Пашто нам? Добра робіць — граматы не надабя. Чувалася, бытта збіраючца адчыніць школу, а што з таго будзець, паглядзём. Мая Антолік да наўку здатная. Па ксёнжках чытаць наўчылася. Цяперака да ксяндза ходзіць ка-такізмай цвічыць. Хваліць ксёндз, кажаць, разумная.

Назвіска наша? Старынскія. Ага, тутака жывём, вун хата ля става...

6

1818. КЛІНЫ

— Перастань! — Пелагея вызваліла руку, нямоцна, больш дзеля прыліку, чым насамрэч, квэцнула хлопща па плячы. — Цётка ўбачыць, будзе нам абайм.

⁴ Сам два — паказчык ураджайнасці (сам — кратнае ад пасе ву)

⁵ Угліс — выростак (літ.).

Бронак адсунуўся ад яе, стаў ля шафкі з парфумамаю.

— Я руکі тваёй папрашчую.

— Яшчэ што! Забудзься пра гэта — Яна разгорнула складзеную ў чатыры столкі мапу, прыклала яе да вольнага месца на сцяне між акном і дзвярыма. — Вось тут добра будзе, праўда? Падай клей.

— Што гэта?

— Копія вайсковага ўмацаванага лагера. Дзядзечка презентаваў.

Бронак падаў клей.

Пелагея намазала рагі мапы клеем, прыщіснула да сцяны.

— Зацяжкая, не хоча трymацца. Ці, можа, клей благі. Памажы мне.

Хлопец стаў ззаду, дыхнуў ёй у шыю, прыщіснуў далонь да мапы.

Пелагея рэзка павярнулася да яго, парывіста абняла.

— Каханне маё...

— А ты — маё, — вызваляючы галаву, каб паглядзець, ці зашчэпленыя дзвёры, сказала Пелагея і ціха засміялася.

— Пелагея, адчыні, чуеш? — Голос Марыі Іпатаўны дрыжэў ад абурэння. — Адчыні!

— Наўрэлі! Хутчэй ты! — Пелагея паправіла сукенку, пайшла да дзвярэй.

Графіня ўвайшла ў пакой, падазронна бліснула вачыма ў Бронакаў бок.

— Я прасіла, здаецца, вас, пан Дыба, сюды не прыходзіць. Вы забыліся?

— Я... даруйце, графіня.

— Пан Браніслаў толькі памог мне павесіць мапу. — У Пелагеіным голасе чулася знаёмая Марыі Іпатаўне цвёрдасць.

— Мапу! — усклікнула яна, з жахам глянула на свежазаклееную частку сцяны.

І, не чакаючи, пакуль Бронак падымецца, пакіравала да дзвярэй. Па дарозе, аднак, не ўтрымалася, азірнулася зноў.

— Гэта апошні раз, пан Дыба, чуец?

— Гэта апошні раз! — Пелагея рынулася на ложак, уткнулася тварам у падушку.

Бронак пайшоў ужо, але пах ягоных валасоў з наўлечкі яшчэ не выштрыўся. Які ён прыгожы, яе Бронак! Аднаго ягонага дотыку ёй дастаткова, каб страціць галаву. І іх хочуць разлучыць! Не, не будзе гэтага! Калі праўда, што графу дораць скарбовы маёнтак у Дубраўцы, яны з Бронакам таксама туды падаўць. А перад тым... О, яна ведае, што перад тым. Толькі кабету тую ў сукні, што прымроілася падчас апошняга прыпадку, зноў пабачыць...

— Пелагея!

Марыя Іпатаўна, бледная і нейкая нязвыкла высокая ў сваёй чорнай аксамітавай сукенцы, зноў стала ў дзвярах і гняўліва скоўвала бровы на аздобленас з абодвух бакоў радзімкамі пераноссе.

Пелагея падхапілася з ложка.

— Пелагея, я прасіла цябе не пускаць сюды гэтага мужыка? Скажы, прасіла?

— Прасілі, щечка.

— Дык што ж у рожкі са мною бярэшся, неслух? — Графіня падышла бліжэй, рэзкім штуршком адарвала руку дзяўчыны ад мапы. — Ён што, падабаецца табе?

— Падабаецца.

— Вось яно што. — Голос Марыі Іпатаўны памякчэў. — Ну, мала што! Мне таксама ў маладосці шмат хто падабаўся. Дык глядзі — больш каб ён сюды ні нагой!

Галоўка паволі высунулася вонкі, дрыгнула вейкамі, гучна, быццам просачы як хутчэй вызваліць з абрыдлага схрону, заквіліла.

«Да мяне, сюды!» — Жанчына ў чорнай сукні схапіла немаўля, хуценька павяла за руку з памяшкання.

У доўгім, абвешаным з абодвух бакоў мапамі калідоры вакно было расчынена, і праз яго бачнае было нейкае дрэва. Яно ўсё было абсыпане ягадамі і вельмі нагадвала тое, што расло пад вакном у Любашы. «Яно», — сказала жанчына, затуліла целам малую ад скразняку, панесла ў наступны пакой.

У вялікім памяшканні з размаляванымі сценамі і столлю два мужчыны: адзін барадаты, з акрываўленымі па локці рукамі і ў высокай баярскай шапцы, другі безбароды, затое з вусамі, у каптане і з сумкаю цераз плячо, з якой выглядаваў цясялярскі рыштунак, — штосьціварылі ў чыгунае.

Пакой быў раздзелены на дзве часткі перагародкаю, і ў другой яго палавіне мужчыны і кабеты, ссунуўшы на сярэдзіну стала кубкі, чакалі пачастунку. Час ад часу барадаты акунаў у варыва палонік, нёс да стала. Людзі падхопліваліся з месцаў, навыперацкі падстаўлялі кубкі. Тыя, каму паішасціла зрабіць гэта першымі, тут жа апаражнялі іх і тут жа, бы ашалелыя, імчаліся да выхаду. Але ён быў замураваны, і яны ў адчай кідаліся на мур, разбіваючы галовы аб цэглу, валіліся нежывыя адзін на аднаго. Ужо дзесяткі з трэх няшчасных зыходзілі крывею, курчыліся на тым месцы ў перадсмяротнай агонії.

Безбароды падышоў да жанчыны ў сукні, пранаваў пакаштаваць варыва. «У святым месцы — няможна», — адмовілася яна. — «У святым сама клін кінам выбіваць», — настойваў ён. — «Свае кліны маём», — сказала яна і выняла з кішэні раслінку. — «Добра». — Вусаты задаволена ўсміхнуўся, вярнуўся да чыгуна. Потым нечакана выхапіў адною рукою са

скрыні нож, другою цапнуў хайруспіка за бараду і хуткім рухам адхапіў добрую яе палову.

Жанчына ў сукні прыхінула Пелагею да сябе, рынулася да дзвярэй.

«У-уу-ох! — закрычаў ім наўздагон абстрыжаны. — Хапайце іх!»

Плойма грэшнікаў з ашчэраннымі зяпамі сарвалася з плафона, кінулася выконваць загад.

Раштам паветра затрымцела, і над дзвярамі ўзнеслася невядома адкуль самотная, уся ў чорным, постачь Любашы. Яна павольна спусцілася на падлогу, нячутна ступаючы, дакранулася да сцяны збоч дзвярэй. Дзвёры рыпнулі, расчыніліся.

«У-уу-ох!» — грымнуў наўздагон улекачам і стаяў пад скляпеннем, прыглушаны сцяною, голас пайбара-датага...

Яна варухнулася, правяла далонню па вуснах. Крыві на гэты раз не было, але галава балела моцна. «Сон, значыць», — мілынула думка і тут жа знікла, адціснутая ў нетры памяці новым, цяпер ужо рэальнym, уражаннем.

За вакном чырвонела ў промнях цъмянага, прытомленага за лета вандроўкамі сонца безназоўнае дрэўца з невялікімі, з вішніну, ягадзінамі ўсцяж галін — акурат такое, як саснілася.

Яна падхапілася, не зважаючы на млявасць у на-
гах, падбегла да вакна.

«У-уд-ог!» — гэтак, здаецца, назваў яго вар'ят з акрываўленымі рукамі. Дзядзька Андрэй кажа, быццам узрасцілі яго, прышчатіўшы флянец ад пасаджанага нейкім царом у ваколіцах аднаго мястэчка блізу Дубраўкі і прывезенага графам пасля вайны. Быццам з крыві забітых людзей узышоў паастак і палівал яго вадою з ракі, у якой тых забітых угатлі. І быццам такое атрутнае яно, гэтае дрэва, што як паясі варыва з ягоных ягад, здурнееш і будзеш рабіць абы-што.

Дзверы рыпнулі, крыва загайдаліся на заржавелых завесах. У сянёх было відна, паскі святла прашибваліся паўз дзіркі між кроквамі пабітай ветрам і дажджамі саламянай страхі, гойсалі па сценах, зазіралі ў кублы ды цэбры і тут жа выскоквалі зноў на волю. Пелагея аглядзелася.

Хата: сені ды адзіны пакойчык -- самотнае жытло нябожчыцы Палашкі — якраз тое, што ёй зараз патрэбна.

Яна адшчапіла другую дзверыну, увайшла ў пакой.

Печ была на месцы. Гурба дроваў, не скарыстанных гаспадыняю, ляжала пад прыпекам. Тут жа, побач, стаяла прыслоненая да сцяны качарга.

Яна дастала з палка чыгуноч, пераставіла яго на прыпек. Цяпер трэба было прынесці вады ды раскладні агонь.

На панадворку Васька, фурманаў унук, абіраў дзяды і цаляў імі ў галубоў.

— Васька, вады! — загадала яна і падала праз вакно вядро. — А як прынясеш — пана Браніслава пакліч. Там у кошыку ягады, няхай прынясе. І цвікоў заадно прыхопіць.

Застаўшыся адна, яна развяла агонь і, пакуль дровы ўгараліся, агледзела вокны. Адно было пабітае, дзірка зеўрала акурат пасярод шыбы; яе заткнула рыззём. Затым узялася скрэбсці чыгун.

Калі хлопцы прыйшлі, у яе ўсё было гатова.

Яна спаласнула чыгун прынесенай вадою, выміла бруднае, зноў наліла.

— Пастаў на прыпек, — загадала Бронаку, упетрыўшы невідущы пагляд у полымя.

Ён выканаў загад — гэтаксама пакорліва, як рабіў усё для яе дагэтуль.

— Цяпер выйдзі і забі вокны дошкамі.

— Забіць дошкамі? — Хлопець сумеўся. — Што ты надумалася?

— Мая справа.

Бронак забіў вокны, у нерашучасці застыў на дварэ.

— Што з дзвярамі? — спытагаў, не адважваючыся ўвайсці.

— Таксама забі. Сачы за дымам. Як пасвятле, адчыніш.

— Добра, — пагадзіўся ён і зірнуў у шчэлку між дошкамі: у хаце было цёмна, і доўгі Пелагеін цень у водсвеце полымя здаўся яму падобным на прывід.

Марыя Іпатаўна адставіла кубак, затуліў твар шалем, гучна кашлянула.

— Добры напой, — сказала і ўзяла з падноса яблык. — Як называецца?

— Крамбамбуля, — закаркоўваючы штофік, адказала Пелагея.

— Але ж і назва! А адкуль рэцэпт?

— Андрэй Мікалаевіч прывёз з Дубраўкі.

Марыя Іпатаўна грэбліва перасмыкнула вуснамі.

— Што толькі не прыдумаюць гэнныя ліцвіны!

— Але вы самі кажаце, што напой добры.

— Кажу — бо праўда. Але гэта зусім не значыць, што ўсё іхняе добрае. Я не збіраюся сімпатызаваць зброднікам. Шляхта тая, ці як там яе, толькі і чакае моманту, каб зрабіць нам якую прыкрасцу.

— А дзядзечку яна падабаецца.

— Во-во, падабаецца. — Твар графіні зрабіўся зусім чырвоны. — Спіць і трызніць як найхутчэй у Дубраўку ад'ехаць.

— У Дубраўку? Значыць, вырашылася-такі справа?

— Вырашылася. — Марыя Іпатаўна незадаволена зморшчылася. — Прапанавалі на выбар як удзельніку вайны адзін з маёнткаў, дык лепш не прыдумаў, як

тое шляхцюцкае балота ўзяць. Уяўляю, што там за рэзрух.

— І хутка ад'яджаць?

— Праз два месяцы. Я не хачу ехаць. Тут звыкlae ўсё, сваё і галоўнае — Алёшава часць побач. А там? Усё нанова трэба пачынаць. Ды хіба пераканаеш Андрэя Мікалаевіча!

— Можа, яшчэ і сам перадумае, — хаваючы раздасць за ветліваю ўсмешкай, сказала Пелагея і зноў адкаркавала штоф. — Яшчэ, цёчечка?

Лекар Фокс ужо трэці тыдзень наведваў графінню, але хваробы прызнаць так і не змог. Марыя Іпатаўна паводзіла сябе неспакойна: то кідалася целам на сцяну, то пачынала дрыгаць нагамі, то раптам ускідвалася ўгору рукі і махала імі да знямогі, быццам намагалася злавіць штосыці нябачнае ў паветры. Часам буйнасьць рабілася невыноснай, тады лекар наліваў з прыгатаванага Пелагею штофа чарку напою, даваў хворай, і яна тут жа засынала.

Пелагея, як і Фокс, увесь гэты час не адыходзіла ся ад цёткі. І толькі калі на змену прыходзіў Андрэй Мікалаевіч, давала сабе адпачынак: ішла ў свой пакой і там, у ложку, да мяtlікаў у вачах узіралася ў мапу. Да ад'езду ў Дубраўку заставалася яшчэ больш месяца, але на душы было трывожна. Як то будзе ў тым незнаёмым, адно з дзядзькавых аповядоў вядомым ёй месцы?

Заспакойвала тое, што граф меў намер узяць з сабою Дыбу. Значыць, Бронак таксама паедзе. А можа, і не — хто ведае, як далей усё складзецца? Пітво так слаба дзейнічае, і раптам Марыя Іпатаўна ачуяне і выканае пагрозу іх разлучыць?

Зрэшты, можа, і не ачуяне. Толькі б Фокс што не западозрыў. Ад гэтага ўніклівага немца ўсяго можна чакаць.

Напрыканцы трэцяга тыдня Марыі Іпатаўне палепшала. Але не цалкам: даймалі прыступы млоснастці, балела галава, звінела ўвшушу. І яна аб'явіла мужу, што ў Дубраўку паехаць не зможа, а застанецца ў Крайне да наступнага лета.

Андрэй Мікалаевіч павохкаў, паўздыхаў, ды іншага выйсця, як выпраўляцца аднаму, не было. Вядома, ён паедзе — у суправаджэнні Пелагеі і маладога Дыбы. Старэйшы, каб не агаліць крайнаўскае гаспадаркі, застанецца тут з сястрою графа Тацянай і яе сынам Валодзем.

Васемнаццатага траўня караван з дзесяці падвод і экіпажа выехаў з маёнтка.

Пелагеін скарб месца заняў няшмат. У самым надзейным ляжала мапа. Спачатку яна хацела ўзяць усе, але ў апошні момент перадумала і задаволілася адной — той, на якой ужо колькі месяцаў чырванела абведзеная алоўкам лінія паміж сядзібай і далёкай Дубраўкай.

7

1822. ДУБРАЎКА

Пелагея запаволіла хаду, сочачы з-пад руکі за вокнамі графіні, павольна спусцілася да ракі.

Бронак сядзеў на ляшчыніне збоч купальні і гайдаяў нагою вызваленую напалову з вады лодку. Побач паблісквалі халявамі новенькія боты, шавец Ёсель надоечы перадаў іх хлопцу з мястэчка праз знаёмых.

Яна сышла са сцежкі, асцярожна ступіла босьмі нагамі па пяску, наблізілася да лодкі. Бронак падхапіўся з месца, памкнуўся да яе. Але блізка падысці не асмеліўся — не пускала крыўда.

Вось ужо колькі тыдняў, як адносіны між імі прыкметна падпісаваліся. Яны і даўно ўжо быі не такія бясхмарныя, як раней, а тут яшчэ гэты Людвік Лазоўскі... Сядзеў бы ў Вільні, у сваім універсітэце,

дык не, закарцела па суседстве з Дубраўкай, у бацькоўскай сядзібе, асесці. Як на злосць, там якраз школка, у якой Пелагея за настаўніцу і ў якую троны разы на тыдзень ездзіць праводзіць урокі.

— Андрэй Мікалаевіч цябе кліча. — Пелагея порастка ўбрыва ў ваду. — З лямусам нешта.

Бронак злосна пхнуў лодку нагою.

— З лямусам! Я не цесля, здаецца.

— Пан Дыба такіх слоў не ўхваліў бы. — Пелагеін голас гучай як ніколі спакойна.

Гэта канчатковая раззлавала Бронака. Але напамін пра нябожчыка бацьку, які памёр падчас эпідэміі тыфусу неўзабаве па прыездзе з графінню ў Дубраўку, трохі астудзіў раздражнение. Ён саскочыў з ляшчыніны, з сашчэпленымі шнурамі ботамі ў руцэ паплёўся да пакояў. Ужо дапаў да пагурка, як пачуў: ззаду плёснула вада. Азірнуўся: Пелагея, шырока раскідаючы руکі ўбакі, плыла праз заточку да другога берага.

Андрэй Мікалаевіч сядзеў на ганку, моршчыў лоб ды моўчкі назіраў, як цеслі завіхаюцца ля будоўлі. Нерваваўся: ці ж так марудна ішла б справа пры Феліксе? Трэці год, як мужыкі, рабуючы нічыйную яшчэ тады сядзібу, спалілі лямус, і так хочацца як найхутчэй яго аднавіць. Можа, наогул не варта было брацца за справу. Але ж як без лямуса і асабліва — без лядоўні? Вунь колькі ялавічыны спрахла летась. Зіма выдалася мяккая, адліжная, а хто ўгадае, якая будзе сёлета.

На ганак выйшла ў суправаджэнні пакаёўкі Марыя Іпатаўна, накіравалася да вогнішча пад дрэвамі — там другая пакаёўка, Туфіля, варыла варэнне з прынесеных дзеўкамі ягад.

Андрэй Мікалаевіч хацеў загаварыць з ёю, але не наважыўся. Жончына зацятасць у адносінах да Пелагеі і яе нелюбоў да тутэйшага люду ўсялякую размову

нязменна ператваралі ў спрэчку. Ды і зараз ёй, падобна, было не да размовы: выгаворвала Туфілі.

— Колкі казаць табе: ложка, а не лыжка! Калі ужо ўцяміш?

— Уцяміш тутака! — Туфіля злосна, ажно разляцеліся ўбакі пырскі, тыцнула лыжкай у варэнне. — То з аднаго вучыся, то цяперака во — іначай ужо. Маладзеўшыя няхай, а нам і так добра.

З-за сажалкі выбегла з падхватнікам у руках Антолька, падлящела да маткі. Туфіля выняла з чыгуна аблепленую пенай лыжку, дала дзяўчынцы — аблізаць. Тая борзда аблізнула, але адыходзіць не спяшалася.

— У школу каб...

— У школу! — усплёнуша рукамі Туфіля. — Надумалася! Хто цябе возьмець туды, мурзатую? Літараў наўчылася, і досіць.

Калі Пелагея вярнулася да пакояў, ужо шарэла. Цесляры парадковалі рыштунак, ля вогнішча Туфіля студзіла, памешвала раз-пораз лыжкаю ў чыгуне варэнне.

— Пачакай! — Бронак саскочыў з рыштаванняў, перагарадзіў ёй дарогу.

— Што ты хочаш? — Яна сцяла вусны, атре́сла на хаду мокрыя валасы, пакіравала напрасткі да вогнішча.

— Паспрабуйце, панечка. — Туфіля зачэрпнула з чыгуна гусціні, падала дзяўчыне. — Як, добрае?

— Нішто. Смакам тое, што ў Крайне вараць, нагадвае. З чаго яно?

Туфіля паціснула плячыма.

— Не ведаю. Бытта з дзерава нейкага дзеўкі назбіrali.

— З дзерава? З якога дзерава?

— Ды з таго, што ў кустах расцець...

— Я паглядзець хачу. Пакажыце мне.

- Антолька пакажаць, яна з дзеўкамі хадзіла.
 - Дзе яна?
 - У капцільні, Зосі каўбасы памагаець перавешваць.
 - Паклічу пайду. — Пелагея торкнула лыжку ў чыгун, пайшла алейкаю да пакояў.
- Бронак зноў перагарадзіў ёй дарогу, але яна адпіхнула яго.
- Адчапіся, — сказала абыякавым голасам і, звяртаючыся да Туфілі, дадала зводдалеку: — Глядзі варэнне, пераверне хто няўрокам чыгун — заробіце ад Марыі Іпатайны.

Дрэўца было невысокае, але галінастое. Хоць і было ўжо шаравата, вёrtкая Антолька лёгка расшупала яго сярод хмызу.

Пелагея прыклала далонь да камля — руку апякло холадам.

Якраз гэтак халадзіла, прыгадала, і крайнаўскае. Сярод лісця на самым версе яшчэ дзе-нідзе чырванелі ягады.

Антолька порстка падскочыла ўгору, абжаргала камель лыткамі. Затым узабралася вышэй на вецце, скінула колькі ягадзін уніз. Яны былі салодкія і крыху прытарныя.

- Яно адно тут, ці яшчэ ёсьць?
 - Адно-адненъкае. — Антолька аправіла сукенку.
 - Ну, дзякую табе, што паказала. Прыйдзі ўвечары, мапу падару.
 - Тую, зялёную?
 - Тую. Хочаш?
- Хачу. — Антолька хвіліну памаўчала. — І яшчэ ў школу хачу, Палагея Юр'ёна.
- Не Палагея, а Пелагея. Добра, паглядзім.
- Хмыз упобачкі расхінуўся, і з яго выйшаў з крытым усмехам на вуснах Бронак.

— Хадзем. — Пелагея схапіла Антольку за руку, хутка пайшла преч.

Млын і сядзіба ўжо засталіся далёка ззаду, а яны ўсё крочылі па алеі, не зважаючи на аблокі, што насоўваліся на сядзібу з заходу і поўдня, размаўлялі пра школьнія справы. Гаварыла больш Пелагея, Людвік жа ўважліва слухаў: мова субяседніцы не заўсёды была яму зразумелая. Лазоўскія, хоць паходзілі з дробнае шляхты, дома рамаўлялі па-польску. Ды і ва універсітэце, дзе пераважную большасць студэнтаў складалі шляхціцы, таксама панавала палышчызна. І ўсё ж такі малады паніч Пелагеі падабаўся. Праставаты і занадта адкрыты — душа наросхрыст — Бронак у парайнанні з ім нагадваў ёй селяніна.

Пачало імжэць.

— Хадземце сюды. — Людвік павабіў Пелагею да сябе, разгарнуў парасон.

— Не было б грому, — прыстройваючыся побач, сказала яна.

— Вы баяцца грому?

— Трохі.

— Тады пойдзем назад.

Яна хацела сказаць, што вяртацца да маёнтка не жадае, але пасаромелася.

Паўварсты да пакояў праляцелі, як адна хвіліна. Дождж перастаў, абое бачылі гэта, але выходзіць зпад парасона не спяшаліся.

— Вы, чула, у Вільню едзеце, — сказала Пелагея.

— Еду. Прывезі вам што-небудзь для школы?

— Мапа патрэбная. Мая, што з Крайны прывезла, зусім абтрапалася.

— Добра, будзе вам новая.

— Толькі ж па-польску не вязіце.

— Чаму?

— Так, не люблю.

Людвік хацеў штосьці запярэчыць, але не паспей: Антолька ўгледзела настаўніцу і маладога пана, падбегла да іх.

— А дождж ня йдзецы!

— Сапраўды. — Людвік склаў парасон, уздыхнуў. — А вы, панна Пелагея, у Вільню не хацелі б са мною з’ездзіць?

— У Вільню? — Яна на хвіліну сумелася. — Хацела б, ды зараз не выпадае.

Сказала так і тут жа пашкадавала. Але і ўзрадавалася, убачыўши, як увобміг памаркотнеў загарэлы, крыху шыракаваты для дваццацігадовага дзесятка твар паніча.

Дым імкліва ўзняўся ад падлогі ўгору, закалыхаўся над ложкам. Любаша здръянулася ўсім целам, не жадаючы падавацца стыхіі, перагнулася галавой праз рабрыну. Затым скліла аберуч Пелагейку, перадала ў руکі Бронаку. Хлопец падхапіў немаўля, панёс да дзвярэй. Другая мужчынская постаць аддзялілася ад закуродымленай сцяны, узмахнула парасонам, пайшла ім напярэймы. Пелагея памкнулася да яе, вызываючыся з Бронакавых абдымкаў, саслізнула на падлогу. Патрывожаны рухам дым гайдануўся, воблакам асеў на твар падзіхі...

Увесь тыдзень, што Людвік быў у Вільні, Пелагея дапамагала ахмістрыні па гаспадарцы. Ішлі дажджы, з’явілася шмат грыбоў, і сяляне кашамі наслі іх у маёнтак. Усяму гэтаму трэба было даць рады.

Марыя Іпатаўна з пакояў амаль не выходзіла, сядзела ў ядалні і раскладвала пасъянс. Яна вельмі па старэла за апошні год і ўсе падзеі, што адбываліся навокал, успрымала, як прыкрую перашкоду ўласнаму спакою і засяроджанасці. Адзіным месцам, дзе яна яшчэ калі-нікалі з’яўлялася, была пякарня.

Там, у сярэдзіне пакояў, заўсёды пажла хлебам і прыправамі, там яна адчувала сябе ўтульна і бяспечна. Яе звычка адкрышваць ад кожнага бохана па кавалачку скарынкі не падабалася ахмістрыні, але яна на тое не зважала. Пакуль ахмістрыня не паскардзілася графу і той не даручыў Пелагеі пагаварыць з жонкаю.

Размова скончылася нічым. Марыя Іпатаўна, абражаная, зачынілася ў спальні і двое сутак нікому не адгукалася. А напачатку трэціх, калі Пелагея выпраўлялася ў школу, зайшла ў яе пакой, паскідала мапы ў грубку і падпаліла. Юшка была зачынена, і памяшканне напоўнілася дымам.

Калі Бронак з чаляднікамі адчынілі яго, графіня ляжала ў міжсценні пад столом і амаль не дыхала. Столъ і кафля на грубцы зачарнелі, пах гарэлай тканины поўніў пакоі. Марыю Іпатаўну вынеслі на двор, і там яна, хагтіўшы свежага паветра, хутка ачуяла.

Пелагея, даведаўшыся пра здарэнне, толькі пасцінула плячыма. Гэта было на яе непадобна, і Бронак вырашыў скарыстаць сітуацыю як зачэпку для размовы. Але яна не адрэагавала. Чаканне новага спаткання з Людвікам цалкам завалодала яе думкамі.

Людвік вярнуўся, як і абяцаў, праз тыдзень, на пярэдадні дня Усіх Святых. Была субота, Лазоўскія збіralіся ў мястэчка да касцёла. Царква, што павінна была неўзабаве адчыніцца ў суседній вёсцы пасля перабудовы з уніяцкай, яшчэ не працавала, і Андрэй Мікалаевіч таксама вырашыў з'ездзіць у мястэчка. Пелагея, якая згарала ад жадання як хутчэй пабачыць Людвіка, пæехала з ім.

Спаткаліся ля Юдэлевай крамы. Імша ў касцёле і царкве скончылася адначасова, граф забег па нешта ў краму, а двойка Лазоўскіх якраз спынілася побач.

Людвік, крыху стомлены пасля падарожжа, выглядаў занадта засяроджаным.

Пелагея хацела нагадаць пра мапу, але ён сам загаварыў пра яе. Два дні шукаў такую, якая ёй патрэбна, але ўсё-ткі знайшоў.

— Бачыце, стрымалі слова! — сказала яна жартам і ўпершыню за ўвесь тыдзень гучна, весела засмяялася. — Ну, дзякую. А то Марыя Іпатаўна мае папаліа якраз.

— Хочаце, падвязу вас аж да Дубраўкі?

— Не-не, — сказала яна і азірнулася на дзвёры крамы, з якой павінен быў з хвіліны на хвіліну выйсці Андрэй Мікалаевіч. — Тут паблізу сяброўка мая, Карольца, жыве, дык хочам да яе заехацца.

Дзень пры дні становілася сцюдзёней. Але настрой у Андрэя Мікалаевіча быў добры: праца на лямусе падыходзіла да завяршэння. Склеп, лядоўня, галерэя — усё было гатова, заставалася толькі набыць гонту для страхі.

Дапамаглі Лазоўскія. Старэйшы Людвікаў брат Валенты, які пасля вайны два гады адсядзеў у фартэцыі ў Дынабургу за помач французам, зараз рабіў у зямельным банку і намовіў лістоў у знаёмага немца. Напярэдадні Задушнага дня шэсць падвод прывезлі іх ад парома, а яшчэ праз чатыры дні дах быў даведзены да ладу.

Цяпер, калі ўсё было зроблена як след, а палеткі прыбраныя, можна было і адпачыць. Напрыканцы лістапада ў Марыі Іпатаўны быў дзень нараджэння, вырашылі яго справіць, запрасіўшы гасцей. Графіні, якая любіла атрымліваць падарункі, ідэя спадабалася.

Падрыхтаваць запрашэнні гасцям даручылі Пелагеі. Яна напісала тэксты прыгожымі лігарамі, і ў суботу Бронак іх развёз: два Лазоўскім, павятоваму

суддзі Барэйку і ягоны жонцы і Пелагеінай сяброўцы-настаўніцы Карольці.

На пачатку наступнага тыдня Пелагея з Бронакам двойчы з'ездзілі на падводзе ў мястэчка да жыда па бакалею і презенты для імянінніцы. Абодва разы Пелагея, каб менш загаворваць у дарозе з хлопчам, брала з сабою Антольку.

Добра ўцямнела, у пакоях пазапальвалі лямпы, а гасцей усё не было. Андрэй Мікалаевіч раз-пораз пазіраў на гадзіннік. Марыя Іпатаўна рабіла абыякавы выгляд, каторы раз раскладвала карты. Пелагея з ах-містрыніяй і пакаёўкай Зосаяй завіхаліся ля стала.

Першыя, хоць ім і было далей за ўсіх, прыехалі mestачкоўцы. І тут жа, амаль следам, і брычка Лазоўскіх падкаціла да ганка.

Старога Лазоўскага не было, затое разам з Людвікам прыехаў Валенты. Не такі выганчаны ў абыходжанні, як брат, ён ад першае хвіліны не спадабаўся Марыі Іпатаўне.

— Яшчэ арыштантагаў не хапала, — скарыстаўшы момант, калі ўсе выйшлі на двор праветрыца, сказала яна Пелагеі. — Вось уробіць што, тады будзеце вedaць.

— Што ён уробіць, цёчечка? — засмяялася тая. — Скажаце!

Яна хуценька ўвайшла ў будынак, нячутна прычиніла дзвёры, хіснулася за шафку, дзе стаяў ложак для чэлядзі. У памяшканні пахла стружкамі, з-пад ісподу, хоць лёд яшчэ не паклалі, пацягвала холадам.

Дзвёры з пакояў расчыніліся, нехта зашоргаў на гамі па жвіры, няспешна наблізіўся да лямуса. «Можа, Бронак», — падумала яна і стаілася ў цемры.

Аднак ішоў не Бронак. Пра тое яна адразу здагадалася, як толькі чалавек пачаў намацваць уваход.

Бронак ведае пабудову і наўрад будзе гэтак доўта валаvodзіцца з дзверынай. Ды і не парфуміцца ён, а тут ад паху не прадыхнуць.

— Вы тут, панна Пелагея? — Голос, крыху прастуджаны ці то проста сіплы ад выпітага, канчаткова развеяў сумнеў.

Яна выйшла са скову, моўчкі наблізілася ў цемры да Людвіка.

— Я тут,— сказала і з жахам адчула, як рука міжволі пацягнулася да ягонай.

Людвік абхапіў яе за стан, абдаў дыханнем, прыціснуў да сябе — так моцна, што яна войкнула ад болю. Але вызваліцца не стала — занадта ж жаданай была гэтая хвіліна.

— Хадзем на галерэю.

Нешырокая, ледзь дваім змясціцца, галерэйка была мокрая ад нядайняга дажджу. Пелагея адхінулася спінаю да парэнчы, гледзячы ў густую, з водарам прэлае травы цямрэчу, гучна засмяялася. «Шчасце на краі сусвету — які цуд!» — падумала і зняможана асела на падлогу пад цяжарам Людвікавага цела.

Андрэй Мікалаевіч увайшоў у пакой, знарок, як заўжды, калі хацеў выказаць незадаволенасць, грункуў ботамі, грузна апусціўся ў фатэль ля вакна.

— Што ж Браніслава крыўдзіш, пляменніца?

— Я? Крыўджу? — Пелагея зрабіла круглыя вочы. — Што вы, дзядзечка?

Граф колкі хвілін моўчкі глядзеў на яе.

— Ад'язджае ён, вось што.

— Ад'язджае? Куды?

— У Крайну. Будзе там Тацяне і Валодзю памагаць. Нядобра атрымалася.

— Маёй віны няма ў тым, — ціха, але ўпэйнена сказала яна.

— Такое судзіць цяжка, — устаючы, сказаў Андрэй Мікалаевіч. — Тут кожны сам сабе суддзя. Адно прашу: развітайся па-чалавечы. Ён любіць цябе.

— Любіць! — Пелагея ўздыхнула. — Любіць — гэта добра, але так мала, дзядзечка.

8

1827-1828. ШКОЛА

Марыя Іпатаўна памерла лёгка, суботнім надвя-
чоркам, пад пошум кароткага — узляцеў і тут жа
аціх — дажджу. Яшчэ на пачатку лета ў яе распухлі
ногі, пухліна паступова паднялася вышэй, спараліза-
вала сэрца. Так сказаў лекар, і нічога не заставалася,
як яму паверыць.

Напярэдадні, калі жонцы стала зусім кепска, Андрэй Мікалаевіч выправіў фурмана ў мястэчка па па-
па. Але было запозна, калі той прыехаў, графіня ўжо
не дыхала. Туфіля з дзеўкамі ўзяліся мыць нябожчы-
цу, Антольку выправілі ў Станулі паведаміць Лазоў-
скім.

Прыехала адна Пелагея. Нервова прайшла на по-
куць, скілілася над цёткай.

— Людвік яшчэ не вярнуўся? — глытаючы слёзы,
спытаў граф.

— Мабыць, заўтра вернецца, — адказала яна спакойна. Злосць на мужа, што не ўзяў яе з сабою ў Дынабург на хрэсьбіны Валентавага першынца, яшчэ не прайшла, але паказваць яе тут, пры нябожчыцы, было недарэчы.

— Што рабіць мне цяпер? — усхліпнуў Андрэй Мікалаевіч. — Такі год нядобры... Бяда адна не ходзіць. Там ліст у вітальні, пачытай.

Пелагея выцерла далонню мокрую шчаку, пер-
айшла ў вітальню.

Ліст быў з Крайны, ад Тацянны Мікалаеўны. Яе Валодзю два гады таму за ўдзел у снежаньскім паў-

станні саслалі ў Сібір, і днямі ён там загінуў пры пераправе праз таёжную раку. Цяпер яна зусім адна і не ведае, што рабіць з маёнткам.

Андрэй Мікалаевіч увайшоў у вітальню, стомлена апусціўся на канапу.

— Труну добрую зрабілі, — сказаў неўпапад. — А вось дзе пахаваем Марыю Іпатайну?

— У мястэчку, пры царкве, дзе яшчэ. Не на гэтым жа вясковым, дзе адны каталікі. — Пелагея склаала ліст, аддала графу. — А наконт Крайны таксама вельмі не турбуйцеся. Я, можа, хутка туды паеду, дык даведаюся, што ды як.

Лямпа калыхнулася, слізганула па падстаўцы, павольна спаўзла ва ўзгалоўе. Пелагея ірванулася да маткі, каб памагчы адсунуцца, але не змагла: не пусцілі ногі. Тады яна адштурхнулася мацней. Ногі таргануліся, вызваліўшыся з палону, застылі на прасцене. Людвік, захаканы, з перапалоханым тварам, убег у пакой,, у адчай замітусіўся ля ложка. Пелагея працягнула да яго рукі, каб памог ёй прыўзняцца, але ён не зреагаваў. Воблака дыму гайданулася туды-сюды на скразняку, хіснулася да ўзгалоўя, накрыла твар Любашы...

Людвік прыехаў у чацвер, праз два дні пасля пахавання. Разам з ім прыехаў ягоны таварыш-студэнт Фларыян. Незнаймец, хоць і вучыўся ў Вільні, на пана, нават на падпанка не выдаваў. Пелагеі ён адразу не спадабаўся: худы, бы жардзіна, і размаўляе, як музык.

Па абедзе мужчыны леглі з дарогі адпачыць. А як сцямнела, паўставалі і выправіліся з візітам у Дубраўку. Пабылі там нядоўга — каля гадзіны, і, вярнуўшыся, адразу селі вячэраць.

Пелагея, змучаная ўчорашнім прыпадкам і ўсё яшчэ сярдзітая на мужа, моўчкі сядзела пры канцы

стала, слухала вясёлыя аповеды мужчын пра тое, як заязджаліся па дарозе ад брата ў Краслаўку да Плятарату, як бавілі там час, слухаючы мову ды песні мясцовых сялян.

Краслаўскіх знаёмых Людвіка, як і ягонага ды іхняга захаплення ўсім тутэйшым, Пелагея і не разумела, і не любіла і часта, каб пакпіць ды панаругацца мужу, напейвала, знарок абы-як вымаўляючы слова, якую-небудзь з песенъ. Але зараз, хоць і адчувала сябе пакрыўдженай і лішняй у стыхіі чужацкага, рабіць гэтага не стала.

— Днямі ў Крайну збіраюся, — сказала толькі, калі захмялелыя мужчыны сціхлі. — Экіпаж трэба падрыхтаваць.

— Падрыхтуем. — Людвік падышоў да яе, паклаў руку на плячо.

Яна адпіхнула руку, стараючыся трymацца як раўней у прысутнасці старонняга чалавека, выйшла з пакоя.

— Можна? — голас быў гэткі ж лёзны, як у Людвіка, але не ягоны.

Пелагея павярнулася тварам да дзвярэй.

— Пан Людвік сказаў мне пра няшчасце з мапамі, дык я вырашыў прэзентаваць вам сваю. — Фларыян, блытаючыся ад хвалявання ў словах, стаяў у праёме і ніякавата ўсміхаўся.

— Па-польску, напэўна?

— Па-тутэйшаму польскімі літарамі. Сам зрабіў падчас экспедыцыі.

— Вось да чаго дайшло. — Пелагея ўзяла мапу, безуважна, быщам звыклыя знакі нічога не гаварылі ёй, агледзела з усіх бакоў. — Вы, часам, не з гэтых... філарэтаў?

— Я думаў — вам спадабаецца...

— Дзякую! — Яна згарнула мапу ў скрутак, кінула на шафачку побач з іншымі. — А што за экспедыцыя ў вас?

— Пры універсітэце. Ездзім у аддаленя я мясціны, збіраем розныя матэрыялы — выслоўі там, песні... Пасля абмяркоўваем, падаём у студэнцкую газету.

— І шмат такіх, хто гэтым цікавіцца?

— Ну, не шмат, але і нямала ўжо. І з кожным годам больш.

— Няўжо гэта вам цікава?

— Не было б цікава — не займаўся б. — Фларыян хвіліну памаўчаў. — А вы мапы даўно збіраеце?:

— З маленства. Я новае ўсё люблю: новыя краіны, новае асяроддзе. Ведаеце, несці сваё людзям...

— Значыць, вы місіянерка?

— У пэўным сэнсе. — Пелагея памкнулася рукою да стоса мапаў на шафачцы, узяла адну, але разгортацца не стала. — А вось песень ваших я не разумею.

— Яшчэ зразумееце.

— Наўрад. — Яна ўсміхнулася. — А вы... Чым збіраецеся ў нас займацца?

— Яшчэ не ведаю дакладна, але, мабыць, пазбіраю сякія-такія матэрыялы. А можа... Я падумаў... Вы ад'ядзджaeце, дык мог бы папрацаваць за вас у школе.

— У школе?

Прапанова была такой нечаканай, што Пелагея на хвіліну знікавела.

— Не-не, пан Фларыян, не хвалюйцеся, я ўжо ў мястечку падшукала сабе часовую замену, — сказала і ўпогай пахваліла сябе за кемлівасць: такога пусці ў агарод — наламае венікаў.

А агародам сваім — школкаю — тут, удалечыні ад Крайны, яна даражыла больш за ўсё астатніе.

На Крайну яна выехала 28 лістапада. Было ветрана, сцюдзёна. Андрэй Мікалаевіч і Людвік раілі пачакаць, пакуль добра ўляжацца снег, але яна адмовілася: надта ж карцела трапіць на радзіму да Калядаў.

Другога снежня была ў губерні. Як і дамаўляліся з графам, спынілася ў ягоных знаёмых. І адразу па абедзі, каб не марнаваць часу, выправілася на агледзіны горада. Шпацыр ад галоўнага пляца, дзе жылі знаёмыя Андрэя Мікалаевіча, да губернатарскага палаца заняў каля чвэрці гадзіны.

Надзіва, губернатар згадзіўся прыняць яе адразу.

— Робіце ў школе — гэта добра, — сказаў, калі яна скончыла апавяданць пра сябе. — І як справы рухаюцца?

— Вучу патроху. Маю намер пашырыць асвету сярод просталюдзінаў — у нашай мове, вядома.

Губернатар задаволена крэкнуў.

— Цудоўна! Што сёння зробім — заўтра аддасца. Так што я цалкам вас падтрымліваю. А як настроі сярод шляхты?

— Вось пра гэта я таксама якраз хацела б пагутарыць, — задаволеная, што гэтак праста ўсё, бы між іншым, уладкоўваецца, адказала Пелагея. — Калі вы не супраць.

— Вядома, не.

Яны прагаварылі яшчэ з гадзіну і калі спускаліся пасля кароткага агляду параднае залы па шыкоўнай лесвіцы ў вестыбюль, і потым, калі развітваліся ва ўтульным унутраным дворыку, у Пелагеі было адчуванне, бывае ведае гэтага чалавека ўсё жышцё.

Запарушаная снегам Крайна спаткала яе марозам і перадкаляднаю мітусней. За пятнаццаць год тут няшмат змянілася, апроч, хіба, таго, што падраслі дрэвы ды колішнія дзеўкі і хлопцы, дзеці графскіх прыгонных, страціўшы малады імпэт, ператварыліся ў дарослыя кабет і дзецикоў.

Цётка Тацяна адчувала сябе кепска. Пелагеі яна не пазнала і толькі калі госця назвалася, заплакала, памкнулася вітаца.

— Так, гэта праўда: Валодзі няма. Разам з ім патануў Дыбаў Бронак, яго знайшлі ніжэй па цячэнні праз месяц пасля здарэння.

Вестка пра Бронакаву смерць узрушыла Пелагею больш за ўсё. Яна ж так спадзявалася на спатканне з ім і прымірэнне пасля ўсіх непярэлівак з мужам! Адчуванне віны перад маладым Дыбам было такое моцнае, што яна пайдня прахадзіла як непрытомная па мясцінах, дзе яны калісьці сустракаліся.

На Каляды прыехала цётчына нявестка з дзіцем. Аднаго пагляду на ейную паставу Пелагеі было дастаткова, каб зразумець: з гэтай гаспадыні не атрымаеца.

Калядныя дні, адзінае за паўгода адхланне ад клопатаў, прайшло ў маёнтку паныла і маркотна.

Пелагея пералезла праз сумёт, падышла да дрэва. Удог гайдануўся ёй насустроч, прывітальна азвайся на дотык трымценнем мёрзлых ягадзін, што сямтам пракідаліся між голля.

Яна прыгнула адну — самую ніжэйшую з тых, што змагла дастаць, — галінку, асцярожна, каб не парэзацца ў цемры, чыркнула нажом наўскос. Затым схавала флянец пад кажушок, пакідаючы на снезе сляды ад валёнак, пасунулася да сядзібы.

І апошняя справа была зроблена, можна было выпраўляцца ў зваротны шлях. «Дадому», — падумала яна і тут жа сама сябе паправіла: «У Дубраўку».

Зваротны шлях заняў больш часу: перашкаджали рухацца перапады тэмпературы. У адлігу сані вязлі, у мароз, наадварот, занадта слізгаліся, дадавалі і без таго здарожаным коням лішняе напругі. Аднойчы заспела замець, і доўга блукалі ў цемры, пакуль не

ўзбіліся на нейкі хутар. Гаспадары, зусім бедныя людзі, паклалі спаць, але заснуць было немагчыма: даймалі вошы. Ды і пахі, якімі поўнілася жытло, сну не спрыялі. Знясленая нязручнасцямі Пелагея запыталаася, як называецца мясцовасць, і, атрымаўшы адказ, хутка адшукала яе на мапе.

Да Дубраўкі заставалася вёраст семдзесят — нямала, але не так ужо і шмат. Яна асцярожна, каб не раструшчыць незнарок абгорнуты воўнаю флянец, паклала мапу ў валізу і загадала гаспадыні паставіць майно бліжэй да печы. Але заснуць, як ні намагалася, зноў не змагла. Забалела галава — так моцна, што яна ўстала, баючыся, каб не пачаўся прыпадак, нализала скроні лекамі. І толькі пасля гэтага, прыгрэўшыся ля цёплае печы, прыснула на кароткі — да дасвещца — час.

Дым паволі ўзняўся ўгору, шчыльным шызым воблакам расплыўся над ложкам. Любаша выпрасталя руку, сілячыся дацягнуцца да галавы немаўляці, зняможана адкінулася назад на падушку. Хукнула ў роспачы на дым, каб разагнаць яго, але сіл не хапіла. Дзіця варухнулася, дрыгнула акрываўленымі ножкамі, забілася ў крыку на прасціне. З-за шафы выйшаў Бронак, развеяў адною рукою дым, другую падаў дзяўчынцы. Яна паспрабавала ўхапіцца за яе і ўжо амаль ухапілася, як невядома адкуль, мабыць, з-за дзверыны, з'явілася трэцяя, чужая постаць, стала між імі. Бронак разварнуўся, каб выйсці з пакоя, але не паспей. Лёд пад ім хруснуў, распоўзся шчылінамі, пацягнуў пад сябе...

Яна выняла флянец са шклянкі, агледзела з усіх бакоў. Карэньчыкі, куртатыя, ледзь заўважныя, танюсенкімі чарвячкамі ляпіліся да камля на надрэзе. Надзіва, і лісцікі ўжо былі — ажно тры, а па краях кожнага — дробненькая, з асотнью, калючка.

Году таксама, відаць было па ўсім, ажыло: пупырышкі надзымуліся, зрабіліся мяккія і пульхныя, бы нарыў на пальцы.

Пелагея разрэзала нажом кару на дрэве, акуратна, як вучыў садоўнік Зыгмусь, уставіла ў разрэз флянец і гэтаксама акуратна затуліла яго столкамі кары. Затым моцна перапавіла надрэз колькі разоў анучаю і завязала яе на тугі вузел.

Усміхнулася сама сабе: соку шмат у дрэве, вунь як пацякло — значыць, прыжыве.

Ад пакояў, з-за алеі, данёсся тупат — нехта ішоў. Яна хіснулася ўбок, штурнула шклянку ў кустоўе, пайшла насustrач гукам.

Андрэй Мікалаевіч, худы (пасля смерці жонкі ён вельмі падупаў), убачыў яе, паспяшаўся прывітаца:

— Пелагея! Што тут робіш?

— Ды вось, вырашыла цябе наведаць, дзядзечка, — адказала яна.

— Вельмі добра. Лішні раз перад ад'ездам спаткаца не зашкодзіць.

— Значыць, усё-такі ад'ядзђаеш?

Ён дапаў да алътанкі, аддыхваючыся, увайшоў унутр, сей.

— Учора зноў атрымаў ад Тані ліст. Так ужо просіць вярнуцца.

— А з пакоямі што?

— Прадам. Гаспадара, што быў перада мною, Кандратовіча, сястра жадае набыць. Няхай купляе, як-ніяк роднае котлішча. Шкада мне: прывык, і людзі тут неблагія.

— Ага, неблагія! — успыхнула Пелагея. Хацела яшчэ сёе-тое сказаць, але стрымалася: навошта псацаць настрой старому чалавеку.

Ды і спяшалася: у школе прызначыла рэпетышню хору краінаўскіх песен, а яшчэ тры вярсты цягнуцца паўз шарачок.

ПАВЭЛАК

(з запісаў былога сябра таварыства філарэтаў настаўніка Юльяна Пачопкі для этнаграфічнага бюлетэня)

Паночка помню, а як жа. На панадворак тока ступілі, адразачку і прыпомніў. Мала змяніліся, патайсцелі троху, а твар гэдакі самы. Праўда, патайсцелі. Наш тэж тайсты. Гэнан самы, Мікалаевіч, што пры хранцузе быў астайшыся, сей. Добры пан, ня ціснець. Як няўрод, і паможаць яшчэ. Летась гужавую⁶ двумя разамі ў Рыгу адбылі, і па ўсём.

Анатаўна ягоная памёрла, дык адзін цяперака. Паня дзівакаватая была, усё сама сабой, ні слова з кім. Раз пажар уробіла — ледва рады далі. Каб троху йишчэ, гамон быў ба. Мая Туфіля зёлкамі посля адпойвала. Нешта з ахмістрыняй зайшло, во і зробіла. А тады зразу й сохнць пачала. Пахарон важны быў, з музукантамі. У мястэчка вязлі, як з пруцэсіі акурат.

Мікалаевічу Палагея памагаець. Перва за Бронакам аканомавым улягала, а посля, як ён пæехаў, з Лазоўскім маладзейшым, пана станулёўскага сынам, знююхалася і замуж за яго зайшла. Тамака ў пакоях жывуць, а сюды нараччас прыязджаюць. Ня любіць нас. Іншы раз глянець — ворах па плячох. Уперад другая была за наўчыцельку, Каролыця. Гэна з польскага вучыла, а як Палагея прыехала, саступіла ей. Тэж гунуровая, але дружуць. Анадась, відалася, западрэнкі ля ракі хадзілі.

Песні? Не. Бабы болі часці пяюць, а мужукі не. На валоцы зацягаецца — не да песьень. За Дзвінай у Краслаўцы, кажуць, паня ёсці, добра пяець. Нашы ей наравяцца, простиля. У Станулёх, у пана Людвіка, папытайцеся, ён знаець. Гэна пяець, праўда. Што ж, як

⁶ Гужавая павіннасць, паводле якой сяляне абавязаны былі даваць сваё падводы пану для перавозак.

нечага болі робіць... Мы па святах тока: на Каляды там у вігілію ці на Вяльканак, а так — не.

Дзераўца? Што яму — расцець. Трава каля яго клустая. Летась брат мой, Банэдак, мала ня берка-вец⁷ пошару ўзяў з двух укосаў. Гною многа ад ягад, во і родзіць. Густая трава, касы не сцягнуць. Паспробаваць сёлета пад жыта ягад растрасці. Цяперака сіла ў мяне, Антолька памагаець. Спрытная дзеўка, каб чалавека ей добраага. Вучанай цяжка найсці: мальцы простира ўсюдых, а падпанак які сам глядзіць, каб багацейшую ўзяць. Кажу сваеі: паісто было ўчыць, ні паня, ні мужычка цяпер.

Двор лоўкі, ку-уды! Лядоўню нанова адробілі, гонтай пакрылі. Унізе, дзе крукі для тушаў, дол выца-мантавалі, аж блішчыць, хош таньч на ім. У капіцельні пліта новая. Тым тыгоднем з Банэдакамі камін чысцілі, дык паглядзелі. Ку-уды, гаспадар Мікалаевіч! Шкода будзець, як ад'едзець. Туфіля кажаць, чула, бытта да сястры збіраеца. А можа, чуткі тока. Каб жа ж і астаўся ўжо. А то неспакойна ўсюдых — крый Божа чаго.

Што неспакойна? А халерая яе ведаець. Рух ней-кі, усе ездзіоць. Упярод цішэй было. Заўчора з мяс-тэчка маршалак⁸ былы з пісарам з нейкай паперчы-ной цягалися. Бытта Польшч ізвона хочуць зробіць. Але нас не чапаюць, усё са шляхтай болі. Каб што й ня зробілася з гэнага цягання. А то будзець, як у вай-ну. Рабункі ўсякія і голад табе. За Антольку боязна.

Вясна дрэнь сёлета, слізкая. Гнілая, хорт яе: дажджы а дажджы. Чэрвец на носе, а ў гародзе як з восені — шэра.

Ага, давідзеня. Як што якое — захадзіцеся, не стыдайцеся. Можа, цяперака? Зраня курьшу засек,

⁷ Мера вагі, раўняе ща 10 пудам.

⁸ Тут: кіраўнік мясцовае шляхты.

мая квашаніну⁹ робіць — пачастуецеся. Не? Ну, як ведаеце...

9

1829. ПОМСТА

Яна выйшла са схову, нібыта ўсё яшчэ спадзеючыся на нейкі цуд, рагучая ступіла да ганка. І толькі сабралася з духам, каб паствацаць у шыбіну, як убачыла Людвіка. Ён сядзеў ля стала воддаль ад вакна і размаўляў з нейкім мужчынам. Твары ў абодвух былі сур'ёзныя, перад абаімі клубіліся параю кубкі з гарбатай. Праз колькі хвілін яны паўставалі, накіраваліся да дзвярэй.

Пелагея хіснулася назад у схоў, стаілася ў прыцемку паміж плотам і зараснікамі бэзу.

Выйшаў адзін незнамец. Трымаючы руکі ў кішэннях і штосыці ціха насвістваючы сабе пад нос, прайшоў міма яе і знік у цемры.

Яна вярнулася да ганка, зазірнула ў вакно.

Людвік сядзеў на ранейшым месцы. Заду стаяла Карольца, адной рукой абдымала яго за плечы, другую вадзіла па грудзях. І праз заімглённую шыбіну няцяжка было здагадацца, што яму гэта даспадобы. Сцэна, аднак, працягвалася нядоўга.

Карольца ўзяла лямпу, пасунулася ў спальню. Людвік увайшоў у спальню следам за ёю, не чакаючы, пакуль яна распранецца, дацягнуўся рукою да лямпы, выкруціў кнот.

Пелагея як здрэнцвелая застыла перад вакном.

Значыць, усё праўда, што ёй сказалі?

Хацелася заплакаць, але слёз не было.

Яна ірванулася з месца, пашыбавала паўз клумбы з кветкамі ў завулак, дзе, заўважыла яшчэ,

⁹ Халадзец (размоўн.).

калі ішла сюды, да Карольці, стаялі не распрэжаныя мужавы коні.

Яна падхапіла Любашу за плечы, Людвік -- за ногі, і яны, тузаючы, пасунулі безуладнае цела на край ложка, падалей ад дыму. Воблака ўгары парадзела, бязладнымі пасмамі хіснулася пад столъ. Але тут жа зноў асела долу, да галавы Любашы. Людвік кінуўся разганяць яго наўлечкаю, але яму перабаранілі. Карольца, вясёлая, у новым белым строі, выплыла з-за рабрыны, скапіла Людвіка за руку, пацягнула да сябе. Пелагея памкнулася да іх, каб развесці, але сяброўка адпіхнула яе. Затым загараадзіла Людвіка сабою, трymаючи за руку, падышла да Любашы і гучна зарагатала. Падхоплены выдыхнутым ёю паветрам дым зноў самкнуўся ў воблака, павольна асеў на Любашын твар...

Яна вырвала з рота лінейку, яшчэ не апрытомнеўши як след, узняла голаў.

— Вось так, панечка.— Антолька трymала яе адной рукой за плячо, другою спрытна сцягвала з падушкі акрываўленую наўлечку.

Пелагея расплющыла вочы: Антолька і Фларыян стаялі ва ўзгалоўі, спачувальна глядзелі на яе.

— Вам лепш паляжаць. — Фларыянаў голас канчаткова вывеў яе з забыцця.

Але яна не паслухала: счакала, калі Антолька з Фларыянам выйдуць, тут жа паднялася, перайшла ў фатэль. І толькі паспела ўладкавацца ў ім, як з калідора пачуліся крокі.

Людвік, чырвоны ад хады, у заляпаных гразёю ботах, уляцеў у пакой, кінуўся да яе.

— Бедная мая, — загаварыў і прыкленчыў побач. — Прабач, што гэтак позна... Коні, трасца іх, сарваліся з прывязі, дык пешкі давялося з мястэчка

шкандыбаць. Цёмана, хоць вока калі, чыста збіўся. А тут дождж яшчэ... Даруй!

— Усё парабіў, што меўся? — не зважаючи на перапрашэнні, спытала яна. — Каролыці перадаў, што прасіла?

— Ой, Каролыці! — Ён ляпнуў сябе далонню па ілбе, дастаў з кішэні паперчыну. — Зусім забыўся да яе зайсціся. Ну, прабач, не крыўдуй.

— Ладна, сама паеду.

— Сама! — запярэчыў Людвік. — Не пушчу адну.

— Пусціш. — Пелагея адкінула галаву на спінку фатэля, паказваючы, што размова скончана, заплюшчыла вочы.

Яшчэ шмат што яшчэ мела сказаць мужу, але зараз было не да слоў.

Карольца, надзіва свежая пасля неспакойнае ночы, спачатку доўга, нашмат даўжэй, як звычайна, адшчэплівала засаўку, а ў пакоі ўсё ніяк не могла ачомацца ад неспадзянага візіту: цікавала спадцішка за выразам твару госці, хапалася то за адно, то за другое. Упэўнілася ўрэшце, што ўсё нібыта ціха і скандал не пагражае, супакоілася, прынялася ладзіць пачастунак.

— Усё сама. — Пелагея няўхвальна ўсміхнулася. — Узяла б якую дзеўку, хай бы рабіла.

— Антоліку — узяла б.

— Антоліку! А мне хто будзе памагаць? Ды ёй і падвучыцца не пашкодзіць.

— Глядзі, навучыш на сваю галаву.

— А ты?

— Я — іншае... Флякі навучу гагаваць.

— Флякі! Палышчызну ў мазгі ўбіваць! Дужа вы рапхманы¹⁰, палякі, як пагляджу!

¹⁰ Тут: разумнікі (дъял.).

— Вы лепшыя бытта! Адно і гледзіцё, каб што дзе ўхапіць чужое.

— Чаму ж і не, як дрэнна ляжыць? Чыя сіла, той і пан.

— Яшчэ паглядзім, чыя насамрэч. — Карольца прымірэнча міргнула. — І заюшлівая ж ты, сяброўка.

— Але ж сяброўка?

— Канечне. Што мы адна без адной?

Праз чвэрць гадзіны сядзелі за сталом, елі клёцкі са смятанай. Кожны раз, падчэпіваючы відэльцам клёцчыну, Пелагея ледзь стрымлівалася, каб не шпурнуць яе ў задаволены, шчаслівы твар гаспадыні.

Ежу запівалі кампотам. Смак яго з першага глытка здаўся Пелагеі знаёмым.

— Што за ягады такія?

— Году. Ты хіба не ведаеш? Бабуля мая, калі яшчэ ў Кандратовічаў за настаўніцу была, з мазураў прывезла саджанец. Ягад шмат, Канстанцыя мне праз дзевак перадала. Дзеўкі кажуць, чэзнуць дзераўца пачынае. Бытга хтосыці прышчапіў іншы флянец, і ён усе сокі забірае. Дык хачу зрэзаць яго. А то прападзе дрэва. Файнны напой, праўда?

— Па мне, дык занадта салодкі. — Пелагея адставіла кубак убок. — А вось прыязджай у наступную суботу— сваім пачастую,— сказала і паднялася з-за стала.—Прыедзеш?

— Прыеду, канечне,— адказала весела Карольца і цмокнула сяброўку ў шчаку.

Калі яна вярнулася ў Станулі, было яшчэ светла. Дзеўкі ў пастаўніку даілі кароў, Людвік з Фларыянам, пападкасваўшы калашыны, лавілі на водмелі ля віра ракаў.

— Ты! Нарэшце!—Людвік кінуў снасць на камяні, хіснуўся да жонкі. Хацеў пацалаваць, але яна не далася: дагэтуль пёк, поўніў сэрца агідаю развітальны пацалунак Карольцы.

Ён адышоўся, памалу пакрочыў да пакояў.

Пелагея злезла з вазка, падышла да водмелі.

Фларыян, удаочы, што вельмі заняты лоўляю, нервова пераступаў у вадзе з нагі на нагу.

— Як з'ездзілі? — спытаў і пачырванеў.

— Ніяк, — адказала яна і шпурнула ў хлогща сарваную з ляшчыніны галінку.

Ішла другая гадзіна, а яна ўсё ніяк не магла заснуць. Было мулка, цела абдавала гарачынёй, у грудзях балела.

Яна паднялася з ложка, шкадуючы, што адпусціла Антольку да бацькоў у Дубраўку і цяпер няма каму падаць вады, пасунулася калідорам у кухню.

Цёплая вада смагі не наталіла. Але праз адчыненое вакно з ракі павяваў вецярок, і яна вырашыла выйсці на двор. Асцярожна, каб не пабудзіць Людвіка, спусцілася на дол, адшчапіла засаўку.

На дварэ было цёмна. Але ў верхнім вакне лямуса, у Фларыяна, бачна было, гарэла свечка.

Яна перайшла праз дзядзінец, падалася на галерэю.

Фларыян, зусім голы, ляжаў на ложку і штосыці чытаў. Пачуў рыпенне масніц, падхапіўся, каб апрануцца, але не паспей. Пелагея імкліва ўвайшла ў пакой, зняла сарочку, зводдалеку хукнула на агонь.

— Вы? — сілым ад нечаканасці голасам збянтэжана прамовіў Фларыян.

— Я, — адказала Пелагея і перакулілася паўз ягонае цела да сцяны. — Не пазнаў?

— Як, лепей табе? — Людвік нахіліўся над ёю, прыклаў далонь да ілба. — Заўтра фэст у мястэчку, хочаш паехаць?

— Не. — Пелагея скінула коўдру, моўчкі паднялася з ложка.

— Як хочаш. — Людвік пабыў у пакоі яшчэ хвіліну, пайшоў да сябе.

Пелагея апранулася, апаласнула ў кухні твар, выйшла на двор. Фларыян, прыхінушыся спінаю да камля таполі, гайдай Лізу на арэлях.

— Дзе Анто́лька? — спыгала яна.

— У склепе. Пакліаць?

— Калі не цяжка.

Фларыян адпусціў арэлі, знік у пакоях. Хутка зноў з'явіўся, за ім выбегла на двор Анто́лька.

— Па ягады пойдзем у Дубраўку, — сказала Пелагея і хуценька, быццам чаго асцерагаючыся, падалася прэч.

Ягады, невялікія, з недаспелы арэшак, былі зусім зялёныя. І толькі на паўднёвым, сонечным баку дзенідзе ірдзелі чырвенню. Анто́лька памкнулася, каб сарваць спляйшыя, але Пелагея не дазволіла.

— Вось тут аббярэм, і хопіць, — сказала і прыгнула долу галінку са шнарам ля камля — тую самую, з Крайны.

Ягад на флянцы было няшмат, затое ўсе сакавітыя, з харектэрным прытарным смакам. І самому флянцу, было відаць па ўсім, новае месца прыйшлося даспадобы.

«Год-два, і запануе, — падумала Пелагея і з задавальненнем аглядзела бухмагае, без адзінае плямкі, лісцё. — А яшчэ лепей памагчы яму. Фларыяна папрасіць, ці што?»

І толькі гэтак падумала, як пачула ад алеі конскае цоканне. Хіснулася з кустоў да логу, моцна трymаючы Анто́льку за руку, стайліася ў зарасніках бэзу.

Але іх ужо заўважылі. Фларыян саскочыў з вазка, пакрочыў да схову.

— Дрэва хочаце паглядзець, пан Фларыян? — Пелагея штурхнула Анто́льку да вазка, папраставала пожняю назад да хмызу.

Праз колькі хвілін былі на месцы.

Фларыян памкнуўся, каб абняць яе, але Пелагея не далася.

— Не цяпер і не тут, — сказала гулліва, з ноткаю дакору ў голасе. — Спачатку зрабіце ласку, падпараткуюце дрэўца. Бачыще, камлі старыя, трэба іх ссекчы, каб здароваму не заміналі расці. Зробіце?

— Зраблю. Калі? Цяпер?

Заўтра. Усе паедуць на фэст, а вы застанецеся і... зробіце. — Пелагея паднялася на дыбачках угору, цмокнула хлопца ў шчаку.

Пасля вулічнае спёкі ў сутарэнні было прахалодна. Доўгая, на ўсю вышыню пакояў капцільня рэзка звужалася, паступова пераходзіла на зломе ў комін. Адтуль павяваў вецер, там, на скразняках, боўгайся ў кошыках на дубовых шастках падсохлыя кілбасы. Пелагея выграбла з пліты попел, ссыпала ў вядро. Затым паставіла на пліту чыгунок з вадою, абклала яг з усіх бакоў дровамі з пасечаным ядлоўцам, падторкнула знізу пакулля.

Дзверкі ўверсе, насупраць шасткоў, ляпнулі, Фларыян, жмурачыся ад святла, пассоўваў шасткі багром у адно месца, адну за адной паздымаў кілбасы.

— Што цяпер?

— У лямус занясі, — загадала Пелагея. — Вернешся — закладзеш уваход цэглою. А тады — у Дубраўку адразу, дрэва парадкаваць. Глядзі, каб не ўгледзеў хто.

— А вы як?

— Мяне з Дубраўкі вярнуўшыся пільнуй. Дым пасвятлее — адкладай.

Фларыян пайшоў, а яна зноў нахілілася над плітой.

Сухі ядовец успыхнуў, напоўніў капцільню пахам лесу, адчайна затрашчаў. Пелагея варухнула яго

качаргой, хаваючы твар ад іскраў, высыпала ў чыгун ягады.

«Будзе вам фэст і да фэсту», — падумала весела і прычыніла пліту.

Дым зрабіўся зусім белы, і варыва стаяла гатовае на прыпеку, а Фларыяна ўсё не было. Пелагея ірванула дзверы раз, другі — каб гук у адказ.

«За смерцю яго пасылаць», — падумала злосна і тут жа пачула за дзвярыма крокі. Хацела азвацца, але пабаялася: рагтам Людвік?

— Разбіраць, ці што? — голас быў Фларыянаў.

— Хутчэй.

Вызваленая ад кладкі дзверы бясшумна расчыніліся.

Фларыян, расчырванелы, з плямамі поту на плячах, ступіў у капцільню.

Пелагея выхапіла сякера з ягоных рук, штурнула ў кут.

— Доўга так! Што здарылася?

— Сукі, як камень, — вінавата адказаў ён. — Ледзьве пассякаў.

— Ніхто не бачыў?

— Не... Піць хочацца.

— На, папі. — Яна зачэрпнула з чыгуна варыва, падала хлопцу. Затым, пакуль ён піў, заліла прысак вадою, пайшла да выхаду.

Фларыян напнаў яе, абхапіў рукамі за плечы.

— Не тут. — Яна саштурхнула ягоную нагу з пажожка, аціраючы з вонраткі сажу, пайшла па сходах у спальню. Там распранулася, легла на ложак.

Фларыян у нерашучасці таптаўся па той бок дзвярэй.

Яна паднялася, падышла да праёма.

— Хадзі, — гукнула ціха і, нібыта баючыся, што ён не пачуе, шарганула далонню па аўшаку.

Але ён пачуў.

Туфіля ўжо двойчы абвяшчала, што кілбасы зваліся, і адмысловы Юдэлеў селядзец закалянеў па надрэзах, а Каролыці ўсё не было. Людвік прапаноўваў сесці за стол без яе, але Пелагея не згадзілася: трэба пачакаць.

Канстанцыя бавіла з Фларыянам час у вітальні за картамі ды каторы раз наракала на пустадомка, што ў нядзелю, пакуль былі на фэсце, абсек дрэва ў садзе.

Неўзабаве з'явілася і Карольца. Лёгка саскочыла з вазка, паправіла на хаду капялюшык, успырхнула на ганак.

Селі за стол.

Людвік памкнуўся да штофіка, каб наліць, але Пелагея яго апярэдзіла. Сама адкаркавала штофы, сама наліла: з большага — мужу, Фларыяну і Канстанцыі, з меншага — сабе і Карольца. Свайго, аднак, не выпіла, употай, як толькі госці заняліся ежаю, выліла пад стол. Фларыян заўважыў тое, але змаўчаў. А калі дайшла чарга да другой чаркі, порстка падставіў сваю.

— Мне таксама з гэтага.

— З гэтага дык з гэтага. — Пелагея выліла рэшту Фларыяну, адставіла пусты штоф на падваконнік.

І тут краем вока ўбачыла, як рука мужа слізганула пад столом да Карольцінай. Хацела ляпнуць па ёй, але стрымалася: хай пацешацца.

Вечар прайшоў удала. Праўда, крыху падпсавалі яго тутгэйшымі песнямі мужчыны, але тое цягнулася нядоўга. Захмялелы Фларыян хутка некуды знік, спеўны хаўрус распаўся сам сабою.

Развітваліся далёка за поўнач.

Першая ад'ехала Канстанцыя.

Людвік спрабаваў угаварыць Карольцу, каб засцялілася ўнаначкі, але тая адмовілася: баліць галава ды і ў школу заўтра. Дырэктар гэткі строгі — крый Бог спазніцца.

— Як хочаце, панна Карольця. — Людвік падсадзіў госцю ў вазок, вярнуўся да жонкі на ганак.

— Дзе Фларыян? — спытала яна абыякава. — Спіць, ці што?

— У лямус, мусіць, пайшоў, — адказаў ён.

— Ну і няхай. — Пелагея махнула рукой, шырокая, на ўвесь рот, пазяхнула.

Яна спайзла з ложка, слізгаючыся нагамі па падлозе, хіснулася следам за мужам. Людеік азірнуўся, няпэўна пераступіў з нагі на нагу, зрабіў крок назад. Ягоны шырокі, акаймаваны зверху шапкаю чарнявых валасоў твар раптам павузей, выцягнуўся, ператварыўся ў Фларыянаў. «Я тут». — Фларыян дастаў з рукава ману, разгарнуў перад Пелагеінымі вачыма. Яна скапіла ману абедзвюма рукамі, узялася хукаць на літары. Літары зліліся ў адно, бязладнаю гурмою паплылі да Любашынага ложка. Любаша прыкрыла твар рукамі, стараючыся абараніцца ад неспадзяванае навалы, што сілы закрычала. Фларыян абхапіў голай далонямі, быццам не маючы моцы чуць гэтых крык, выскачыў з пакоя...

Яна прачнулася ад паходу гарэлага. «Ці не дзеўкі што ўчмурылі?» — падумала і хіснулася ў роспачы ў кухню.

У кухні ўсё было як след.

Пелагея прыгледзелася: гарам несла з вакна. Дым пэйсамі слайся ўсцяж сцяны, атульваў шыбіну, урываяўся ў пакой праз расчыненую фортуку.

— Уставай, гарыць нешта, — тузанула яна Людвіка і выскачыла на ганак.

Гарэў дальні, амаль нябачны ад фасада рог лямуся.

Людвік, босы, у адным споднім, выскочыў на двор следам за Пелагеяй.

— Чэлядзь будзі! — загадала яна. — У дзежках вада... Калі не хопіць, — хай яшчэ прывязуць.

Але вады хапіла: бэлькі не паспелі як след угарэцца.

Ды толькі агоралі полымя, як загарэлася зноў — у другім канцы будынка.

Пелагея кінулася туды.

Фларыян, паўголы, з ускудлачанымі валасамі, стаяў скрай галерэйкі і тыцкаў абматанаю пакуллем палкай у пазы сцяны.

Яна выжапіла палку з ягоных рук, моцна выцяла ёю хлопща па спіне. Ён войкнуў, схапіўся далонямі за парэнчы, вухнуў на падлогу. І тут жа зноў падхапіўся. Напружыўся так, што ажно зрабілася чырвонаю шыя, выкруціў з перагародкі перакладзіну, замахнуўся ёю на Пелагею. Туфлін Павэлак з фурманам схапілі яго ззаду за плечы, прыгнулі долу. Але ён зноў вырваўся, адбіваючыся ад мужчын кулакамі, сігануў уніз.

Дагнالі яго ля курціны. І пакуль валтузіліся на пожні, Пелагея прынесла з лямуса вяроўку, сяк-так злаўчылася, звязала ёю ногі зламысніка.

— Зачыніце ў капцільні, там хутка працверазе, — загадала Павэлаку і, звяртаючыся да мужа, абурана дадала: — І каб нагі зайтра ягонай у маёнтку не было!

Яна вызірнула ў вакно, стараючыся не спэцкаць руکі аб пафарбаваныя напярэдадні, да прыезду гасцей, налічнікі, счакала, пакуль Людвік падыдзе бліжэй.

— Ну, што? — спытала знарок абыякавым голасам, як толькі ён узышоў на ганак. — Завёз?

Людвік моўчкі хітнуў галавою, уздрыгнуў, бы ад холаду, наблізіўся да вакна.

— Няхай едзе, адкуль прыехаў. — Пелагея махнула рукой. — І няма чаго браць у голаў, такой бяды. Было глядзець, каго запрашаеш...

— Карольця памерла, — сказаў ціха Людвік. — Лекар там... Кажа, нешта са страўнікам.

— Карольця! — Пелагея сплеснула рукамі. — Што ж маўчыш!

— Маўчы, крыгчы — усё адно не паможаш.

— Я паеду ў мястэчка. — Яна абаперлася локцем аб падваконнік, высунулася з вакна — паглядзець, ці далёка вазок. — Коней выпраглі ўжо?

— Запражэм, не вяліка. — Людвік уздыхнуў, пашырываючы чаравікамі па сухім, выпетраным сонцам і ветрам жвіры, пашкандыбаў да стайні.

Пелагея колькі хвілін моўчкі глядзела яму ўслед, затым скамянянулася, кінулася ў кухню. Там старанна перапаласкала вадою штофікі з-пад напояў, што пілі звечара, усцягнула паверх сарочкі чорную сукню і пайшла на двор.

Калі яна прыехала да Карольці, сяброўку якраз меліся перакладаць з ложка ў труну. Моня і Ядзя, сёстры нябожчыцы, абедзве з апухлымі ад слёз тварамі, сядзелі пры ёй, на покуці дзве кабеты засцілалі складзеным у некалькі столак радном пад труну.

— Як неспадзянана! — прысаджваючыся побач з сёстрамі і змахваючы з павек слёзы, сказала Пелагея. — Што сказаў лекар?

— З жыватом нешта, — усхліпнула Моня. — Дзякую вам, што прыехалі. Сястра вельмі вас заўсёды хваліла.

Ядзя прыўзнялася з зэдля, прыадчыніла дзвёры ў кухню.

— Panie Skinderski, juž.¹¹.

Двое мужчын, з выгляду настаўнікі, увайшли ў пакой, пераклалі нябожчыцу ў труну.

Сёстры сталі абапал стала.

¹¹ Пан Скіндэрскі, ужо (польск.).

— Каі што трэба памагчы — кажыце, не саромейцяся, — сказала Пелагея і паправіла падушку пад галавой у Каролыці. — Як шкада! Як шкада!

10 1831. БУРЛЕННЕ

Гамонка доўжылася ўжо больш за паўгадзіны. Рэй, як заўсёды, вёў ксёндз Паплаўскі — ягоны сіплаваты, але добра пастваўлены голас Пелагея ведала выдатна. Усе астатнія галасы, апроч, вядома, Людвіка, былі ёй незнаёмыя. Яна прыхілілася скроняю да зачыненага знутры вакна, але запозна: размова скончылася, цені ў пакоі замітусіліся. «Разыходзяцца», — падумала яна і кінулася зноў да вазка.

Першы выйшаў з плябаніі ксёндз. Подбегам перайшоў праз панадворак, затрымаўся на хвіліну ля падводы.

— Зайшлі б на гарбату, пані Пелагея, — сказаў і ветліва ўсміхнуўся. — А то змерзнеце на марозе.

— Нічога. — Яна ўсміхнулася ў адказ. — Ужо і тут свайго дачакаюся.

З плябаніі выйшлі яшчэ троє, за імі, пахістваючыся, бы п'яны, і зашпільваючы на хаду гузікі кожуха, — Людвік.

— Але ж зімна, халера, — сказаў і наблізіўся да вазка.

— Было, паночку, вайлакі абуваць. — Антоліка, бухматая ў новым, днямі спраўленым кожусе, выскакыла з плябаніі, плюхнулася на салому побач з Пелагеяй.

— У карчму на настойку зазірнуць, ці што, — працягваў Людвік.

— Ага, у карчму! — зазлавала Пелагея. — Заўтра ад'язджаць. Забыўся?

— Паспеем. — Людвік, распаўнелы з бясконцых чаяванняў, катурхавата, ажно асеў вазок, ускарас-

каўся на сядзенне побач з фурманам. — Ладна, едзем дахаты. Ой, трасца, скрутак забыўся! Скоч, Антолька.

— Што там, у тым скрутку?

— Сякія-такія паперы. Нічога важнага.

— Нічога дык і нічога. — Пелагея глыбей ухутала твар у каўнер кажушка, абыякава пазяхнула.

Што мужчыны ёй не давяраюць — здагадвалася даўно, але ўдаваць свайго ведання да часу не хацела.

Вільня сустрэла іх капяжкамі. Маразы адпусцілі раптоўна — горад захлынаўся ў твані.

Спышлісія ў Людвікавага сябра пауніверсітэце Жымайлы. Людвік пакінуў жонку і Антольку пад апеку гаспадаровай жонкі Яніны і адразу ж знік па нейкіх неадкладных спрахах.

Першыя два дні правялі ў агледзінах горада. Кляштары і касцёлы мільгалі перад вачыма, як у калейдаскопе. На трэці дзень выправіліся да Вострай Брамы. Там мелася быць імша. Але пакуль караскаліся паўз шчыльны натоўп да капліцы, яна скончылася.

Цьмяны, з пазалочанаю аправаю лік святой здаўся Пелагеі занадта суворым. І яна, пакуль Жымайліха з Антолькаю маліліся перад абразом, моўчкі прастаяла, унурыйшы голаў у каўнер, збоч алтара.

Нехта наблізіўся да яе ззаду, нахіліўся да пляча.

— Ты? Нарэшце! — Яна страпянулася, тузанула мужа за рукаў. — Нядобра мне тут... Выйдзем на паветра.

Любаша скапіла абраз, двойчы пагайдала ім aberуч у паветры перад воблакам дыму. Дым рассеяўся, але не дарэшты. Плоіма чужых людзей выплыла з-за шызыаватае заслоны, схілілася над ложкам. «Мама!» — Пелагея кінулася да маці, каб адагнаць іх, але, не даўши сабе рады, зачапілася нагою за рабрыну ложка, павалілася на падлогу. «Чужаніца! Чужаніца!» — закрычалі наўкола. Яна падхапілася з падлогі,

не зважаючы на кпіны, падбегла да Любашы. Выхапіла з рук абраз, моцна сціснула за рамку, паднесла да матчынага твару. Любаша тарганаўлася раз і другі, ціхамірна застыла на прасціне...

— Ва універсітэт? Гэтак позна? — Яна саштурхнула з пеліны ката, рэзка ўстала. — А мяне бытта і няма ўжо.

— Так траба.

— Пойдзем удаваіх.

— Удаваіх? — Людвікаў голас прагучай на смешліва. — Усе па адным, а я — з жонкаю. Скажаш!

Яна зноў хацела запярэчыць, але не паспела: у пакой увайшла з гарбатнікам і кубкамі гаспадыня.

— Хай сабе засядаюць у сваім камітэце, — сказала лагодна. — А мы па-жаночы пагамонім.

Людвік, атрымаўшы ад Яніны неспадзянную падтрымку, хуценька выйшаў.

— З мужчынамі нялёгка. — Жымайліха ўздыхнула. — Усё кудысьці спышаюцца, чагосыці шукаюць.

— А як што не так — мы, жанчыны, вінаватыя, — падтакнула Пелагея.

— Гэта праўда. Паглядзіце літаратуру: як найбольшы злачынца — абавязкова жанчына. Я дніямі ў аднаго тутэйшага, віленскага пісьменніка спытала, чаму так. Дык ведаеце, што адказаў? Што мы, жанчыны, больш багатыя ў выяўленні пачуццяў, таму нас выгодней апісваць у творах. Не здзіўлюся, калі і ў гэтай сітуацыі, як што не атрымаецца, нас абвінавацяць.

— Вы камітэт маеце на ўвазе? — зрабіла абыякавы выгляд Пелагея. — Дарэчы, што за ён?

— А то вы не ведаеце! — засмяялася Яніна і тут жа знізіла голас да шэпту. — Неўзабаве, чула, збіраюцца выступаць. А чым усё тут скончыцца — невядома. Народ пакрыўджаны ўсімі, таму апатьчны. А без

ягонае падтрымкі — куды ж... У вас, можа, іначай крыху?

-- Ды я... надта не прыглядалася, — задаволеная, што гэтак міжволі, без залішніх выпытыванняў, удалося высветліць сутнасць справы, адказала Пелагея і ветліва ўсміхнулася. — Дзякую вам за гасціннасць.

Ад'язджалі праз тыдзень. Жымайллы ўгаворвалі застацца яшчэ, але яны не згадзіліся: трэба паспяшацца, пакуль зноў нахапіліся марозікі, ды і па гаспадарцы процыма спраў — вясна на носе.

Напярэдадні ад'езду доўга сядзел ў вітальні, дзяліліся ўражаннямі ад Вільні. Быў пост, таму не пілі, але напрыканцы мужчыны не выгрымалі, кульнулі па чарцы. Выпіўши, узахвоціліся прашпацыраваць па вуліцы.

Пелагея на двор не пайшла і, як толькі ўсе выйшли, хуценька паднялася ў кабінет гаспадара.

Скругак ляжаў на стolіку сярод папер. Гэта быў план выступлення дубраўскіх касінераў. Яна прыклада паперыну да шыбы, акуратна перакальковала алоўкам план на чысты аркуш.

Першы і адзіны прыпынак зрабілі ў Краслаўцы. Плятараў дома не было, гасцей прыняла ахмістрыня. Была ноч, памыўшыся з дарогі, адразу леглі спаць.

Пелагея прыхінулася целам да мужавага пляча, пяшчотна правяла далонню па мокрых валасах.

— Кахранне маё, — сказала і пацалавала ў патыліцу. — Такое цудоўнае атрымалася падарожжа.

— Табе спадабалася? Праўда? — Людвік павярнуўся да яе тварам, абхагіў за шыю. — Я рады.

— Я таксама. — Яна падсунула нагу пад ягоную, легла на жывот. — Хочаш, буду памагаць табе?

— Памагаць? — разамлелы ад яе нечаканай пяшчоты, вымавіў ён. — Пра што ты?

— Пра ўсё... Пра камітэт паўстанцкі. — Яна старавася гаварыць як мага абыякавей. — Ты мусіш мне давяраць.

— Я і давяраю... — Людвік схіліўся над ёю, нібыта просячы даравання за ўсе ранейшыя непарараземні між імі, прыгуліўся тварам да грудзей. -- Праўда.

Увесь час па вяртанні з Вільні Пелагея дзяліла паміж школаю і дапамогай мужу. На пачатку сакавіка двойчы з'ездзіла па даручэнні Людвіка ў мястэчка да Паплаўскага са спісамі касінераў. Аднак і касінеры, і камітэтчыкі па-ранейшаму ёй не давяралі. Тады яна вырашыла спаткацца з галавой камітэта Тамашом Кандратовічам, братам Канстанцыі.

Спатканне адбылося ў Дубраўцы, у прысутнасці Канстанцыі. Яна была імянінніца, і брат прыехаў яе павіншаваць. Пачаўся перадвелікодны пост, іншых гасцей не запрашала, і Пелагея адчувала сябе ўпэўнена.

Калі яна прыехала, брат і сястра пілі ў гасцёўні гарбату. Тамаш, мужыкаваты з выгляду дзяцюк год сарака пяці, з паставы выдаваў на мядзведзя і ўвесь час, пакуль сядзелі за столом, моўчкі спадылба назіраў за нечаканаю госцяй. Аднак Пелагею тое не зблізіла. І калі загадзя папярэджаная Канстанцыя, нарэшце, выйшла, яна хуценька дастала з кішэні тое, дзеля чаго прыехала. Чатыры залатыя пярсцёнкі, спадкі Людвіка па нябожчыцы-матцы, звабліва бліснулі ў паўзмроку пакоя.

— Ахвярую на патрэбы камітэта, пан Тамаш.

— Камітэт? — масіўныя, абветраныя да крыві вусны мядзведзя крануліся стрыманаю ўсмешкай. — З чаго б гэта?

— Жадаю паспрыяць агульнай справе. — Пелагея развязала рукі ўбакі. — Хіба не маю права?

— Чаму ж, маеце. — Тамаш узяў дарунак, паразглядаў хвіліну-другую, паклаў побач з кубкам. — Дзякую ад усяго камітэта.

— Не вартага дзякі, — сказала Пелагея і спехам дадала: — Прашу толькі, мужу нічога майму не кажыце, а то ўсердзіцца, што не паралася з ім.

— Не буду, калі просіце, — сказаў Тамаш і скаваў пярсцёнкі ў кішэню, бо ўжо вярталася ў пакой Канстанцыя. — Сястра, пост постам, а расстаралася б ты чаго мацнейшага. Па чарачцы — у гонар слайной сваёй каляжанкі.

Раз'яджаліся позна ўвечары. Праводзіўшы злёгку захмялелага Тамаша да вазка, жанчыны яшчэ з паўгадзіны сядзелі ў гасцёўні, гаманілі пра розныя дробязі.

— Напой гэты — такі моцны, — сказала напрыканцы Пелагея. — Не з дзерава, што ў хмызняку?

— З яго, — уздыхнула Канстанцыя. — Больш не будзе. Учора дзеўкі хадзілі па мёрзлыя на кампот — каб сук табе, усё ссечана. Спачатку ўлетку нехта склечыў, адну галінку пакінў, цяпер і яе не стала. Падобна, як дзяцёнак паславоліў. Дзеўкі ісподчыну знайшлі ля камля, акурат дзіцячая. — Канстанцыя хіснулася ў камору, дастала ісподку. — Во яна.

— Зялёная! — забыўшыся на хвіліну, што павінна ўдаваць п'янаватую, выпукнула Пелагея. — Дай сюды, выкіну дзе па дарозе.

І з абыякавым выглядам сунула трафей у кішэню.

Дзверы расчыніліся, Антолька, паўсонная, з разбэрсанымі па плячах валасамі, памкнулася да Пелагеі. Угледзела, аднак, нядобры бліск у вачах настаўніцы, адступіла назад.

— Твая ісподка?

— Мая.

— Значыць, гэта ты была там, ля дрэва? — Пелагея ступіла ў пакой, ударыла дзяўчыну ісподкаю па шыі. — Так дзякуеш за ўсё добрае? Хто цябе падсуклеціў?

— Ніхто. — Антолька, збітая з тропу нечаканым нападам, спалохана застыла ля ложка.

Рука Пелагеі тарганаўся, каб ударыць зноў, але штосыці быццам ёй падказала: не варта.

— Навошта ты ссекла сук? Я пытгаюся!

— Каб людзі не труціліся. — Дзяўчына страханулася, ускочыла з нагамі на ложак. — Вы не бачыце? Людзі ѿмныя, нічога не разумеюць... Ядуць гэту труціну, а потым хварэюць, робяць абы-што, самі сябе гатовы пазабіваць. Не месца яму тут!

Пелагея ў злосці схапіла дзяўчыну за руку, сцягнула з ложка.

— Табе ведаць, чаму месца, а чаму — не! Можа, у касінеры яшчэ запішацца? — Пагляд яе ўпаў на сцяну за спінаю Антолькі. — А гэта што?

— Мата.

— Адкуль яна?

— Пан Фларыян прэзентаваў. — Антолька прыхілілася цясней да сцяны, быццам хочучы абараніць прэзент, прыкрыла ману далонямі.

Пелагея памкнулася да яе, каб адпіхнуць, і ўжо амаль зрабіла гэта, як у калідоры раптам пачуліся крокі.

Людвік, ружовашчокі з марозу, усунуў галаву ў пакой, недаўменна глянуў на жонку.

— Цырк у вас, ці што? — сказаў і весела прыжмурыў вочы. — Ну, дзеўкі!

— Здагадлівы ты, — у тон яму, паўжартам, сказала Пелагея. І дадала, выходзячы следам у калідор: — Паслязаўтра выбіраюся на Крайнү. Дык парупся, каб вазок падрамантавалі.

— На Крайнү? — здзвіўся ён. — Быццам гарыць!

— Гарыць! — зазлавала яна. — Неспакойна гэтак наўкола, не ведаеш, чаго чакаць. Лізу на ўсялякі выпадак завязу да Тацяны Мікалаеўны. Ды і падручнікі новыя трэба паглядзець для школы. У губерні сякія такія клопаты.

— У губерні! Што ж за яны?

— Мая справа, — адказала яна і накіравалася да свайго пакоя. І ўжо ад дзвярэй усмешліва дадала: — Думаеш, у цябе аднаго сакрэты!

Любаша напружылася, пасунулася да сцяны ў жаданні затуліць дзіця ад нечаканых гасцей.. Каля дзесятка мужыкоў, усе з жалязякамі наперавес, абступілі іх, началі пераварочваць ложак. Любаша ўхапілася адною рукою за ложак, другую дастала з шуфлядкі бутэльку з пітвом, штурнула на сярэдзіну пакоя. Мужыкі пакідалі жалязякі, насядаючы адно на аднаго, зблісія гуртам ля прэзента. Адзін адкаркаваў бутэльку, адпіў некалькі глыткоў. «Файны напойчык», — сказаў і аддаў пляшику другому, што стаяў побач. Затым першы чыркнүй запалкаю, паднёс яе да гарляка. Змесціва ўнутры пасудзіны ўспыхнула, воблака дыму запойніла пакой. Мужыкі патапталіся колькі хвілін ля ложка, зноў пахапалі жалязякі, з гучнымі воклічамірынуліся на двор...

Яна прыхінула да грудзей саджанец, слізганула ў паўзмрок дзвярэй. Цесная, з патрэсканых неабчасаных бёрнаў кухня сустрэла яе смуродам тытунню. Чатырнаццаць мужчын, якія дагэтуль аб нечым гучна гаманілі, убачылі госцю, дружна, бы па камандзе, сціхлі.

— Вучыцелька, — падняўся з-за стала гаспадар хаты Міхал Бабышка і з пе расцярогаю зірнуў у кут, дзе стаялі прыслоненыя да сцяны чатырнаццаць жалязяк. — Па справе ці як?

— Чула, адыходзіце, дык рашыла разлічыцца. — Жанчына дастала з торбы некалькі бутэлек. — За тое, што страху ў школцы адрамантавалі.

Касінеры заўсміхаліся, падміргваючы адзін аднаму, пацягнуліся рукамі да парожніх кубкаў.

— Што разлічвацца, дзеці нашы, не чужыя, Пелагея Юр'ёна, — незадаволена азваўся чырванатвары маладзец, што сядзеў першы ад парога. Яго звалі Каятан Аўласевіч, ён, хадзілі чуткі, быў сярод тутэйшых касінераў за галоўнага. — Ды і піць нам няможна, заўтра ў дарогу.

Астатнія мужчыны сярдзіта зашыкалі на яго. Маўляў, падумаеш, прычына — у дарогу. Да мястэчка рукой падаць. А адтуль да гасцінца, дзе мяркуеца далучэнне мясцовых паўстанцаў да канфедэратаў, на падводах маюцца падвезді. Панінаму брату Тамашу гэтая справа даручана, а ён чалавек надзейны, не падкачае.

Каятан недаверліва глянуў на бутэлькі, падхапіўся з месца, штосыці шапнуў Бабышку на вуха.

— Кажаць пан Аўласевіч — нядобрае пітво, — сказаў той і пачухаў патыліцу. — Бытта пані вучыцелька прывезлі з Крайны нейкую трасцу і збіраецца нас усіх ёю патруціць.

— Няпраўда! — зайшлася абурэннем жанчына. — У Крайну я па паперу ды падручнікі ездзіла, а не па атруту.

— А ў істопцы што, зачыніўшыся, два дні рабілі? — уступіў у размову Каятан.

— Дык... гнала гарэлку. — Пелагея ращуча пасунула да сябе адну з бутэлек. — Не верыще — першая вып'ю.

— Годзе ўжо, — прымірэнча сказаў гаспадар і да даў, звяртаючыся да хаўруснікаў: — Што мы, звярыякія, што бабу будзем мучыць. — Сказаў і ўзяўся адкаркоўваць бутэльку.

Пелагея счакала, пакуль разліоць гарэлку, затым выскачыла з хаты на двор, тулячыся да сцяны, падалася ўсцяж панадворкаў да пакояў. Грымоцце сціхла, але маланкі па-ранейшаму працягвалі секчы, таму было відна, як удзень.

Дапяўшы да першай курціны, яна спынілася. Разграбла рукамі цвердаватую, прыхопленую вечаровым холадам зямлю, дастала з-за пазухі расліну, угоркнула ў ямку. Усміхнулася сама сабе: справа зроблена. І толькі гэтак падумала, як моцны раскат грому скалануў наваколле. Пелагея хуценька падхапілася, шырокім крокам папраставала назад, у вёску.

З Бабышкавай хаты ўжо даносіліся спевы. Спявалі «Нужа, хлопцы...»¹². Сэрца Пелагеіна зайшлося нянавісцю. Каб яны паздыхалі! Колькі ты іх ні вучы людской мове, як аб сцяну гарох. Як ёй тут усё збрывдзела ў гэтым чужкым, незразумелым kraї! Але ж неяк будзе, нездарма кажуць: вада і камень точыць. Зараз галоўнае — пра ўцёкі падумаць. Пакуль не спахапіліся.

Канстанцыя выбегла следам за дзяўчатамі ў двор і знерахомела ад нечаканасці: сапраўды, усе чатырнаццаць мужчын, што надоечы збіralіся ў мястэчка, каб адтуль пад камандаю яе брата Тамаша рушыць насустрач асноўнаму войску паўстанцаў, сноўдалі па дзядзінцы, асцервяняла дзяўблі косамі напалову адтaluю зямлю. Усе як адзін былі босыя, з расхрыстанымі на грудзях кашулямі. Змясіўшы дарэшты глебу на дзядзінцы, яны ўзяліся нішчыць кустоўе. Ледзь-ледзь набрынялыя пупырышкамі кусцікі ружаў, язміну, бэзу бездапаможна валіліся ніцма пад ударамі косаў, бязжаласна ўгоптваліся ў гразь. Канстанцыя памкнулася туды, але дзяўчаты не пусцілі яе: «Няможна, панечка, здратуюць!» І праўда, паўголыя касінеры з ша-

¹² Словы з “Песні беларуских касінерай”.

лёнымі няўцямнымі вачыма нагадвалі гурт здзічэлага статку. Канстанцыя перажагналася, адступіла назад, да ганка. «Паклічце вучыцельку, Пелагею Юр'еўну, — загадала адной з чалядніц. — Яе пабойваюцца, дык, можа, дасць рады». — «Вучыцелькі няма», — адказала дзеўка. — «Як няма? Дзе ж яна дзелася?» — «Хто знаеъць. Кажуць, бачылі, як ішла дасвеццем да гасцінца». — «Авохці мне! Уцякла, няйначай. Нездарма Тамаш ёй не давяраў. Як у воду глядзеў». — Канстанцыя зноў спусцілася на дзядзінец, у разгубленасці стала пад дрэвам. Што рабіць? Думкі, паганяючы адна адну, бязладным роем круціліся ў галаве. «Ідзіце дахаты!» — набраўшы ў лёгкія паболей паветра, выгукнула яна — хутчэй дзеля самазаспакаення, чым спадзеючыся на нейкі станоўчы вынік. Касінеры на хвіліну замерлі. «Разыходзьцесь! — скамандавала яна зноў, ужо больш упэўнена. — Ану, каму кажу!» Мужчыны, пагрозліва махаючы косамі, падышлі бліжэй. «Панечка, уцякайце!» — закрычалі перапалоханыя дзеўкі і стрымгалоў кінуліся да пакояў. «Я сказала — разыходзьцесь!» — слова самі сабою выляталі з вуснаў Канстанцыі. Страху яна болей не адчуvalа. «Ідзіце дахаты!» — крикнула яшчэ раз і пайшла насустроч раз'ятраным касінерам. І — здарыўся цуд. Мужчыны спыніліся, драпаючы насамі косаў скалечаную зямлю, пачалі паціху разыходзіцца.

Канстанцыя перавяла дух, акінула паглядам дзядзінцу. Ён нагадваў пляцоўку пасля віхуры. Толькі адна раслінка, нібы насуперак усядзела ў нялюдскай калатнечы. І нават, нягледзячы на сцюжу, паспела ўжо выпускіць некалькі буравата-зялёных, з ма-люсенкімі іголачкамі на канцах, лісцікаў. Як яна называецца, Канстанцыя, хоць і была дасведчанай у батаніцы, не ведала. Але зараз ёй тое не абыходзіла. Куды больш непакоі паводзіны касінераў. Што гэта з імі? Ці не павар'яцелі? Яна паклікала фурмана, з перасцярогаю паглядаючы ўслед мужчынам, што суну-

ліся краем прысадаў у накірунку вёскі, распарадзілася запрагаць каня.

— У мястэчка да Тамаша паедзеши, — сказала звычным да загадаў голасам. — Раскажаш яму ўсё, як было. Лекара няхай прышлець.

Лекар, сур'ёзны негаваркі чалавек гадоў шасцідзесяці, прыехаў надвячоркам. Ягоны прысуд быў кароткі, бы ўдар бізуна:

— Патруціліся.

— Патруціліся? — Канстанцыя здзіўлена ўзняла бровы. — Чым?

— Гэта аднаму Богу ведама, — усміхнуўся стары. — Ды яшчэ, можа, самім мужыкам. Папытайцеся ў іх, як апрытомнеюць.

11

1833. ПАВЭЛАК

(з записаў выкладчыка медычнай акадэміі Юльяна Пачопкі для этнографічнага даведніка)

Пакоі гладка спусцелі, даняго. Перва Тамаша забралі. Ён у капцільні хуваўся, дык уночы падпільнавалі. Зразу на воз і ў мястэчка. А тады далі недзяя выслялі. Канстанцыю ня рушылі па першасці, покі не здаў нехта. Касянерай усіх — за шкірку. І зробіць нічога наўпроць не паспелі. Палагея бытта нечым падпайлі. Тады, напіўшыся, і падурнелі. Косы пабралі і ну гойсаць па дзядзінцы. Хмыз, кветкі — усё панішчылі. Ледва рады Канстанцыя дала. Скора казакі наляцелі, пацягнулі ў каталажку. Па дзесь дзень ніводзін не вярнуўся. А што ж: было глядзець, што робіш. Мы як сядзелі ціха, дык ніхто нам нічога ніякага.

У мястэчку многіх пабралі. Ксяндзоў чатырох, пісара, найчацяллёў. Паноў тэж мала асталося, цяперака з Крайны прысылаюць. Да нас бытта Палагея, чуў, маецца вярнуцца. Станулёўскія пакоі згарэлі,

дык тут, у Дубраўцы, сядзець. Хто кажаць, касянеры спалілі, хто начы. Людвік у крэпасці, дык адна будзець. Мы гасіць лёталі ў Станулі, ды запозна. Усё згарэла, адзін во нейкі скрутак паспей я выцягнуць з-за падваконніка. Антолька глядзела, кажаць, навука, як зелле робіць. Аддаць Палагеi, як вернеца.

Наробілася, хорт яе. А ўсё шляхта. Жылі б спакойна, і не было б гэдакага страхоцца. А то месцься во цяпер, як на дозарках, чакай горшага.

Маладых цяперака, каторыя граматныя, у Крайну пасылаюць — паном прыслужываць. Каторыя й вучуцца там. Антолька да навукі здатная была. Шкода, звязалася абы з кім. Тэж былі арыштаваўшы за помач касянерам. Бытта Палагея ўдала па злосці, што мапы ейныя спаліла. Добра, Мікалаевіч, дай Бог яму здароўя, заступіцся, паперчыну нейкую прыслай. А то невядома, чым скончылася б. Цяпер у Краслаўцы, у Плятніцы за пакаёўку. Можа, Палагея, як вернеца, возьмець да сябе. Калі адпусціцца.

Дзеўка з гонарам, ага. Мяне ўсё ў касянеры гэны падсуклечвала. Але я не пашоў: пашто мне? Каб толку з таго пайстання. Вось ружніца мне, што аднаго скінуць пана, а другога пасадзяць. I добра зробіў, што не паслухаў. А то б і гніў дзе ў крэпасці.

Дзерайца гэна па ўсём. Яшчэ перад пайстаннем нехта сукі паабразаў. Антолька кажаць — яна, але я ня веру. Палагея дужа злавалася. Тады ў Крайну пaeхала, другое прывязла. Ля курціны вунака пасадзіла. Я ў той дзень, як касянеры падурнелі, нашоў яго. Абгарадзіў троху алешикам, няхай расцець, думаю. Во й падрасло, ужо колька ягадзін сёлета будзець.

Без пана цяжка, халера. I выфрасцець што — не дасі рады. Жыдам прадаём у мястэчка. Плоцюць маля, а ўсё ж не быткуеца. Лён нішто ўзяўся — вызвалка будзець якая-ніякая.

Так і жывеш: то вай на табе, то яшчэ якая трасца. Іншым разам як падумаеш, колька людчыкаў пад

зямлёй усюдыых, страшна зробіцца. Па касцёх ходзім, і па нашых некалі будуць хадзіць. Будзеши гэдак во ляжаць, а па табе праўнукі — тэн, тэн. Ці ўспомнюць то?

Вы ўжо тэж з барадой, гляджу. Пасівелі. А й што: гады не малодзюць. Цяжка ж ня рабіце, пэўна? Ага, кожнаму сваё. I жыць як, і ўміраць. Урэмня на дыйдзець, усіх Бог прыбярэць. Гэдак.

Міжчассе

1

1939. НОВАЕ

На небе не было ні хмурынкі, а гром не сціхаў усю раніцу. Сіплаваты, як кашаль сухотніка, ён нечакана ўсчынаўся дзесьці ўдалечыні, каціўся рэхам па наваколлі, павольна патанаў у знямелых ад пярэпалах гаях і дубровах. Кожны раз зямля страхавіта ўздрыгвала пад ягонымі ўдарамі, а ablепленыя птушкамі дрэвы глуха рышелі патрываючым голлем. Раптам невядома адкуль узлятаў вецер, разбэрсваў леташні сухастой на балацінах, з гучным самотнымі свістамі кружыў над імшарамі. Птушкі ўздымаліся з месца, сягалі па-над дрэвамі, павісейшы ў паветры хвіліну-другую, як толькі вецер ацихаў, зноў бязладным роем клаліся на голле. Зрэдку грымоцце суправаджала бліскавіца. Тады гром неяк адразу глушэў, рабіўся кароткі і рэзкі, бы пошчак пугі. Асветленае на імтненне лясное закуцце весела ўспыхвала мірыядамі лужынак, і шыхт вячыстых хвояў жавава пырскаў убакі рэштаю нявыштай вільгаці. Стомленыя чаканнем лепшых дзён і няпэўнасцю людзі, са страхам глядзелі, як узмывае над палеткамі і тут жа знікае ў зямным прадонні вузкі, падобны да касы, пасак святла, уздыхалі: «Як то будзе далей?».

— Што дзеецца на свеце! — Зося зашмаргнула на вакне фіранку, падышла да сына. — Ілжэш ты, мусіць, што так напісаны... Ану, пакажы!

— Глядзі. — Гірык тышчуў пальцам у здымак з выяваю трох падлеткаў, што пад наглядам старэйшага мужчыны трушчылі доўніямі стагую.

— А ёй праўда, — перажагналася яна. — Чытгай...

— Dzieci hiszpańskie, do których dotarła czerwona zaraza komunizmu, niszczą i rozbijają figury Matki Bożej.¹³

— Да чаго дажыліся! — Маці махнула рукой, скілілася над калаўротам.

Нехта пастукаў звонку ў шыбіну — ціха, даліката, бы галінка шорханула па шкле. Прык сарваўся з зэдля, хіснуўся ў сені адчыняць.

Ксёндз Юрак увайшоў у хату, борзда прайшоў на покуць.

— Не турбуйцеся, я ненадоўга. У нядзелю спектакль ладзім у капліцы, дык, можа, ваш гаспадар памог бы з дэкарацыямі? Ці ў хаце ён?

— Няма, ксёнджа, па пазыку з меншым паехаў у мястечка да жыда, — сказала Зося. — К вечару павінен вярнуцца. Сказаць яму, што шукалі?

— Скажыще.

— Добра. Адно вось...

— Што вас непакоіць?

— Не тое што непакоіць, — пераадольваючы няёмкасць, працягвала яна. — Спектакль гэты... у нашай мове. Людзі кажуць: пры касцёле і гэткае... Ужо б рабілі звыкла, як зайдёды.

— Вось што вас турбуе. — Ксёндз Юрак засмияўся. — Чым жа па-нашаму блага? Чаго тут баяцца? Як, артыста, не байшся?

— Чаго баяцца? — весела адгукнуўся Гірык.

¹³ Іспанскія дзёці, да якіх дапала чырвоная зараза камунізму, нішчачы і разбіваюць фігуру Божай Маці (польск.).

— Ну, і добра. — Ксёндз падняўся з месца. — Даўк перадасцё пану Ванелю маю просьбу?

— Перадамо, анягож. — Зося вылезла з-за калаўрота, счакала хвіліну, пакуль выйдзе ксёндз Юрак, ля дварэй, пасунулася да стала дапісваць ліст.

ЗОСЯ

(з ліста да стрыечнага брата Юзіка Астукевіча ў Лукішскую турму)

...Масток тэй, што браток пытаеся, збурылі нядайна. Малыцам скарб сяярбела найсці. Не нашлі нічога. Дурань ён, храніцуз, у зямлю закопваць.

Пан спраўны, тока хварэнець дужка. Сухотка, ці як там яе, укасаўшыся. Каторыя дуркэйшыя мужукі, на млыне робяць. Фабарка, шкода, згараэла, а то саўсём добра было. Ванель трыв гады робіў на фабарцы, кардону сушыў. Насушуць і вязуць на падводах пад паром у мястэчка. Тады знова насушуць і знова вязуць. Бяз грошы нігды не сядзелі. Залетае паўвалокі паши адкупілі ў пана. Думалі, збяром добра жыта, аж не ўдалося, віхор пабіў.

Такі страшны быў — спамінаць ня хочацца. Мы з Гірыкам, большым, жалі якраз, як узляцеў. Перва гром завараяціўся, тады і віхура зразу. Жыта як трасты тая па іркэйніку плазам ляжала. Мы пад дзерава паляцелі хувацца, а з яго сук хрась і на галаву малыцу. Паўдня непрытомны кідаўся. Думалі, страсенне, аж нічога, ачунияў. Цяперака трывніць ноччу, сніцца абы-што.

Сушарні абедзве, верхнюю і дольную, бы крова языком злізала. У фабаржу малання гакнула — во і асталіся без прыробку. Ванель кацаць — злотых пазычыць у Зэліка і авечак загадаваць. Можа, праўда: воўніна будзець. Вайлакоў

там наробіць, свэтар які. Крамнага не накупляеся. Хош і лён тэж нялага: якое ні стрыклявае, а сваё.

Пакоям ніц, стаяць, як і стаялі. Страху на афіцыйні троху па курочыла ды лядоўню пашкамутала. А так стаяць сабе. Дзеравы бальшыя, здалеку і не відацца за імі. Сёлета падзёж велькі — усе коні маладыя падохлі. Новых пан наглядаець. А што ж: вупражы аднэй, можа, дваццаць пар, надабя рады даваць.

Дзерава тое расцець, высокае ўжэ. Усё пабіла віхром, а яму хош што. Лісцё дзе-нідзе абабіла зверху, а ягады як віселі, так і вісяць. Такое трывалае. Як зачараванае ўсё адно. Ягад многа, але нам не даець паня. Быто табе тады руку на яго падняць... Не чапаў бы, дык і не сядзеў бы цяперака, не пакутаваў. Матка, добра, ня відзіць, а то слязымі сышла б. Жартачкі, вучылі-вучылі, выводзілі ў людзі — і на табе, пад хвост сабаку ўсё.

Паня ў хаце не стыкаеца, ездзіеце. Гардзіць намі, дык ня любюць яе. Такіх ёсці, што і ў вочы торкнуць. Моў, прыдудць таварышы, дык будзеце табе... А во, як прыдудць! Крый Бог! Ка-жуць, бязбожнікі і зямлю адбіраюць. Адберуць, і паспробуй тады... А ёсці і такіх, што чакаюць.

На зямлі цяжска робіць. Потам залісся, пакуль што вырасцець. Адно тока кончыў, як глядзь — другое ўжо. Так і цёпкаеся. Ні паспіш ты па-людску, ні спачнеш. Каторыя багацейшыя, дзяцей вучуць. Мы сваіх тэж аддалі... Вуньцель добры заместа цябе, адно што з ксяндзом у яго ня сходзіць. Тэй па-нашamu ўсё хочаць, а яму ня ў нос. Аж трасеце яго, як пачуець слова. Вітолік малюеце спрытна і дзерава рэжаць. Шпектакль маюца робіць у капліцы, дык карацыі пэцкаеце.

Немец бы тока ды савет ня рушыў. А то во як глянь — вайна ўсюдых. Страхашцё! Мальцы «Календаж» з малюнкамі са школы прыносяць, дык такога наглядзісся, што мовіць брыдка. Няго і ў нас тое будзець? Каб жа ж абнясло.

Не смяіся, што пішу гэдак. Словы нашы, а альфабэты не знаю, дык і выходзіць, што з польскага. Можа, прачытаеш як, ты ж граматны ў нас...

Ванель з Вітолікам вярнуліся апоўдні. Бацька скуліў на падлогу вышмальцаўаную валізу з гасцінцамі, бадзёра заходзіў па кухні. Зося, баючыся пытацца пра пазыку (а раптам адмовіў сквапісты Зэлік?), моўчкі выщыгнула з печы поліўку.

— Ешце... Ну, як там, далі рады?

— На дварэ ўсё. — Бацька загадкова ўсміхнуўся.

Зося з Гірыкам, азадачаныя ягонымі словамі, выйшлі на панадворак.

Дзве авечкі, белая і рудая, ляжалі стрыножаныя на вазку, ціха бляялі. Бацька выйшаў з хаты, падышоў да іх.

— Гэта Бялюння будзець, а гэта — Рудзізна, — сказаў і схапіў белую за карк. — Воўна паваляная, паstryгчы б.

— Нажніц няма, — памагаючы здымашь жывёлін з вазка, сказала Зося.

— Ёсць. — Бацька дастаў з-пад сенніка новень-кія нажніцы. — Вядзіце на пожню.

Гірык трymаў авечак за ногі, маці спрытна вадзіла нажніцамі па абмяялых целах жывёлін. Двойчы ўскрыквала, парэзаўшы незнарок далікатную скuru, і авечкі падтаквалі ёй жаласным, бездапаможным бляяннем.

Бацька вымкнуўся з-за хлява, падышоў да іх.

— Вось і прыбытак.

— Ага. — Зося задаволена засмяялася. — На вай-лакі хопіць.

— На вайлакі! А пазыку хто будзець аддаваць?

— Дык не апошняя ж, пэўна. Пэўна ж, котныя абедзве?

— Гаспадар казаў — котныя.

Зося расклала паасобку белую і рудую воўну, панесла да ракі мыць. Званскіх меншая, Албінка, Грыкава равесніца, выбегла з афіцыйні, памчалася следам.

Ванель панавязваў авечак на ланцугі, загадаў сыну весці на выган. Гірык пабраў калкі, павёў Бялюню і Рудзінзу сцежкаю да ручая.

Прыгожая лёгкая фурманка вылецела з-за саду, весела шоргнула коламі па жвіры, парандзялася з ім. Аканом Вальдак па мянушцы Разлятун кругнуўся дзеля форсу на сядзенні, саскочыў на зямлю.

— Owce pasiesz?¹⁴ — сказаў і прыкрыў рукою ад сонца зарослыя густымі бровамі вочы. — Глядзі ж, шкоды каб не нарабілі. — І з'едліва дадаў: — Chłopí.

Ужо быі расстаўленыя дэкарацыі, і дубраўцы даўно адмовілі ружанец, а ксёндз Юрак усё не ішоў. Гірык і Пятрок, адзін у касцюме Хрыста, другі — рабіна, скурчыўшыся ад сцюжкі (у захрыстыі было зімна, як на дварэ), з надзейай пазіралі то на дзвёры, то на дзяўчат, што пад камандаю сястры Нікадэмы накрывалі стол для першай сцэны.

Ксёндз Юрак з'явіўся нечакана. Увайшоў пахмуры, са зблізелым тварам, праз заднія дзвёры, і адразу ж следам за ім у захрыстыю ўваліліся двое паліцыянтаў. Адзін застаўся ў захрыстыі з артыстамі, другі прайшоў у залу, загадаў усім разыходзіцца. Затым падышоў да занавеса, рэзкім рухам сарваў яго з напятай упоперак сцэны драціны.

¹⁴ Авечак пасёш? (польск.).

— Ну, па хатах!

Ксёндз Юрак падбег да яго, нешта ціха шапнуў на вуха.

— Няможна, маем загад. — Паліцыянт гаварыў гучна і вельмі злосна. — Надумаліся вы: рэлігійны сюжэт — па-тутгайшаму! Ксёндз дзекан незадаволены. І ў гміне таксама незадаволеныя. — Ён схапіў фанерыну з выяваю бэтлеемскай пячоры, прысланіў да сцяны. — Хто гэта маяваў?

— Гэты хлопчык. — Сястра Нікадэма паказала на Вітоліка. — Таленавіты, хоць і малы.

— Анятож, таленавіты! — Паліцыянт насмешліва скрываўся, балюча ўшчыкнуў Вітоліка за плячо.

Гірык кінуўся абараняць брата, але не паспей. Зося стала між ім і паліцыянтам, прыхінула Гірыку да сябе.

— Ціха, ціха, дзяцёнак, — сказала і павяла сыноў на двор.

— Ну, як, нашпектакліся? — Даўгальгая Разлетунова постаць высунулася з-за плябанія. — Чым займацца абы-чым, лепей быўда пасвілі б.

Ноч Старынскія правялі неспакойна. Ужо леглі спаць, як прыляцелі Альбінка і яе стрыечная сястра Галя, перабіваючы адна адну, паведамілі, што паліцыянты забралі ксяндза Юрaka. Гірык з Вітолікам падхапіліся, каб ісці паглядзець, што там, але Ванель тут жа асадзіў сыноў:

— Яшчэ чаго, без вас абыдзеца!

— І праўда, — падтакнула мужу Зося. — Вас там не хапала.

Дзяўчаты пайшли.

— Званскіх гэтая спрытная дзеўчынёха, — калі зачыніліся за імі дзвёры, сказала Зося. — От бы нявестку нам такую.

— Гаворка твая. — Бацька ссунуў ногі на падлогу, патупаў басанож у сені.

— Куды ты?

— Авечак пайду гляну.

— Па начы — авечак! — Зося чыркнула запалаю, запаліла лямпу. — Малыцы, глядзіце, куды ён.

Гірык з Вітолікам пасаскоквалі з ложка, выйшлі следам за бацькам на двор.

Ванель стаяў ля лядоўні, захінуўшыся ад ветру, паліў самакрутку. Убачыў съноў, схамянуўся.

— А вы што не спіцё?

— Мама сказала цябе паглядзець.

— То глядзіце. — Бацька кінуў недакурак у траву, пасунуўся да загародкі з авечкамі. — У каго сіла, той і пан. Запомніце гэта, сыны.

Маці тузанула яго да сябе, закрываючы ад ветру, моцна прыціснула жыватом да зямлі — так моцна, што ажно хруснулі рэбры. Але і гэта не ўратавала: вецер узляцеў з поўдня, лёгка, бы парушынкі, развеяў іх у розныя бакі. Гірык паспрабаваў дацягнуцца рукою да кардоніны, што стаяла прыслоненая да камля старадрэвіны, ды таксама не даў рады. Фурман Разлятун высуниўся з-за капешак, гучна свіснуў. Вялікая празрыстая градзіна, адгукнулася на ягонае павабліванне, закружылася ў паветры, не даляцеўши колькі сантыметраў да іржышча, ператварылася ў паліцьянта. Вусаты прыземісты дзядзька зняў канфедэратку, замахаў зброяй, загадаў разыходзіцца. Моцны вецер ірвануў з другога боку, разбэрсаў снапы і кардон з выявамі святых, закружляў па-над наваколлем. Разгублены твар ксяндза Юрака мільгнуў па-за завесаю граду і знік у вечаровай цямрэчы...

— Гірык, уставай, чуеш?

Ён расплюшчыў вочы: маці стаяла побач, тузала яго за плячо. З лепшага пакоя даносіліся мужчынскія галасы, раз-пораз пррабіваўся паўз іх барытоністую гусціню сіплы жаночы. Вітолік, ужо апрануты, стаяў

ля дзвярэй, еў яблык. Маладжавы мужчына ў вайско-вым адзенні выйшаў з пакоя, пыхнуў на хаду папяро-сінай, прайшоў да стала.

— Попить бы чега, хозяюшка, — сказаў рэзка і паправіў пояс з пісталетам. — И поесть бы тоже не мешало.

— Малака, можа? Сала крыху ёсці, бульбы.

— Сало и бульбу давайте, а молоко — нет. — Мужчына адмоўна хітнуў галавой. — Лучше воды.

— Зараз, зараз, паночку, — замітусілася па кухні Зося. — Гірык, збегай да калодзежа па сцюдзёнью.

Гірык апрануўся, счакаў, калі вайсковец зноў пойдзе ў пакой, каб не пытацца пры ім, што за чужия ў хаце, падышоў да маткі.

-- Што за людзі такія?

-- Саветы, сынок, — сказала Зося і прыклала палец да вуснаў. — Глядзіце ж, паводзьце сябе як след.

Калі ён вярнуўся, чужия і з імі бацька сядзел і кухні за столом. Мужчыны, усе ў аднолькавай вопратцы і пры зброі, елі, жанчына штосьці пісала ў спытку.

— А мальчиков как зватъ? — спытала і акінула па чарзе паглядам паставы братоў.

— Гэта — Гірык, — падштурхнула наперад старэйшага Зося. — А той — Вітолік.

— Віталик, может?

— Вітолік. Вітолъды па-нашаму.

— По-вашему меня не интересует. — Жанчына запытальна зірнула на маладжавага. — Как бытъ, то-варищ Гайдулькин?

— Віталием запишите, — адказаў той.

— Хорошо... Віталий. А этого как? Ладно, пусть будет Гирьян. А вас саму как зовут?

— Зося я. Паня, калі ў гуморы, Зоф'яй завець.

— Звала, — паправіла жанчына. — Понимаете — зва-ла. Запишем вас Софьей.

— Добра, панечка.

Жанчына хацела штосыці яшчэ сказаць, але перадумала. І толькі калі мужчыны паелі і дружна паўстavalі з-за стала, нахіллася да самага Зосінага вуха, павольна, па складах прамовіла:

— Панечку забудьте, дорогуша. — І з'едліва дадала: — Если следом за ней в дальнюю дорогу не желаete. Так-то, товарищ Соня. Завтра оргсобрание в этих, как вы их называете... покоях, так приходите обязательно, председателя колхоза будем выбирать.

Бацька вылузнуў нагу з бота, сцінаючыся ад болю і стараючыся трymаць як вышэй расквеленую пяту, прайшоў па падлозе. Затым абкруціў ступню і падэшву анучаю, зноў усцягнуў бот на нагу.

— Цягнуцца на той сход, — сказаў з уздыхам і запаліў папяросіну.

— І я хачу. — Вітолік саскочыў з печы, павіснуў на бацькавай шыі.

— Надумаўся! — Зося сцягнула сына з бацькавага карку, адштурхнула да печы. — Сядзіце ў хаце. Вунь і дзеўкі якраз ідуць, весела вам будзець.

— Якія дзеўкі? — высунуў голаў з-пад коўдры Гірык.

— Вашы, Альбінка з Галінай. Нябось, дамовіліся загадзя, а цяпер — якія? Бытта і чуць не чулі...

— Зноў пра тое ж... — Бацька плюнуў, пасунуўся на двор.

Маці паварочала ў печы качаргою вуголле, закла-ла юшку, пайшла за ім следам.

Дзверы ў пакоі былі адчыненыя. Двоё вартавых стаялі ля ўвахода, трэці, адзін з тых, што хадзілі напрэдадні з жанчынаю па хатах, бавіўся з біноклем на тэрасе лямуса. Яшчэ троє насілі на доле на падво-

ду кублы з правіянтам. Ля афіцыйні чаляднікі грузілі на другую падводу мяхі перасенага панскага збожжа.

У вялікай зале, ужо амаль пустой (мэблю вывезлі кудысыці ўначы неўзабаве па арышце гаспадароў) з тры дзесяткі дубраўцаў замёрлі ў пакутлівым чаканні. Было ціха, толькі аднекуль збоку, з аднаго з пакояў, даносіліся гукі патэфона. Раптам яны сціхлі, і ў залу ўвайшлі двое вайскоўцаў, энергічна пакрочылі да стала.

Сход доўжыўся каля паўгадзіны. Калгас назвалі «Новы шлях», старшынёю аднаголосна абраў Разлетуна. Пачуўшы сваё імя, былы панскі фурман, які дагэтуль ціхамірна сядзеў у заднім радзе побач з Ванелем і Зосаяй, так борзда падхапіўся з месца, што пераважная целамі Старынскіх лаўка нахілілася долу і яны, не ўтрымаўшыся, зваліліся на падлогу.

Было смешна, але нікто не азываўся ні гукам.

Прачнуліся хлопцы ад нейкага шоргату ў хляве. Але толькі наблізіліся да дзвярэй, каб бегчы на гукі, як маці хіснулася з-за печы, загарадзіла сабою дзве-рыну, стала на парозе.

— Куды вы?

Бацька выйшаў з істопкі, накульгваючы, патэпай да стала. Паклаў на ручнік навостраны да бласку нож, дастаў з-пад лавы боты.

— Няхай ідуць, што табе,— сказаў абыякавым голасам. — Адзін ці дам рады, дык паможаць каторы. Можа, ты, Гірык?

— І я! — Вітолік падскочыў да бацькі.

— Добра, пойдзеце абодва, — згадзіўся той.

— Надумаўся ты... дзяцей горкіх на такую спра-ву, — незадаволена сказала Зося. — Я б памагла.

— Ты сваім займайся.

На дварэ было зімна і гразка. Бацька хуценька перайшоў праз панадворак да хлява, адшчапіў засаў-

ку. Рудзізна і Бялюня падхапліся з саломы, быццам адчуваючы нядобры намер гаспадара, замітусіліся па загародцы. Ванель зашчаміў рудую між ног, вывалак на сярэдзіну хлява.

— Не ўваходзьце пакуль, — загадаў сынам і выцягнуў з кішэні нож.

Авечка захрыпела — коратка, няўцямна, і зноў усё скіхла.

Калі яны па адным праціснуліся ў хлеў, Рудзізна ляжала гурбаю на подсцілцы збоч катуха і сутаргава падрыгвала нагамі.

Бацька вышер аб салому акрываўлены нож, зняў са сцяны вяроўчыну, прывязаў яе да маціцы. Затым завострыў нажом палку, уставіў яе ў заднія ногі авечкі, падцягнуў тушу перакінугаю праз маціцу вяроўкаю ўгору.

— Прынясіце што з посуду, — сказаў, надразаючы скuru на нагах авечкі.

Яны кінуліся выконваць бацькаў загад, але гэта не спатрэбілася. Зося ўвайшла ў хлеў з вядром і балейкаю ў руках, кінула посуд на салому.

— Што тут? Іш не ўбоіны? — Новаспечаны старшыня Разлятун злез з ровара, шырокім крокам пайшоў да хлява.

— Авечка паранілася, дык бядуем, — Зося выйшла на голас, пайшла насустрач фурману. — Проша ў хату.

Разлятун спыніўся.

— Хазяін дзе? — спытаў і зіркнуў падазрон на дзвёры. — Абору імшыць заўтра, няхай прыйдзець.

— Я скажу яму. — Зося вярнулася да хлява, зашчагліла засаўку. — Як вернецца, так і скажу адразу.

2**1940. АДСЯЛЕННЕ**

Галінка суха рыпнула, абдзіраючы далонь, выслізнула з пальцаў. Гірык упёрся нагамі ў шурпаты камель, падцягнуўся вышэй. Цяпер ягады былі зусім блізка. Ён выпрастаў руку, каб сашморгнуць іх у кошык, але не паспей: шэрага Разлетунова постачь высунулася з прыцемку, шлэпаючы ботамі па абраселай траве, падбегла да дрэва, схапіла яго за ногі: «Ану, злязай!» Гірык напружыўся ўсім целам, каб вырвацица з рук, што абцугамі абвілі ступні, пнуў фурмана падэшваю па цемю. Разлятун ускрыкнуў, але ног не адпусciў, наадварот, тузануў мацней. Сілы трывмацца больш не было, і Гірык расічапіў пальцы. Цела слізганула па камлі, дратуючы траву, гакнула на зямлю. Вітолік, які дагэтуль хаваўся ў зарасніку язміну, падбег да яго, падклайдалонь пад галаву...

— Ужо не сярдуйце на нас. — Маці гаварыла ціха, роспачліва. — Вядома, дзеці, што з іх возьмеш...

— Разлятун, — тоўхнуў брата пад бок Вітолік, схаваўся пад коўдраю.

Бацька пачуў іхнюю тузаніну, хіснуўся за перабойку, што аддзяляла печ ад ложка.

— Во я дзягі зараз, — сказаў, здымаяучы на хаду папружку. — Пакажу, як лезці ў чужое. — Паласнуў, удаючы незадаволенасць, раз-другі па коўдры, пайшоў назад.

Колькі хвілін было ціха. Затым пачуўся голас Разлетуна — паважны, па-начальніцку гучны. Старшыня даводзіў шгосыці пра перасяленне.

— А-вой! — спалохана ўсклікнула Зося. — Пашто ж яно нам, перасяленне?

— Такі загад — на выпадак вайны. Думаць было, як сяліці ў памежнай зоне.

— І далёка куды пераселіце?

— У Станулі.

— У Станулі! Зямля там — адна гліна. Не паёдзем! У Станулі, дай спокуй!

— Ага, спокуй вам! — у голасе старшыні чулася злосць. — А як авечку рэзала, думалі пра яго? Сад, зноў жа, блогіце. Ды за такі ўрэд не тое што ў Станулі, у Казахстан мала саслаць. Во паведаміць у раён таварышу Гайдулькіну...

За перабойкаю ўсталявалася гнятлівая цішыня. Нарэшце адзін з траіх падняўся з месца, пагруковаў чы ботамі па току, падаўся да дзвярэй. Гірык прынік тварам да шчэлкі ў перабойцы. Разлятун стаяў ля печы, намагаўся прыпаліць ад вугаля папяросіну. Маці падбегла да яго, выграбла качаргою з закутка на закрыўку большага вуголля, з пачціваю ўсмешкаю на твары паднесла госцю. Папяросіна ўспыхнула, пырснула ашмётккамі газеціны, звалілася на падлогу.

Вітолік зарагатаў.

Бацька падняўся з-за стала, хіснуўся да сыноў.

— Дашицца¹⁵ мне?

Ды гэтым разам удаваць злосць было позна: Разлятун мацюкнуўся, выщер аб крысо ватніка спэцканныя гарам рукі, шмыгнуў за дзвёры.

Падводы ўжо былі на рамарэнце, але ад'ядздаць ніхто не спяшаўся: чакалі Гайдулькіна. Маркотна тоўпіліся ля спусцелых, з пазабіванымі вокнамі і дзвярамі хат, са страхам пазіралі на падворак дзядзькі Вайциюля: няўжо асмеліцца пярэчыць і не паёдзе ў Станулі?

Упаўнаважаны з'явіўся а адзінаццатай. Саскочыў з фурманкі, з заклапочаным выглядам пакрочыў да пакояў. Разлятун выскачыў яму напярэймы, павёў у веранду лямуса, дзе ўжо, бачна было, Франуся Свістуніха з дочкимі завіхаліся ля стала.

¹⁵ Славоліць (дыял.).

Начальніцкі падмацунаک доўжыўся каля паўгадзіны. Каі абое выйшлі з веранды, дубраўцы стаялі, збіўшыся ў гурт, ля капліцы.

Гайдулькін прайшоў да Вайцюлёвай хаты, грукунуў кулаком у дзвёры брамкі. Гаспадар выйшаў на грукат, зірнуў спадылба на падводы, замёр у праёме.

— Говорят, не едете вы? — У голасе ўпаўнаважанага чулася пагроза. — Правда это?

— Сеяць пара...

— Ах вот что — сеять! — Гайдулькін падаў знак вайскоўцам. Тыя падскочылі да старога, не зважаючы на енкі Вайцюліхі, што выскачыла з падворка на дапамогу мужу, скруцілі руکі за спінаю. — Мы посёём.

— Пасяць пасеецце, а вось каму збіраць давядзеца...

— Ах ты, гнида! — Гайдулькін выхапіў з рук фурмана пугу, хлабыснуў па спіне. — Ну, смотри же!

Двоє вайскоўцаў, што дагэтуль моўчкі сачылі за зводаю, падляцелі да Вайцюля, скапілі, пацягнулі да пакояў.

Новае месца аbjывалася марудна. Балышыня сем'яў пасялілася ў апусцелых пасля арышту паноў пакоях, Старынскім і Званскім дасталася афіцыйня, даволі вялікая будыніна з дзіраваю страхой і напалову разбуранай печчу. Ваўсю шалела вясна, але па начах хату абкладаў з ракі густы туман, і ад сцюжы было не ўратавацца. Пакуль мужчыны рамантавалі печ, дзяцей пасялілі ў кухні: там меўся шчыток і было не так зімна, як у астатніх памяшканнях.

Для ложкаў у кухні месца не хапала, і бацькі збілі з дошак два палкі. Адзін занялі Гірык з Вітолікам, побач, амаль устыч, палеглі Альбінка і Зося.

Гірыку выпала спаць ля сцяны, і ён, зайдросцячы брату, што той спіць упобачкі з Алльбінкай, усю першую ноч пракачаўся без сну на мулкіх, адно зас-

ланых старою накрыўкай дошках. А на другую не ўцерпеў, ледзь толькі Вітолік злез з палка, каб выйсці на двор, хуценъка заняў ягонае месца. Дагыкнуўся нібыта незнарок да Альбінчынай рукі і ледзь не замлеў ад шчасця, калі адчуў нясмелы, ледзь улоўны дотык у адказ.

Мінулі два месяцы, жыщё ў Станулях пакрысе наладжвалася. Узняліся, зазелянелі на тлустай зямлі паноў Лазоўскіх гароды, аддурманіла водарам квеце-ні садавіна.

На пачатку чэрвеня пры пакоях адчынілі школу. Усе прадметы ў ёй выкладаў адзін настаўнік — флегматычны чалавек па прозвішчы Каленік.

На польскі алфавіт, які цвічылі год таму ў волыны ад клопатаў па гаспадарцы час, прыйшлося забыцца: цяпер пісалі кірыліцай. І калі з матэматыкай у Грыка праблем не ўзнікала, то пісьмо і чытанне, наадварот, добра даваліся ў знакі. Асабліва даймалі незразумелыя, доўгія тэксты для завучвання на памяць.

Часам настаўнік прыходзіў на ўрокі нападпітку, і тады вучоба наогул ператваралася ў суцэльнную пакуту. Сядзелі, бы прыбітая, за самаробнымі сталамі, унікаючы злога настаўніцкага пагляду, паўтаралі да адзеравянення ў роце даўжэныя вершаваныя сказы.

На шчасце, пакута цягнулася нядоўга. На мля-чарню, якая рабіла пры пакоях, прыслалі маладую аператарку, і праз два тыдні яна паскардзілася старшыні сельсавета, што Каленік яе спакусіў. Нават паказала стог, у якім тое нібыта адбылося, і перасяленцы ўсім гуртам ездзілі на падводах яго глядзець. На ўшчуванні і загад начальства жаніцца настаўнік адказаў «У меня в городе девочка есть» і з'ехаў кудысьці, а на яго месца прызначылі маладога памежніка з крайнаўцаў.

— Чары нейкія! — Зося ахнула, высыпала ягады на стол. — Уранні набрала зялёных, а за дзень во як адна чырвоныя паробіліся.

— Мабыць, і былі такія, — азваўся Ванель. — Дрэнна глядзела.

Яна ссыпала ягады зноў у вядро, бокам, нібыта ўнікаючы нячысціка, пайшла ў сені. Вызірнула на двор, але тут жа вярнулася.

— Неба — бы полымя, — сказала са сполахам у голосе. — Ой, будзець благое...

— Вайна, што ж яшчэ... Пажылі ў спакоі паўгода, і досіць.

— Усё жартанкі табе! Дровы сырья, не хочуць гарэць, паглядзеў бы ў склепе якога пакулля...

— Паглядзелі мальцы... Мапаў бярэма апышкалі пад бэлькаю, на тыдзень хопіць распальваць.

— Мапаў! — Зося спалохана сплёнснула рукамі. — А як патрэбныя каму?

— Каму гэта? Скажаш! Там паперы яшчэ нейкія, па-крайнаўску...

— Разлетуну паказаць...

— Яшчэ чаго — Разлетуну! — Ванель махнуў рукою, пасунуўся да дзвярэй. — Юзік вернеца — яму пакажам, — дадаў і пайшоў на панадворак, дзе като-ры дзень запар майстраваў з сынамі новую барану.

3

1945. ЗОСЯ

(з ліста да ксяндза Юрaka Цыбульскага на пася-
ленне ў Крайну)

... У Станулёх нядоўга мы сядзелі, з паўгода ўсяго. Тады шась — немец, і знова ўсё перамяні-
лася. Надумаліся ў Дубраўку варочацца, а там
бонбамі ўсе хаты разварушаныя, адных Вайчу-
лёў, як на смех, цэляя асталася. Пащенціла дзя-
дзьку: і хата свая, і пасянае калхозам у спадкі

атрымаў. Мы ў пакоях паселі да часу, пакуль паны вернуцца. Аж яны не прыехалі, так і астадліся мы. Куратара з нашых прызначылі, дык і нішто, перасядзелі немца.

Нас ня рушылі, праўда. За Дзвінаю мардававілі людчыкаў, а ў нас абыйшлося. Ванеля шумілаўцы застрэлілі ў сорак другім. Фэст быў у нядзелю, па фэсце ў сястры ягонай, Люкасі, запойны, дачку аддаваць сабраліся. Сядзём, гамонім сабе, куратар Кукуч з намі. Тут Дзедушкевіч, паліцыянт з самааховы, заяўляеўца: так і так, коней ды кароў жыдоўскіх з мястэчка прыгналі, надабя рады давааць. Хто пойдзець — па трывмаркі і кілю мукі заробіць. Мальцы меншыя пашлі, а мы астадліся. Тока разгаварыліся — знова драганне. У вакно глядзь: троє ў адзеексы самаахоўскай. Уваліліся ў хату і карапужыўца зразу: дзе парцізаны? «А во ў запечку!» — мой ка-жаць. «Жартачкі табе? Ану, пашлі паговорым!» І на двор Ванеля. Як там было, ня відзелі, але скора стрэл вухнүў. Мы на вуліцу ўсе, а ён нежывы ляжыць, галава прастрэленая, і кроў пад ей. Пахувалі Ванеля, я з сынамі астадлася. Тады на работу да немцаў сталі набірааць. Я да Дулдуна-чараўніка з мальцамі, каб зробіць што. Укалой нечым, і нага распухла ў Гірыка — глянць страшна. Астаўся. Школа робіла, дык за вартаўніка быў пры ей. Дзень ён, дзень я — па вочарадзі робілі. Так і кончылася нам вайна.

Цяперака калхозы знова. Цяжка, як Бога кохам. Начыння ніякага, лічы, малатарня ды разніца, і тыя пансутыя. Статку каровы трыв і пара коней, ад шумілаўцаў, як уцякалі, астаўшыся.

Праз вайну ў Станулёх была школа. А як пабеда стала, наўчаяцялі з немцамі пайцякалі. Цяпер новую ладзяць кансамолы, а як будзець, ніх-

то не знаець. Па начох цёмныя людзі ездзіюць, забіваюць кан самолаў. Страшна. У нас капліцу хочуць пад склад нейкі перарабляць. Днямі прыяджалаі з мястэчка, аглядалаі. Мы з бабамі па хувалі знова, што маглі. Я абраз Анерльскай у пуні схувала пад сенам. А ўчора глядзь — пагрызены. Мыши, халерая, ці то пацукі. Звон на званіцы астаўся, шкода, як прападзець.

Брат мой стрыечны, Юзік, для ксяндза зычэнні перадаець. Яго перад самymi немцамі пусцілі з высылкі. Тады ў войска зразу савецкае. Дзе тока не ваяваў. Пашэнціла, праўда, цэлы вярнуўся, каб ранка. Цяперака школу ў мястэчку ладзіць. Пакасавурылася начальства, што са ссыльных, але на тым і кончылася. Што ж, як мужукой няма...

Вярэдных цяпер многа, калечкаў разных. Дня не мінець, каб жабрак які не явіўся. Дасі, што ёсці. Хваробы тэж разныя. Каленіка, што за вучыцеля ў Станулёх быў, сынок, Юзючок, як ня ўвесь радзіўся. Чатыры гады дзяцёнку, а слова не кажаць. Гора Зінч, а што ж, як у граху радзіўши. Тым добра, у каго хата ачалела. Сам сабе гаспадар, не тое што тут — усё гуртам. У прыбіральню выйшаў, і ўсе наўкола знаюць.

Мальцы мае балшыя. Гірыку семнаццаць споўнілася, Вітоліку пятнаццаты пайшоў. Меншы майструецець усё, ля бярвення і начаваць гатовы. Добрыя мальцы, а як там далей Бог дасць ім, хто ж знае...

Варочайцеся, ксёнжа, а мы маліцца будзем, каб збылося гэдак... Хош і тутака маліа добрага. Сёстры, што ў вайну былі астаўшыся, куды каторая раз'ехаліся. Сястра Нікадэма, як і вы, у Крайне недзека. Знала б, дзе, паслала б тое-сёе. У мястэчку, пэўна, знаюць, але хто скажаць. Няможна... Баяцца ўсе...

4

1948. ЗДРАЙЦА

Ён прыслухаўся: голас, сапраўды, быў нібыта Зо-
сін. Але адкуль — яшчэ дома, калі садзілі на падводу,
папярэдзілі, што спатканні не дазваляюцца. Можа,
усё-ткі перадумалі і вырашылі дазволіць сустрэцца?
Было б добра. Другія суткі тут, у гэтым настыльным
падпамосці, а каб адзін знаёмы твар.

Голас на нейкі час сціх, але хутка пачуўся зноў. І
цяпер да яго прымешваўся плач.

Ён прысунуўся да дзвярэй, каб папрасіцца вый-
сці, але іх ужо і так адчынілі. Засаўка тарганулася,
выслізнула са шчэлкі.

— Выходзь. — Міліцыянт паблажліва ўсміхнуўся,
узяў яго за плячо, павёў калідорам у знаёмы па папя-
рэднім допыце пакой.

Маці ўсхапілася яму напярэймы, аднак яе асадзі-
лі, папрасілі вярнуцца на месца. Яна села побач з ма-
лодшым сынам, знякавела зірнула на старэйшага,
застыла, як нежывая.

— Мы слова стрымалі, пусцілі вас, — запальваю-
чы папяросіну, сказаў следчы. — Цяпер ваша чарга
нам памагчы.

Яна скамяянулася, дакранулася да Гірыкавага пля-
ча.

— Прык... Скажы, што загадваюць... Скажы, сы-
нок.

— Я не ведаю, што сказаць.

— Бачыце, які ўпарты? — Следчы скрывіўся,
шматзначна глянуў на міліцыянта. — Што ж, тады...
Тады і скончана спатканне. Як няма што гаварыць,
то...

— Не-не.— Зося ў адчаі махнула рукой. — Можа,
я што ведаю. Пытайцеся.

Следчы насмешліва зірнуў на яе.

— А раптам? Ну, кажыще, хто вам Юзік Астуке-віч?

— Брат стрыечны.

— Гэта мы і без вас ведаем. А што арганізацыю ён утварыў — ведаеце?

— Мне казалі...

— Казалі! А пра сына што казалі?

— Нічога... Я не ведаю...

— Вось бачыце, і вы, як ён... — Следчы падаў знак міліцыянту. — Спакканне скончана.

Міліцыянт штурхнуў Зосю ў бок. Яна ўстала, аба-праючыся на Вітоліка, паволі пайшла да дзвярэй. Гірык памкнуўся следам за імі, але міліцыянт тут жа за-гарадзіў яму дарогу.

— Сядзі!

Ён зноў сеў на месца прыстале, сцяўся ў пакутлівым маўчанні.

Дзверы рыпнулі гучней, чым звычайна — гэта было апошняе, што паспеў улавіць чуйны, абвостраны доўгім сядзеннем у адзіноце слых.

Міліцыянт нячутна падкрайцяўся да яго ззаду, спрактыкаваным ударам зваліў на падлогу.

«У каго сіла...» — Бацька запнуўся, сцякаючы кры-вёй, знерахомеў на траве. Плойма міліцыянтаў ці то паліцыянтаў падскочыла да яго, паўтараючы шматкроць: «...той і пан», падняла за рукі-ногі, кінула ў падпамосце. Гірык нахіліўся над целам. Раптам ня-божчык ажыў, закрыў далонню твар ад святла, што прабівалася паўз падлогу з пакоя, голасам дзядзькі Юзіка тройчы прамовіў: «...пан, пан, пан». «Пан я», — тупаючы нагамі, падаў голас зверху следчы. Моцны вецер уварваўся ў склеп, падхапіў цела ў паветра, вынес яго з памяшкання...

Галасы гучалі нібы з падземелля — ціха, прыглу-шана.

Следчы і міліцыянт стаялі над ім, трymаючы над тварам шклянку, палівалі лоб недапітаю астылай гарбатай.

— Падымайся! — следчы паставіў шклянку на стол, сеў. — Дык будзем гаварыць? — сказаў пагрозліва. — Будзем?

Гірык падняўся, але тут жа зноў ледзь не паваліўся: галава кружылася, уваччу мільгацелі жоўтыя мяцлікі.

Міліцыянт падхапіў яго пад руку, уссадзіў на зэ达尔ь.

— Ну!

— Я праўда не ведаю, што вам сказаць. Я...

— Пра цябе мы ведаем. Хто яшчэ быў у арганізацыі?

Гірык моўчкі паціснуў плячыма.

— Забыўся? — Следчы рэзка ўстаў з-за стала. — Нічога, не такіх разгаворвалі... Вось прыедзе чалавек з вобласці, тады пабачым. У склеп яго!

Міліцыянт і яшчэ нейкі мужчына, што дагэтуль ціхмяна сядзеў у куце збоч увахода, скапілі яго за рукі, пацягнулі ў каідор.

У падпамосці было зімна і даймаў ветрадуй. Венцер то гудяў па нагах, то ні з того ні з сяго мяняў накірунак, поўз вышэй, да галавы, то пачынаў дзьмуть у бок. Адзіным месцам, дзе ён не даставаў, быў кут наўзбоч вакенца. Там, між скрыняй з перацёртym на пацяруху мышамі зернем, ён і ўладкаваўся. Але і там заснучь было немагчыма.

Як неўзабаве стала зразумела, склеп знаходзіўся якраз пад тым памяшканнем, дзе яго дапытвалі. З пакоя пррабіваўся паўз шчыліну ў падлозе тоненъкі пасак святла і раз-пораз даносіліся крокі. Затым усё сціхла. Але ненадоўга. Нехта зноў увайшоў у пакой, цяжка, ажно адараўся ад столі і паляцеў Прыку пра ма ў вочы ашмётак друзу, ступаючы па падлозе,

прайшоў наўскос, спыніўся ў куце. Зэдалъ глуха рыпнуў пад цяжарам, свягло ад зноўку запаленай лямпы прабілася ў падпамосце, зыбнулася і замерла на сцяне. Ледзь чутно рыпнулі дзвёры, і знаёмы голас міліцыянта прагэзаў кволую цішыню:

— Што-небудзь трэба, Вальдамар Іосіфавіч?

— Ідзі на х..., — груба адказаў той і гучна ікнуў.

Мужчына быў нападпітку, і голас ягоны здаўся Гірыку знаёмым.

Тым часам міліцыянт спусціўся па сходах уніз.

— Ва ўборную пойдзеш? — спытаў шэптам, баючыся, мусіць, раззлаваць таго, наверсе. — Калі пойдзеш, то давай хутчэй.

Гірык хуценька, хоць і не меў у тым ніякае патрэбы, выскачыў са склепа, пайшоў следам за міліцыянтам на двор. А калі, паставяўшы дзеля прыліку колькі хвілін у прыбіральні, зноў вяртаўся тым самым шляхам у падпамосце, злаўчыўся і зазірнуў-такі ў паўзавешанае фіранкаю вакно.

Чалавек у пакоі стаяў спінаю да вакна, але і аднаго пагляду на ягоную патыліцу было дастаткова Гірыку, каб пазнаць.

Ён скурчыўся на саломе ў спадзеве сагрэць ногі, засунуў іх у зваленую ў міжсценні пацяруху. Але гэта не дапамагло: холад пранікаў паўз гумовікі, казытаў пальцы, працінаў да касцей.

Што ім трэба ад яго? Гурткоўцаў тых ён ніколі нават не бачыў. За тры дні да арышту меліся са стрыечным братам Лявонам ехаць у мястэчка запісвацца ў гурток, але так і не паехалі: Лявон захварэў і трапіў у балыніцу.

Ад думак пра тое, чым усё можа скончыцца, стала горача. Яшчэ гэты Разлятун! Прышомніць зарэзаную авечку — і гамон, лічы, вораг народа. Вунь колькі людцаў з акругі ўжо пабралі.

З Разлетуна думкі перакінуліся на Альбінку. Што, як і яе арыштуоць? Нашэпча хто ў вушы непатрэбшыну во гэткаму Вальдамару Іосіфавічу, і пачнуць цягаць.

Калі ўсё між імі пачалося? Ці не ў той дзень, як забралі ксяндза Юрака і бацька пажартаваў штосьці наконт іх? Але дзе там — дзецы горкія былі. Адно што зважаць больш стаў на Альбінку пасля той размовы. Самае ж памятнае — з ваеннага. Калі паказаў ёй позву з камісарыята на працу ў Нямеччыну і яна так спужалася, што грымнулася непрытомная вобзем. А ён, дурны, падумаў, што з-за Вітоліка — той трапіў пад малатарню і ледзьве не застаўся без руکі.

Наверсе, у пакоі, ляпнулі дзвёры.

— Раздабыў, Вальдамар Іосіфавіч. Здаецца, нішто.

— Добра. — Разлетуной голас гучаў паблажліва. — А ягадзін жа ці ўкінуў?

— Усё зрабіў, як сказалі.

— А з закуссю што?

— Во курчака кавалак. Госці, Вальдамар Іосіфавіч?

— Табе справа! Зрабіў, што даручылі, і ідзі. Ну, што стаіш?

Міліцыянт праклэпаў да дзвярэй, выйшаў у калідор.

Наверсе зашамацелі папераю, густы апетытны пах смажаніны разліўся па падпамосці.

Гірык угкнуў нос у каўнер шваркі, стараючыся не зважаць на яго, заплюшчыў вочы. І, надзіва, адразу ж і заснуў.

Што гамоняць наверсе, спрасоння дацямілася не адразу. Ён прахапіўся ад цяжкога забыцця, памкнуўся да дзвярэй, каб запытацца, хто там, але датамог зарыентавацца пасак свягla.

Гаварыў больш Разлятун, жанчына толькі зредку ўстаўляла слова-другое і тут жа змаўкала. Пачуўшы шамаценнне ўнізе, або на хвіліну суцішыліся.

— Ёсць тут хто? — гукнуў Разлятун і грукнуў падэшваю бота па падлозе.

Гірык сцяўся, зашыўся з галавою пад скрънню.

— Кот, мабыць... А можа, мышы. Вы баяцся мышэй?

— Такі час, усяго даводзіцца баяцца, — адказала жанчына.

— Чаго ж, напрыклад?

— Я ж кажу — усяго. А найбольш дык за Васю баюся.

Колькі хвілін было ціха.

— Ну, і недарэмна, — ці не ўстаючы, бо рыпнуў зэдалі і скавытнула падлога акурат над скрыняю, сказаў шматзначна Разлятун. І, памаўчаўшы, дадаў: — Недарэмна...

— А што такое? — у голасе жанчыны мільгнуў сполах. — Што ён зрабіў?

— Лепш папытайцеся, што не зрабіў. Чацвёрты тыдзень цягненца дазнанне, а каб з месца зрушыліся...

— Вася ж кажа, многіх выкрылі...

— Многіх, але не ўсіх. З вобласці напіраюць...
Учора званілі, цікавіліся следчым: маўляў, што за няўмека? Гразіліся разабрацца.

— З Васем! — Жанчына войкнула. — Што ж будзе цяпер?

На гэты раз маўчанне цягнулася значна даўжэй.

— Ад вас залежыць, — парушыў яго, нарэшце, Разлятун.

— Ад мяне?

— Ад вас.

Размова спакваля перайшла ў незразумелую валтузню. Жанчына раз-пораз войкала, Разлятун маўчаў, адно гучна, бы стомлены, соп.

— Не, я не магу!

— Што ж, справа ваша, — злосна сказаў Разлятун. — Я хацеў як лепш.

— Я не магу.

Крокі кананадаю прагрымелі над Гірыкавай галавой.

Падхопленыя ветрам дзвёры гучна ляпнулі, і стала зусім ціха.

Цяпер не гэтак даймала сцюжа, як думкі. Што хочуць ад яго? Дапытваюцца прозвішчаў, але ж ён ні з кім з гурткоўцаў асабістага не знаёмы.

Што будзе далей? Добра, як адчэпяцца, а як не? Прыкляпаюць немаведама што ды пасадзяць? Вунь сказаў жа Разлятун: мала выкryлі. Гары яно!

Штосьці падобнае на павуцініну зыбнулася перад вачымі, спаўзло на твар, казытнула шчаку.

Ён расплюшчыў вочы: сапраўды, павуцінка. Падчапіў яе пальцам, гайдануў убок. Маленъкі, велічынёю з мураша, павучок адчайна затрапятаў ножкамі, рынуўся ўніз, знік пад дном скрыні.

Во каб чалавек гэтак мог: імгненне, хвіліна — і няма, схаваўся, шукай — не дашукаешся.

Нечаканая прыгода расслабіла яго, і ён заснуў. Але спаў нядоўга.

Голас быў той самы, хоць і гучаў цяпер зусім ціха, ледзь чутна.

Жанчына прайшла ад дзвярэй да канапы, на якой цяжка павярнуўся Разлятун, ці то села, ці то легма побач.

— Гэта правільна, што вярнуліся, — сказаў напаўголасу Разлятун. — І не проста правільна, а...

— Мне сорамна. — Жанчына ўсхліпнула, войкнула. — Гэткі сорам, Божачка! Дык вы нам паможаце? Праўда?

— Канечне, канечне. — Голас Разлетуна гучаў ус-хвалявана. — У мяне сувязі... канечне... О-ох!

— Памажыще, не падманіце, — аслабелым голасам працягвала жанчына. — Нето я не перажыву. Не падманіце нас...

— Не падману, не перажывайце. Наце, въпіце кроплю. Пітво смачнае, з ягадамі...

Канапа глуха зарыпела спружынамі.

Прайшло хвілін дваццаць.

-- Я пабягу, -- прамовіла ціха жанчына.

-- Ужо? — Разлятун хмыкнуў. — Ну, за такое, ведаеш...

— Нельга больш, — сказала жанчына з дакорам. — Вася чакае. Крый Бог, здагадаецца. Тады будзе...

— Ладна, ідзі.

Абое падняліся і колькі часу маўчалі — мабыць, жанчына апраналася. Неўзабаве яна пайшла.

— Глядзіце ж, не падманіце, — сказала ад дзвярэй і выйшла з памяшкання.

Гірык падняўся, ухапіўся аберуч за рог скрыні, падцягнуўся да вакенца.

Жанчына прайшла міма, затуліўшы твар каўняром паліто, быщам жадала прыхаваць ад нябачнага сведкі неспадзянную ганьбу, знікла ў цемры завулка.

— Уставай! — Міліцыянт адшмаргнуў мешкавіну, тышнью пісталетам у вядро з вадою. — Мышца -- і да следчага.

Гірык апаласнуў твар, выщерся з большага ўсё тою ж мешкавінай, пасунуўся да выходу. Цела балела, але яшчэ больш даймаў голад.

У прыбраным — ні следу ад начных паходжанняў Разлетуна — пакоі было цёпла і ціха. Следчы сядзеў за столом і еў вяндліну. На падлозе, высільваўся парай, шумеў на прымусе гарбатнік, а над адгароджанай

шафою ад астатняга пакоя бакоўкаю віўся паўз верх папяросны дым.

— Ну, як спалася? — Следчы зняў гарбатнік з прымуса, наліў у шклянку вару. — Надумаўся што?

Чалавек выйшаў з-за шафы, бліснуў плехам у люстэрку. Таксама наліў сабе вару, плюхнуўся на зэ-达尔 ля вакна.

— Дык гэта і ёсць наш змоўшчык? — сказаў, падымаючы вочы, і сцяўся ад нечаканасці.

— Гір'ян Старынскі. — Следчы паклаў на стол справу. — Трэція суткі ўпарціца.

— Старынскі! — нібыта ўзрадаваны неспадзява-наю сустрэчай, прамовіў Разлятун. — Той самы, што сад мне некалі блоціў?

Следчы лісліва ўсміхнуўся.

— Дык вы знаёмыя, Вальдамар Іосіфавіч? Ведае-це яго?

— Трохі ведаю, — шматзначна адказаў той і ху-кнуў на вар.

З калідора данесліся крокі, жанчына гадоў сара-ка, вельмі прыгожая, хоць крыху і паўнаватая для свайго ўзросту, сарамліва ўвайшла ў пакой, стала збоч дзвярэй.

— Прабачце, што перашкаджаю, — сказала раз-гублена. — Вася, з мамаю няшчасце — угарэла. Каб машину, падкінуць у бальніцу...

— Маю вазьміще, — прapanаваў Разлятун. — У двары стаіць. Вы вадзіць умееце, Васіль Андрэевіч?

— Дзякую вам, — з хваляваннем у голасе сказала жанчына. — Паедзем, Вася.

— Я... не ведаю.. няёмка неяк, — завагаўся той. — Тут працы гэтулькі... Як гэта будзе выглядаць?

— Можаце не турбавацца, — жадаючы, мусіць, як хутчэй выпхнунець абаіх за дзвёры, сказаў Разля-тун. — Я загадваю вам: едзыце.

Следчы сігануў у бакоўку па адзенне, апрануўся на хаду, падаўся следам за жанчынаю ў калідор.

Разлятун уздыхнуў з палёгкаю, падзьмухваючы раз-пораз на вар, падаў знак Гірыку прысаджвацца да стала.

— Еш, землячок, — сказаў і пасунуў бліжэй сподак з прыкалянелаю, парэзанаю звечара вяндлінай. — Што, папаўся?

— Я нічога благога не рабіў.

— Не рабіў! Каб не рабіў, сюды не трапіў бы... Гэта ты начаваў у падпамосці?

— Я.

— Значыць, чуў усё. — Разлятун устаў, нервова прайшоўся па пакоі. Пастаяў хвіліну ля вакна, вышыгнуў з-за фіранкі бутэльку, наліў у парожнью шклянку. — Выпі для сурэву.

— Я... не п'ю.

— Не п'ю! А ты выпі. Пітво не абы-якое — насточнае. На тых самых ягадах, што колісь з братам у мяне лагашылі. Памятаетш?

Напамін пра даўнюю правіну напалохаў Гірыка, і ён, баючыся раззлаваць Разлетуна, хуценъка выпіў.

— Ну, як? Закусвай, браток. А тады пагамонім. Еш усё, не саромейся.

Гірык даеў вяндліну, моўчкі адсеў ад стала.

— Дык што ты нарабіў, таварыш Старынскі? — пачаў размову Разлятун. — Упісаўся ў арганізацыю?

— Я не ўпісваўся.

— А чаго ж тады тут сядзіш?

— Не ведаю. Пытаюцца, з кім знаёмы з гурткоўцай...

— Дык скажы і пойдзеши дахаты. Няўжо нікога не ведаеш?

— Адно здагадваюся, — з жахам адчуваючы, як штосьці пераварочваеца ў галаве, прамовіў Гірык. — Адпусціце, як скажу?

— Следчы наўрад адпусціў бы, а я адпушчу дакладна. Назаві толькі таго чалавека дзеля прыліку.

— А што будзе яму?

— Нічога. — Разлятун наблізіўся да зэдля. — Ты — пра мяне маўчок, я пра цябебе... Запішам дзеля формы ягонае прозвішча — і канец справе. Як прозвішча?

— Лапацкі... Лявон Лапацкі.

— Лапацкі... — Разлятун выняў з кішэні аловак, пазначыў нешта ў пакінугай следчым паперыне.

Гірык падняўся, каб ісці.

Дзвёры расчынліся, следчы, шнарачы па кішэнях, увайшоў у пакой.

— Акуляры забыўся, халера... — Дастваў з шуфлядкі футарал, глянуў скоса на Гірыка. — Ты куды, Старынскі?

— Мы ўсё высветлілі, Васіль, — сказаў весела Разлятун. — Пагамонім, як вернешся.

— Як загадаецце, Вальдамар Іосіфавіч, — пагадзіўся той і ўздзеў на даўгі, бы пасечаны шротам нос акуляры, памкнуўся да дзвярэй.

— Пачакай. — Разлятун прыязна паляпаў яго па плячы. — Хлопцу далекавата пешкі — падвязі яго на машыне да Дубраўкі, як спарадкуеш цешчу.

Усю дарогу ехалі моўчкі. Следчы раз-пораз спрабаваў загаворваць з жонкаю, але яна старанна адмоўчвалася. Сядзела сцяўшыся, нібыта ад холаду, на заднім сядзенні, машынальна перабірала ў валізе мацерына адзенне. И толькі калі, нарэшце, пад'ехалі да Дубраўкі і вымкнуўся з-за таполяў і ліп высокі гонтаўы дах пакояў, крыху ажыла, нават усміхнулася.

— Вось вы і дома, — сказала і выняла з сумкі пакунак з правізіяй. — Вазьміце, гэта гасцінец для вашых... Бярыще.

Гірык спрабаваў адмаўляцца, але тут умяшаўся следчы: згроб aberуч пакунак, упхнуў яму ў рукі.

— Ну, яшчэ чаго! Бяры!

Машына круга развярнулася, палящела назад да гасцінца. А ён стаяў з пакункам пад пахаю пасярод

пожні, не верачы, што ўсё скончылася, глядзеў ёй услед.

Маці і брат выбеглі з пакояў, агаломшаныя ягоным нечаканым з'яўленнем, кінуліся на сустрач.

«Гэтых?» Гірык азірнуўся: *у куце нікога не было. «Я не бачу».* — «Тады пі». Ён выпіў, азірнуўся зноў. Лявон сядзеў *у куце, падпершы далонню ішчаку, дакорліва хітай галавою.* «Дык гэтых?» — Разлятун наблізіўся да Гірыка, прыкрыў рукою вочы. — «Гэтых?» — «Гэтых», — ледзь варушачы вуснамі, адказаў ён. Столъ угары зыбнулася, сноп светла, што дагэтуль ледзь прабівалася паўз *вузеньку, у палец, ішчэлку, рынуўся долу, асвяціў падпамосце.* Жанчына выйшла з-за перабойкі, скрушиліва глянула паперад сябе невідушчым паглядам, безуважна прайшла міма і зникла за дзвярыма...

— Гірык! Гірык! — Вітолік стаяў ля ложка, трymаў у адной руцэ пачатую напярэдадні ў гонар ягона-га вызвалення фігуру, другою тузаў за плячо. — Уста-
вай хутчэй!

Ён падняўся, ледзь перасоўваючи спрасоння зас-
туджаныя ў падпамосці ногі, выйшаў у кухню.

Зося завіхалася ля печы. На лаве ля парога цётка Званшчыха мерна пагойдавалася сюды-туды азызлым пасля нядайняе аперацыі целам, нешта напаўголасу баіла. Як толькі ён выйшаў, жанчыны змоўклі.

— Што здарылася?

— Спіш і не ведаеш. — Цётка падцяла вусны. — Дружбака твойго забралі.

— Якога дружбака? — халадзеючы, спытаў ён.

— Лявонку, вось якога. На райцэнтру папёрлі. Я сама не бачыла, малыцы мне сказаў. Быгта тая самая машина, што цябе прывезла... Матка валасы ірвець на галаве.

Навіна паласнула па целе, рэзкім болем аддалася ў галаве. Хацеў выпхнуцца з кухні ў сені, каб глынуць свежага паветра, але ногі нібы адзеравянелі.

Вітолік падхапіў брата пад рукі, завалок зноў за перабойку.

Пітво апякло вусны, знерухоміла язык, полыменем разліося па горле. «Маеш табе! — Разлятун падмір-гнуй яму, ляпнуй па-саброўску па плячы. — Скажы, што трэба, і пройдзе». — «Лапацкі», — вымавіў ён, па-лохаючыся ўласнага голасу, зніяказеў пад хітрым, удавана таварыскім паглядам упаўнаважанага. «Яго-ная сіла, а ты...» — Бацька прыхінуй звонку твар да шыбіны, дакорліва ўсміхнуўся. «Тваіх трох грошаў не хапала!» — крикнуй на яго Разлятун і выхапіў з-за пояса пісталет. Хацеў стрэліць у вакно, але не паспей. Угары грымнула, вялізныя, з яйка, градзіны, пра-біваючы дошкі сталявання, абрынуліся ў пакой, паля-целі ім на галовы...

— Вельканоцнікі! — Зося схапіла падрыхтаваны загадзя кошык з яйкамі і вэнджанінай, панесла на двор.

Пад вакном заспівалі — спачатку ціха, затым усё гучней і гучней.

Ён бачыў, як маці аддала спевакам кошык, а тыя з выглядам, быццам не зважаюць, паклалі харч у тор-бу, пасунуліся да вакна суседзяў.

Неўзабаве Зося вярнулася.

— Пайшоў бы і ты з людзьмі, — сказала. — Усё ж, глядзі, павесялеў бы.

— Я завярбуюся на працу, — сказаў ён. — Паеду ў Крайну.

— У Крайну! — ахнула Зося. — Пражывём без гэткага заробку. У хаце працы вышэй галавы, а ты — у Крайну. Заробіш там!

— Я не дзеля заробку, — сказаў ён і падумаў употайкі: ці зразумее яна?

Але Зося зразумела. Падышла да сына, паклала далонь на галаву.

— Не хачу, каб ехаў, — сказала засяроджана, быццам сама сабе. — Але што ж, як надумаўся... Як зробіш, так і будзець.

Вітолік увайшоў з сяней, выкуліў на стол з шапкі турбу фарбаваных яек.

— Выйграў во, пашэнціла...

— Не да яек, сынен. — Зося адняла руکі ад Гірыкавай галавы.

— Я ўсё ведаю, мама, — сказаў Вітолік і падміргнуў брату. — Але што ўжо гэтак смутковаць. Паробіць у той Крайне і вернецца. Хоць свету паглядзіць.

— І ты... — з дакорам у голосе прамовіла Зося.

Пра шчырую начную размову сыноў яна, занятая хатнімі клопатамі, нічога не ведала.

5

1949. ВЯРБОЎКА

І чытагаць ужо надакучыла, а музыка і смех за сцяною ўсё не сціхалі. «Колькі можна!» — падумаў ён і грукнуў далонню па перабойцы. Перабойка зыбнулася, выгнулася падзіраўленым мышамі кардонам, пагрозліва рыпнула.

— Што табе? — Хахол Лёкса, брыгадзір, з разграчаным пажадаю тварам і бутэлькай у руцэ ўвайшоў у пакой, сеў у пубачкі. — Што Кацьку мне пужаеш сваім груканнем? Выпіць хочаш? Выпі...

— Трэцяя гадзіна. — Гірык паказаў на ходзікі. — А ў сем падымацца.

— Вось яно што. — Лёкса наліў у шклянку пітва. — Дык выпі і спі сабе.

Гірык хуценька выпіў і тае ж хвіліны задыхнуўся ад пякоткі ў грудзях і жываце. Адкінуў голаў на падушку, закашляўся.

— Піток! — зайшоўся смехам Лёкса. — Ладна, спі. Лямту загасіць?

— Сам загашу. — Гірык прыўзняўся, пераадольваючы млюснасць, выкруціў кнот.

За перабойкаю завалтузіліся з яшчэ большым імпэтам. Але яму ўжо тое не абыходзіла. Паўзіраўшыся колькі хвілін у стракатыя ўзоры шпалераў на перабойцы, што нагадвалі абрысы дубраўскіх краявідаў, ён сцяўся пад коўдраю і неўзабаве заснуй як забіты.

«Ці добра тут табе? — Зося вымкнулася з узора, акінула пакой вачыма. — Гэтак, як дома?» — «Інакш усё», — адказаў ён. — «Што ўсё?» — «Усё, мама. Усюды». — Ён паказаў на перабойку. *Маці ступіла на падлогу, трymаючыся адною рукой за шпалерыну, быццам баючыся сысці з яе назаўсёды, хуценька рассунула другою перабойку.* «Авохці мне, — сказала і затуліла вочы далонню. — Ты гэтак робіш?» — «Я не... і не буду, — адказаў ён. — Не буду». — «Глядзі ж». — Яна пацалавала сына, вярнулася на шпалерыну. «Не буду!» — паўтарыў ён рашича. — «Будзеши!» — Дзейка ў ісподнім ўцінулася ў паўадчыненую дзверыну, паволына, як паза, прайшла да ягонага ложка...

Спачатку падалося, быццам скрабецца мыш. Гірык выпрастаў руку пад коўдраю, каб ляпнуль па перабойцы, — хтосьці перахапіў яе, моцна сцінуў далонямі.

— Перастань, Лёкса, — слабым спрасоння голасам сказаў ён і чыркнуў запалкаю.

— Ц-с-с... — Дзяўчына прыклала палец да ягонага рота, нахілілася да самага твару, казытнула шчаку языком.

— Хто вы?

— Тося, паварыха новенькая. Толькі што ад мамкі з Раствора. А ты супраць? — Яна адкінула коўдру, легла побач. — Які ты!

— Вам лепш пайсці да сябе...

— Да сябе! — Дзяўчына незадаволена хмыкнула. — Усе гізуць па ложках, а мне адной заставацца... Радаваўся б — сама дзеўка прыйшла, дык не... Адкуль ты такі?

— Заходнік, а ў нас не прынята гэдац, — адказаў ён і зірнуў на гадзіннік. — Палова шостай, пара ўстаўваць. — Падхапіўся з ложка, ускінуў на плечы майку, пайшоў у калідор мыщца.

Лёкса з пакамечаным з бадуна тварам выпаўзі свайго пакоя, стаў побач.

— Як табе Тоська?

— Ніяк, — адказаў ён. Апаласнуў твар, унікаючы далейшае размовы, пасунуўся ў пакой.

Тоська спала. Цнатлівая поза, дзіцячая ўсмешка на вуснах — адыстар анёлак. Захацелася наблізіцца да яе, прылашчыць, але ён стрымаўся. Другі твар, другія абрысы ўспылі ў памяці, казытнулі сэрца голкаю перасцярогі, раструшчылі на пацяруху імгненны парыў.

— Дзесятка вам. — Бухгалтар няспешна адлічыў паперкі, пасунуў ведамасць. — Распішыцесь.

Гірык зграб грошы ў жменю, моўкі пасунуўся да дзвярэй.

— Старынскі, куды гэта ты? — Зычны Лёксаў голас паласнуў, нібы пугаю. — А складкі?

— Якія складкі?

— Якія! Паложана — з заробку па траяку на гулі. Не сказаў табе ніхто? Дык я кажу. Гані, значыцца, траяк.

— Я сваім хацеў адаслаць...

— Сваім! А мы што — не свае? Ці сваіх кожны не маем? Тут не хутар табе, а калектыве ўсё супольна... Так што не скнарся.

Размова прыцягнула ўвагу брыгады. Хлопцы, хто з цікаўнасцю, хто з усмешкаю моўчкі назіралі, што будзе далей. Усе відочна падтрымлівалі брыгадзіра.

Гірык, як ні шкада было, выняў палову паперак са жмені, аддаў Лёксу.

— Вось гэта наш чалавек! — патрос грашмі ў паветры той. — А кажуць яшчэ — жмінды заходнікі.

— А мне? — Тоська, якая дагэтуль тайклася ля дзвярэй, падскочыла да іх, выцягнула руку.

— Табе ж за што? — зрабіў круглыя очы Лёкса.

— За працу! — адрэзала яна і, падбадзёраная гучным рогатам брыгады, весела дадала: — Мала я вам пастаралася за тры дні?

Гулялі амаль да раніцы. А калі ўсё папілі і зусім спусцела паліца з харчам у Тосінай кладоўцы, вырашылі паслаць каго-небудзь па правянт і пітво ў бліжэйшую вёску. Як заўсёды ў такіх выпадках, кінулі жэрабя.

Паперка з лаканічным «ты» выпала Гірыку. Суправаджаць яго адкамандзіравалі татарына Фізулю — той прыехаў на заробкі ў Крайну адным з першых і тутэйшыя лаўжы ведаў як свае пяць палыцаў.

Было ўжо даволі светла, але вёска яшчэ спала. На грукат нечаканых гасцей выскачыў дзед з дубальтоўкай. Палынуў два разы дзеля прыліку ў праніцанае ранішнім туманом паветра, адступіў да ганка.

— Бражки нам какой, отец, — сказаў, сунімаючы дрыжкы і выцягваючы з кішэні грошы, Фізуля. — На все.

Баба ў плюшаўцы выпхнулася з сяней, схапіла паперкі, пайшла ў пуню.

— Ягодин, Тимоша, тряхни, — загадала старому, выносячы біклагу літры на тры.

Мужчына трасянуў віхлястасе дрэва, што стаяла адзінока сярод панадворка, — плойма чырванаватых, велічынёю з вішніну, ягадзін, такіх акурат, як у Разлетуновым садзе, сарвалася з вецця, пакацілася ў траву. Баба хуценька сабрала іх у прыпол, паскідала ў біклагу.

— Настоітся водочкa — язык проглотите, — сказала і выщерла аб прыпол пачырванелья руکi.

— А насчёт закусочки как? — працягваў дыплематычна Фізуля.

— Ничего нетути. — Кабета прыклала руку да вуснаў, мерна захісталася сюды-туды. — Разве что огурчик какой выброс на усадьбе.

— Дзе гэта?

— Да там, возле барака вашега... Барак-то — бывшая конюшня помещичья. А груда камней обок — от ледовни. Помещика последнего, того, что в Сибирь сослали, прадед, говорят, строил. В доме при немцете управа была, а немец как ушел, на дрова всё расстаскали. Один барак и остался целый. Вот там рядом огород колхозный. — Баба сціхла, успомніўшы, пра што гаворка, ляпнула сябе па ілбе. — А так нетути, нетути ничего.

На будоўлі было ціха. Але цішыня аказалася ўдаванай. Зняможаныя чаканнем мужчыны тут жа паўскоквалі з месцаў, штурхаючыся, паселі наўкола паходнага, змайстраванага з неабгабляваних дошак стала.

— А ты што? — Лёкса скапіў Гірыка за руку. — Чаму не сядаш?

— Нядобра мне.

Лёкса падпіхнуў яго да стала, змусіў сесці.

— Шмат не нальём, а адну выпіць мусіш, — скажаў і наліў у шклянку мутнаватага пітва.

Гарэлка была смярдзючая і вельмi слабая, такой у Дубраўцы адвеку не гналі. Тым не менш, калі хаўрус-

нікі яго адпусцілі і ён падняўся, каб пайсці за перабойку, ногі ледзь-ледзь рухаліся, а ў галаве трынdziла, быццам хто знарок прыладзіў там шумёлы.

Паліцыянт разбэрсаў убакі нагамі дэкарацыі, дастай з-за пояса бутэльку, падай Гірыку: «Пі!» Дзядзька Юзік высунуў голаў з падпамосця, няўхвальна хітнуў галавою. У пакой увайшоў міліцыянт, моцна выцягнуў дзядзьку ботам па цемю. Выхапіў з рук паліцыянта бутэльку, тыцнунуў Гірыку ў рот. «Не пі!» — заплюшчваючы вочы і павольна, бы нырэц у ваду, з'язджаючы долу, хрыпла вымавіў Юзік. Гірык памкнуўся да дзвярэй, каб уцячы, але мужчыны дагналі яго, прыціснулі каленямі да сцяны, жывасіллю вылілі змесціва бутэлькі ў рот. «Паны яны», — дзвэнкнуў увушишу бацькаў голас. Лёкса нахліўся над ім, задаволена ўсміхнуўся, весела прамовіў: «Бач, добра як, а не...»

У пакоі было светла. Гірык перавярнуўся, каб глянуць на ходзікі, — нечая рука прыгнула галаву да падушкі, казытнула патыліцу. «Тоська», — падумаў ён і паспрабаваў вызваліцца. Рука слізганула ўздоўж прасціны.

Цела, аднак, было не Тосіна: занадта мяккае, пальцы так і патаналі ў скуры.

— Падымайся, кавалер! Праспіш усё. — Голас быў Кацін.

— Што -- усё?

— Мяне. — Дзяўчына падсунула руку яму пад жывот.

— А Лёкса? — успыхнуў ён.

— Лёкса! Я да цябе, здаецца, прыйшла...

Ён паспрабаваў саслізнуць з ложка, але яна не пусціла: штомоцы пацягнула да сябе, абшчапіла за паясніцу, учапілася аберуч за гумку трусоў. Гумка балюча разанула скuru, пstryкнула, слабеючы. Ён прыўзняўся, каб вызваліцца з рук-абцугу і амаль

зрабіў гэта, але прыступ млоснасці зноў паваліў яго на прасціну. Каця, выкарыстаўшы момант ягонае бездапаможнасці, сцягнула трусы ніжэй каленяў, села яму на жывот.

Хтосьці падышоў да дзвярэй, грукнуў раз-другі.

— Прон! — Голос быў Фізулеў.

— Ц-с-с... — Дзяўчына прыклала палец да ягоных вуснаў. — Лёксу перададуць, мала нам не будзе.

Колькі хвілін ляжалі нерухома: ён — дагары, яна — на ім, трymаючыся за краі ложка. Фізуля патаптаўся хвіліну-другую за дзвярыма, пайшоў.

— Спалохаўся? — Каця рассунула ногі, хуценька захістала клубамі. — Не бойся, дам рады.

Ахоплены пажадаю, ён памкнуўся дапамагчы ёй, але яна не дазволіла:

— Ляжы, дурань!

Усё адбылося лёгка і хутка: Каця ўжо не першы раз вербавалася і настаўнікаў, відаць было па ўсім, мела не абы-якіх.

Зноў нехта грукнуў у дзверыну — гучна, моцна, ажно задрыжэла перабойка. Гірык похапкам усцягнуў трусы, падышоў да дзвярэй.

— Хто там?

— Я, Тося.

— Што здарылася? Колькі часу?

— Восьмая гадзіна. Дзень спаў — хопіць.

Ён расчыніў дзвёры: Тося, чырвоная, з запарушымі мукой рукамі, стаяла перад ім, сілілася яшчэ нешта сказаць, ды дарэмна лавіла рогам паветра.

— Я... Хлопцы... там такое...

— Што? Кажы толкам!

— Падурнелі, вось што!

Ён хіснуўся да вакна, вярэдзячы пальцы аб прыкарэлья зашчапкі, расчыніў насцеж. Пак гару ўварваўся ў пакой.

Дах пахіліўся, бездапаможна бліснуў руберойдам, з грукатам ссунуўся долу. Лёкса прысеў на кукішкі, чыркнуў запалкаю, паднёс яе да кроквіны.

— Не хоча гарэць, — сказаў і хукнуў на аблаленныя пальцы. — Падкласці б чаго... Ану, давайце стружку!

Фізуля і яшчэ адзін з мужчын кінуліся ў аблаленую абору, сапучы ад натугі, вывалаклі на пляц меж спрасаванае стружкі, вывернулі пад дах.

На гэты раз атрымалася добра: стружка ўспыхнула, агонь павольна папоўз па руберойдзе ўгору да канька.

Гірык колькі хвілін як ашалелы глядзеў на полымя. Затым здзёр з плячэй ватнік, узяўся збіваць ім агонь. Да яго тут жа падскочылі Лёкса з Фізулем, адабралі ватнік, кінулі ў полымя. Самому, аднак, рады не далі: ён вывернуўся, рынуўся наўцёкі.

— Трымайце гада!

Чацвёра цесляў усселі на яго, павалілі, скруцілі руکі за спінаю.

— Дайце гару яму! — загадаў Лёкса. — Хутчэй!

Хлопцы вынеслі з барака недапітую бутэльку, і Лёкса, пакуль астатнія трымалі Гірыка за галаву і ногі, гвалтам выміў яму ў рот амаль паўпляшкі.

Гар глуха булькнуў, раздзіраючы нутро, разліўся па целе.

«Куды ты?» — маці выскачыла ў кухню, стала на парозе. — Не пушчу! Чалавек у святарскай вопратцы, падобны з паставы да ксяндза Юрaka, пралыў, не датыкаючыся нагамі да падлогі, па пакоі, лёжка, бы парушиныку, адсунуў яе ўбок. Азірнуўся на Гірыка, падаў руку, і яны ўдваіх, трymаючыся адно за аднаго і не зважаючы на Зосіны пратэсты, выслізнулі з кухні на двор. Хата знікла, на яе месцы з'явіўся барак. Гірык азірнуўся, каб спытаць у спадарожніка, што рабіць далей, але не паспей. Зямля пад імі імкліва асе-

ла, і абое праваліліся ў нешта гарачае. Брыгадзір з хеўраю схапілі іх за ногі, з рогатам пацягнулі ўніз, ту́ды, дзе цямнеў па-над вогнішчам вялізны крыж. «Не бойся нічога», — сказаў чалавек і зноў падаў яму руку. Гірык хацеў учапіца за яе і ўжо амаль зрабіў гэта, як моцны вецер узляцеў збоку, раскідаў іх у розныя бакі. Затым падхапіў незнаёмца, панёс угору. Гірык у адчаі памкнуўся следам за ім, але Лёкса з хайрунскімі не пусцілі, схапілі за ногі, штурхнулі да краю прорвы...

— Будзе жыщь, — Тоська нахілілася над ім, пырснула з рота вадою. — Падымайся, пакуль не скарчэў.

Гірык прыўняў голаў: хлопцы стаялі наўкруга і глядзелі на яго ашкланелымі, пустымі вачыма.

Тым часам агонь дапаў да самага канька. Дробны сцюдзёны дождж зацерусіў з-пад хмары, секануў па даху. Польмя скукожылася, закуродыміла гарам, пачало змяншацца.

— Стружкі яшчэ! — гаркнуў Лёкса. — Жывей!

— Больш няма, — развёў руکі ўбакі Фізуля.

— Тады здымай адзенне! — Лёкса сцягнуў праз галаву заляпаны цементам і фарбаю ватнік, кінуў на кволы агонь. Астагнія мужчыны зрабілі тое самае.

Гірык падняўся, хістаочыся, паплёўся да іх. Моўчкі наблізіўся да груды вопраткі, ірвануў з сябе ватнік, шпурнуў на дах.

Тоська падскочыла да іх, торкнула ў рызвё абкручунаю пакуллем палкаю. Адзенне ўспыхнула, агонь з яшчэ большым імпэтам, як раней, затанцеваў па руберойдзе.

— Сцяну цяпер валі! — закамандаваў Лёкса.

Збродня ўперлася плячмі ў кладку. Сцяна хіснулася, з трэскам грымнула вобзем. Аблепленыя паўзастылым цементам цагліны грудаю зваліліся долу, пахавалі пад сабою абвуглены край даху.

Фізуля і двое ягоных бліжэйшых хаўруснікаў пахапалі ламы, да крышылі рэшту сцяны. Рабілі гэта так хвацька, што ўзмакрэлі лбы.

— Я... Дайце мне! — адчуваючы няведамае дагэтуль узбуджэнне, кінуўся да іх Гірык. Выхапіў у Фізулі з рук лом, размахнуўся ім, бы трасцінкаю, падбег да загародкі, дзе ляжалі падагнаныя ўжо пад памеры вакна шыбіны, з усяго размаху садануў па іх. Шкло дзвэнъкнула, рассыпалася на дробныя аскепкі, разляцелася па двары.

Тым часам дах дагарэў. І пагляды мужчын скіраваліся на барак. Праз колькі хвілін падступліся да яго. Найперш павыбівалі вокны. Затым пазрывалі фіранкі, гуляючы з імі, як дзееці, пазавязвалі сабе пасамі хто на шыю, хто на голаў, хто на пояс, адну, самую вялікую, павесілі ля ўваходу замест сцяга. Сам будынак, аднак, да часу не рушылі. Гуртам, хоць дзвёры і былі адчыненыя, паўлязалі праз выбітыя вокны ўнутр, пакалечылі мэблю, паразбівалі посуд, парвалі адзенне. Напрыканцы параздзіралі зубамі падушки і сеннікі, ды ўладзілі таже баль вар'яцтва, што, здавалася, яшчэ хвіліна — і кінуцца адно на аднаго.

Увесь гэты час Гірык гойсаў паперадзе ўсіх. І калі Лёкса паказаў вачмі на ацалелыя лямпачкі пад столлю, першы азвайся на загад, ускочыў на рабрыну ложка, павыкручваў адну за адной, паскідваў на падлогу.

Затым, калі біць і ламаць больш нічога не засталося, вырушилі ўсім хаўрусам на двор, памчаліся да рэшткаў сядзібы. Першае, што там учынілі — гэта павыварочвалі каменне падмурка. Паскідаўшы яго ў яму лядоўні і засыпаўшы друзам, узяліся нішчыць кустоўе наўкола. Праз паўгадзіны пляц і пожня пры ім нагадвалі ток.

Неўзабаве пітво перастала дзейнічаць, і Лёкса, каб падтрымаць ваярскі дух хаўруснікаў, вырашыў выправіць Гірыка і Фізулю да бабы па свежую яго

порцыю. Фізуля ледзьве трymаўся на нагах ад стомы, і Гірыку давялося выконваць брыгадзіраў загад аднаму. Выправіўшы дружбака, хлопцы паўскараскваліся хто на што і паснулі як забітыя. На кволы агенчык, што да часу ледзь тлеўся ў міжсценні каідора ад кінугтай кімсьці папяросіны, ніхто ўвагі не зварнуў.

Пажар ён убачыў з паўдараў. Азірнуўся і ажно скалануўся ад сполаху: над баракам шугала ўтору, разразала цемру страхавітае зарыва. Ён адразу і не дацяміў, што да чаго. А калі дайшло, што гарыць барак, ногі, хоць да хаты старых заставалася ўжо не больш паўварсты, самі панеслі назад.

Ахоплены з усіх бакоў агнём барак стагнаў і трушчыўся пад ціскам стыхіі. Ужо не бачна было з-за полымя ні сцен, ні дзвярэй, адно вакно пасярод, акурат тое, за якім спалі хлопцы, яшчэ зеўрала цъмянаю дзіркай у дымна-барвовым мроіве. Прык памкнуўся да яго, каб зазірнуць унутр пакоя, але моцны вецер ірвануў з поля, раздзымухваочы вуголле, пырснуў іскрамі, адаўнаў яго прэч.

З пакоя пачуўся гук — быццам хто застагнаў. Паўпярэчына з дзержакамі для сушкі адзення адарвалася ад столі, гахнула на падлогу.

— Гэй! Гэй! — спадзеючыся, што яго пачуюць, гукнуў ён. — Лёкса!

Ніхто не адазваўся.

Страха натужліва рыпнула, з трукатам абвалілася на паўстлельня сцены. А яшчэ праз хвіліну і сцены не вытрымалі цяжару, вухнулі долу.

Ён крыкнуў, бы звар'яцэлы, раз-пораз азіраючыся на гурбу абгарэлага бярвення, пасунуўся ў накірунку вёскі.

ІРЫНА ФЯДОТАЙНА ГАЙДУЛЬКІНА

(з паказанняў у судзе па справе гібелі членаў будаўнічай брыгады падчас падпалау барака і аборы ў Крайнаўскім сельсавеце)

...Мы с Наташкой, сестры моей двоюродной Славы дочкой, спали еще, когда они заявились. Я в окно глядь: этот и еще один, чернявый, с отцом разговаривают. Мать тоже поднялась. Ну, говорит, за гарью кто-то, не иначе. Во двор пошла, а я к занавесочке, слушаю. Правда, о ней, зеленой, был разговор. Мать в сарай метнулась, вынесла им. О закуси что-то завелись. Затем пошли они.

О ягодах брешет он. А если бы и так, то что? Я ссыльства ем, и хоть бы что. В войну им спасались от голода. После, когда ссыльные стали прибывать, тоже им перепадало. И никто не умер. Бабушка-покойница всю семью ими кормила. Позже мужики, будто бы их поев, разрушили усадьбу, да мало ли что задним числом можно придумать.

Пожар мы поздно увидели. Отец побежал: «Горит что-то!» Зарево в полнеба занялось, что бежать? Вся округа, словно днем, была видна. Отец идти поткнулся, но мы не пустили с матерью: мало ли что? А через минуту этот заявляется. Мы спать укладывались, когда постучал. Во двор выбежали, а он на крыльце лежит. Весь черный от грязи да копоти и дышит еле-еле. В кухню втащили, давай в чувство приводить... А он глядит на стену, как полуумный, да шепчет что-то. На стене карта у нас старинная, что от пррабабки Славиной, Пелагеи, дальней родственницы хозяина усадьбы, досталась — и вот впился в неё глазами, не оторвать. Затем отдохнул малость да на нас с кулака-

ми. Еле угомонили. Баня еще теплая была, повели туда. Отмыли кое-как, отцовского старья дали одеть. Оклемался — и опять к карте. Так и сверлит зенками. Да как закричит ни с того ни с сего: «Дубровка!» Думали, свихнулся, да ничего, прошло понемногу.

Одежда, сразу видать, не нашего края. Ксендз, или как там его, ссыльный такую точно носил. При конторе истопником работал, так мать все стирала ему. Юрием звали. Из Польши его привезли, а говорил так — не разбери поймешь. Усадьбу — то, что осталось от нее, все осматривал. Говорил, одну, что на родине, ему напоминает. Вежливый был, да себе на уме. А уж гонору-то! Спросишь, бывало, как там, где, в Польше — как вскинется: «Не из Польши я, из Дубровки!» Будто не один черт. Упрямый был молодец, да у них там все, видать, такие... Дядя мужа моего уполномоченным был в тех краях, так рассказывал.

Этот тоже вежливый, не буду грешить. А вот поди ж ты, на чем погорел. Ясное дело, погорел. Иначе зачем убегать-то? Утром будить пошли, а его след простыл. В окошко вылез — не услышали. Хорошо, не ограбил еще. Да не убил, прости господи. Всяко случается. Товарищей-то вон своих не пожалел, а уж нас-то... Поди, подумывал, да помешало что-то. А может спешил следы замести, да не удалось. Поделом. Люди жизнь новую строят, а он... Одно на уме — помешать. Вот и заслали под видом строителя. Чай, кирки досель в руках не держал.

А то — самогон виноват. Кто пить заставлял? Те, что невиновны, лежат все, а этот живехонек. Ягодками-то опоил товарищей, знал, что делает. Но здесь не Польша ему, не выйдет...

6

1950. ФЛЯНТЫ¹⁶

«Он это, он!» — Жанчына паказала пальцам на Гірыка. Двое дзециюкоў падскочылі да яго, накінулі штосьці на галаву, павялі да вісельні. «Не здесь!» — адводзячы ўбок вяроўку з пятлёю, сказаў суддзя і крикнуў у расчыненае насцеж вакно. Будынак пахіліўся, перакуліўся колькі разоў у паветры, з грукатам прыязмліўся зноў. Народ у зале загаманіў, рынуўся на двор. Суддзя выйшаў на сярэдзіну роўнага, бы вайсковы пляц, поля, павабіў да сябе жанчыну. «Ну, где? — спытаў сувора і абвёў поле паглядам. — Нет же ничего». — «Нетути, нетути!» — размахваючы бутэлькаю з ягадамі, падтакнула яму баба ў плюшаўцы. «Нетути!» — паўтарыў напоўн, паволі змяншаючыся, знік за даляглядам...

— Падымайся, сыне! — Зося стаяла над ім, асцярожна, бышчам баючыся ўпудзіць спрасоння, тузала за руку. — Ноччу што будзеш рабіць?

Гірык расплюшчыў вочы, павярнуўся да яе тварам.

— Каторая гадзіна? — спытаў. -- Вечар ці раніца?

— Вечар... Апоўдні лёг, а ўжо сёмая... Навошта гэтак піць? Ледзь прывялі ад падводы.

— З Васілём Андрэвічам узялі па кроплі... Абяцаў уладкаваць у міліцыю, трэба ж было аддзячыць чалавеку.

Маці незадаволена перасмыкнула вуснамі.

— У міліцыю! Во яшчэ! Каб забілі дзе ў лесе?

— Горад — не лес, мама, — запярэчыў ён.

¹⁶ Инфлянты (скажон.).

— Не лес — а людзей забіваюць. Вунь Разлетуна ўзяць... Ужо які быў важны і пры зброі, а забілі ж...

— Гэта іншое зусім. Ён шмат каму ўпоперак стаяў...

— Сягоння разбярэш, хто ўпоперак, а хто долушкі...

— Зося махнула рукою, змоўкла на хвіліну. — Так ты змяніўся, сын, пабыўшы ў той Крайне. Што там здарылася?

— Раскажу пасля, — адказаў ён. — Не я адзін — усе перамянілася... Усё інакшое, не такое, як раней...

— Гэта праўда. — Маці ўздыхнула, патэпала да дзвярэй.

Ён падумаў, што няблага было б пайсці памагчы ёй па гаспадарцы, паспрабаваў падняцца, але сіл не хапіла. І толькі недзе праз паўгадзіны, адышоўшы з большага ад прыступу млюснасці, нарэшце, устаў з ложка, пайшоў на двор.

Маці з Вітолікам насілі ад стажка ў лямус салому. На другім канцы пляца, ля курціны, Альбінка выбівала на снезе палавік. Убачыла яго, кінула пад плот выбівалку, знікла ў пакоях.

— Пагаварыў бы з дзеўкай, — сказала з дакорам Зося. — Не бачыш — сохнець...

Вітолік падышоў да яго, ціха сказаў:

— Пастуха станулёўскага, Бэрачкі, малыцы коней пераганялі, казалі, Лявон вярнуўся.

— Лявон? — адчуваючы, як робіцца суха ўроце, перапытаў ён. — Калі?

— Заўчора нібыта.

— Я... пайду.

— Куды ты? — Зося дагнала яго, паспрабавала спыніць.

Ён вырваўся, не зважаючы на яе роспачлівія воклічы, пасунуўся паўз турбы да Станулёўскіх пакояў.

Лягон з бацькам дамолвалі ў свірне жытга. Лягон першы ўбачыў яго, шырока ўсміхнуўся, пайшоў на сустрач.

— Добра, што прыйшоў, — сказаў і падаў руку. — Пагаварыць якраз трэба.

Сэрца ў грудзях у Грыка глуха тахнула.

— Пагаварыще, а я пайду. — Дзядзька ўскінуў на плячо мех з мукою, пасунуўся да выхаду. — Прымкненце, як будзеце адыходзіць... І лямпу не забудзьцеся ўзяць.

— Вось, адпусцілі, — ледзь зачыніліся за ім дзвёры, сказаў Лягон і прыгладзіў далонню абголеную патыліцу. — Пашэнціла...

— Што будзеш рабіць цяпер?

Лягон атрос муку з рукавоў і жывата, сеў на стол побач з жорнамі.

— Мабыць, у Рыгу паеду, да сваякоў матчыных. Тут цяжка будзець пасля ўсяго... Куды ні паткнешся — усюды прыпомняць... У горадзе лягчэй уладкавацца. Фабрык шмат, заводаў, як-небудзь зачаплюся... Хочаш, удаваіх махнём? Весялей будзець...

— Я не думаў пра такое... Але можна, канечне, паспрабаваць. Калі ты ад'язджаеш?

— Праз пару тыдняў. Сёе-тое памагу старым і...

Звонку бразнулі дзверыною.

— Мальцы, вячэраць! — Цётка Анеля, Лягонава маці, увайшла ў свіран, тримаючы аберуч прыполн, падышла да стала. — Во, ягад набрала, кампот звару.

— Зноў? — Лягон саскочыў са стала, незадаволена фыркнуў. — Труцізна гэта, а не ягады, колькі ка заць?

— Анягож, выдумляй — труцізна! — Цётка загарнула шчыльней прыполн, панесла ягады ў хату.

Грык вячэраць, хоць з дарогі і хацелася есці, не пайшоў.

— Позна ўжо, а яшчэ тры вярсты цягнуцца дахаты.

— Пачакай! — Лягон дагнаў яго, спыніў. — Надумаешся ехаць — паведамі як-небудзь.

— Паведамлю. Яшчэ я хацеў...

— Што?

— Нічога, так, дробязь... Іншым разам скажу. — Гірык хуценъка развярнуўся, быццам уцякаючы ад таго, што меў яшчэ сказаць і дзеля чаго і прыйшоў сюды, пашыбаваў прamerзлым цаліком у накірунку Дубраўкі.

— Адзін раз абпёкасся — і мала? — Зося паварушыла качаргою ў печы вуголле, заклада юшку. — А мы як? Жаніўся б лепш, чым у тыя флянты цягнуцца! У нядзелю Анелю ўбачу ў касцёле, пагавару...

— Нічога не трэба казаць, мама, — падаў голас з лепшага пакоя Вітолік. — Толькі настрой людзям сапуеш ды зваду пасееш.

— Мадрэц. — Зося кінула незадаволены пагляд на малодшага сына. — Разумнік. Добра, хай будзе ѿ па-вашаму, — дадала роспачліва. — Толькі потым, калі што якое, не наракайце.

Рыга сустрэла злою аблівахай. Горад выглядаў паныла, непрыветна. Усюды стаяла вада, і пакуль дабраліся ад чыгункі да трамвая і ад трамвая да бара-ка сваякоў, так змоклі, што ажно задубелі понізу калашыны штаноў.

Цётка і дзядзька, немаладога ўжо веку людзі, сустрэлі гасцей без асаблівай радасці. У пакой жыла разам з імі незамужня дачка, было цесна. Таму па вячэры Гірыка і Лявона выправілі ўнаначкі да суседкі, старой латгалкі з-пад Краславы. Спалі на коўдры, якую кабета паслала на падлозе, бліжэй да цяпла, побач са шчытком. К сярэдзіне ночы шчытак выстыў, зрабілася нясцерпна холадна. Кукожачыся ад сцюжы, пракачаліся на коўдры да раніцы.

«Да панства бліжэй?» — Ванель дакорліва хітнүү галавою, апоўз на зямлю. Маці падбегла да яго, лемантуючы, прыклала да раны далонь. З хаты выйшаў ксёндз Юрак, нахіліўся над бацькам. Разлятун падышоў да Гірыка, ускінуў на плечы арыштанцуку вонратку. Лёкса з Фізулем тут жа адабралі яе, штурнулі на ахоплены агнём дах барака. З цемры выплыў цягнік, не даехаўши да барака з сотню метраў, павольна спыніўся. Гірык кінуўся да яго, каб ускочыць у вагон, але не пасеў. Маці з Альбінкаю дагналі яго, сцягнулі са сходаў, павялі да хаты...

У цэху пахла дрэвам і было даволі тлумна. Начальнік цэха выклікаў па тэлефоне аднаго з брыгадзіраў, і той павёў новенъкіх у памяшканне паверхам ніжэй. Там народу было яшчэ больш і малаткамі грукалі куды мацней, так што ўжо праз паўгадзіны ў Гірыка з непрывычкі забалела галава.

Ляўон, наадварот, адчуваў сябе на новым месцы як рыба ў вадзе.

Напрыканцы змены начальнік паклікаў хлопцаў да сябе.

— Прыглядзеліся? Пішыце заявы, — сказаў копратка. — Дзень на афармленне документаў, і з паслязаўтрага можаце пачынаць. Пабудзеце пару месяцаў за падсобных, а далей бачна будзе.

Ляўон хуценъка напісаў заяву, аддаў начальніку.

— Ну, а ты што марудзіш? — спытаў той у Гірыка. — Пісаць не ўмееш?

Гірык у нерашучасці застыў над аркушам.

— Я падумаю яшчэ, — сказаў і паклаў на месца асадку.

— Ты што гэта? — здзвіўся Ляўон. — Гэтак цяжка дабіраліся, і цяпер.. Ты што?

— Не крыўдуй. — Гірык падняўся з-за стала, унікаючы глядзець у очы сябру, пайшоў да дзвярэй.

Рэшту дня правялі ў бараку. Лягон клікаў прайсціся па ваколіцы, але Гірык адмовіўся. Але пазней мусіў згадзіцца: вярнуліся з працы гаспадыня і дачка, і, каб не замінаць ім завіхацца па гаспадарцы, хлопцы вырушилі на шпацыр.

Колькі хвілін крочылі моўчкі. Першы загаварыў Лягон.

— Што табе стрэліла? Вярнуцца ніколі не позна. Паедзеш і будзеш потым шкадаваць.

— Мне кепска тут... Усё чужое...

— Быццам дома — не чужое! Сам падумай: што ад тваёй Дубраўкі ды маіх Станулёў засталося? А тут нанова ўсё можна пачаць. Прывыкнудź не так ужо і складана, захацець толькі...

— У мяне каханне, можа... — паспрабаваў аджаартавацца ён.

— Вось бяды! Выклічы яе сюды, і будзеце жыць.

— Я не здолею тут. — Гірык запаволіў крок. — Ты як хочаш, а я заўтра паеду дадому.

— І навошта было плот гарадзіць... Не разумею.

— Затое я разумею. — Ведаеш, хто ўдаў цябе тады? Не? Я гэта быў. Ведаеш цяпер... значыць, недарма я ехаў. — Гірык запаволіў крок, прыхінуўся бокам да слупа з аб'явамі.

— Дзякую, што прызнаўся. — Лягон таксама спыніўся, дастаў з кішэні папяросіну, запаліў. — Але я і сам пра тое здагадваўся. Так што, як ні круці, — ехаў ты дарэмна.

Дзверы былі замкнёныя, але ключа на звычальным месцы, пад дошкай ганка, не было. «На полі, няйнай», — падумаў ён і накіраваўся ў другі калідор зastaўленага скрынямі калідора.

У Званскіх таксама было ціха. Кот Пятон, кудлаты, растваўцелы на дармавых мышах, выснунуўся з-за скрыні, схаваўся пад лаваю.

З вуліцы данесліся галасы: сані ўехалі на пляц, спыніліся ля ганка. Шпаркія дзявочыя крокі адзінока прашалясцелі па дошках калідора, заціхлі ля дзверыны.

— Прык!

Ён выйшаў на святло, быццам перапрашаючы, што ненаўмысна спалохаў, схіліў перад Алльбінкаю голаў.

Дзяўчына хуценька адамкнула дзверы, увайшла ў пакой. Ён хацеў увайсці следам, але перашкодзіў кот: выскачыў з-пад лавы, замітусіўся ля ног, з гучным мяўканнем памчаў да гаспадыні.

Зноў ляпнулі дзверы пры ўваходзе, маці з Вітолікам і старыя Званскія ўвайшлі ў калідор, ціха пераговорваючыся, накіраваліся да сваіх дзвярэй. Зося паднесла ключ да замка, быццам працягая токам, парыўвіста азірнулася.

— Вярнуўся, гляньце! — усклікнула радасна. — Ну, што я казала...

— Дзе радзіўся, там і згадзіўся, — пераймаючы ключ і адпіхваючы брата ад дзверыны, сказаў Гірык і кінуў у потайкі пагляд на дзверы Званскіх.

7

1952. ЗОСЯ

(з ліста да стрыечнага брата Юзіка Астукевіча ў Крайнаўскую турму)

...Калхоз велькі, а старшыні, як пагода ўвесень, мяняюцца. Цяперака знекуль прыслалі, а да яго Стасік Свістуновых быў. Мала паробіў, бандзіты ў лесе застрэлілі. Два месяцы шукалі, пакамісь нашлі — бяз воч, шкілет адзін. Троє дзевак малых і сын, што Польцу ўзяў Талочкавых, асталіся.

Баялася, каб Вітоліка не ўцягнулі ў тое старшынства. Богу штодня малілася, і нічога во — памог Езус.

З Гірыкам пакута, сусём ад рук адбіўся посля вярбоўкі. Паўгода адбыў у той Крайне, голыбосы вярнуўся. Пажар там здарыўся, дык на яго былі склаўши віну, але посля апраўдалі. Тады ў Рыгу з Лявонам, братам, паехаў, але каротка быў — не панаравілася. Цяпер адно наўме — выпіць. Добра, з Альбінкаю пабраліся, дзяржыць яго троху. Родзюць скора.

У пакоях у нас малачарня цяпер. Малако цэдзяць і на масла перарабляюць. На дOLE, дзе падлога цамантовая, танцы па вечарах. У лямусе сена дзяржом. Без капліцы дрэнъ, памаліца недзека. У нядзелю ў мястэчка на фэсты ездзіем. Памолісся, і бытта ў галаве пасвяtleець. Прасілі старшыню, каб сваю дазволіў адрамантаваць — дзе там! «Што мне тут — бацькаўшчына?» — сказаў і ходу. Так і стаіць з замком на дзвярох.

Перамянілася ўсё. І жызня не такая, як упярод, і работа. Каторы бярэма на падоймішча да возу нясець, каторы — саломіну. А заробіць як — адзін хорт, сахарыны пачак. Даўней робіў, дык і меў хош. А цяпер робіш, робіш, а ўсё бедны. Як глянучь, перавярнулася. На васэлі ці хрэсьбінах слова людскага не пачуеш, брыдома адна. Гарэлка ўсюдыых, куды ні паткніся. Як што — давай, за гроши ніхто ніц ня зробіць.

Мястэчка райцэнтрай цяпер завеца. У кляштары пры касцёле цэх рымарскі зробілі, гужы ды хамуты вырабляюць. Гірыка хацела ўладкаваць, ды ездзіць далёка. А так бы во і пры дзеле быў.

На вуліцы, дзе камяніцы жыдоўскія, — паліклінік. Мне па вясне зубы былі забалеўшы, дык

хадзіла лечыць. Чатыры дні поўзала, а каб толку. Пакуль таго-сяго занесці не здагадалася. Тады і вылечыла зразу доктарка. Тока ў глядзяць, каб торкнуў.

Школа тамсама, ля маста. Як іду ці едзем з мальцамі на падводзе, кажан раз цябе ўспомню. От не меў ты клопату... Пры Польшчы не насядзеўся, што знова за сваё... Сала табе, як падмарозіць, вышлию, сухароў расстаралася ўжо. Ад рожы не знаю лекаў, у нас Дулдун дайней загавеаў, а цяпер няма нікога.

Каём¹⁷ той з рацэптом наўчыцелька, што заместа цябе робіць, узяла. Бытта важны такі рацэпт, што ў музеі яму месца. Было табе тады аддаць яго Гайдулькіну, і не пакутаваў бы, можа, цяпер... А то тыцнүй паперчыну і думаў — свет пераробіш. Данягож!

Пішу, а цяжка нешта. Учора сон сасніўся... Бытта на аблоку з Ванелем. Глядзь уніз, а там ты. Лес наўкола, і хата пасярод. А тады раптам не стала цябе. Ванель закрычаў і праваліўся ў воблака. Я пальцам тыц у дзірку, а з яе людзі чорныя. І ты сярод іх, увесь у смале... Благі сон, каб ня зробілася што. Вітолік смяеца, кажаць, глупства. Моў, парода ваша дужая. Дай ты рады! Павэлак, Ванеля прарапрапрадзед, да восьмідзесяці восьмі ліпей, а дачка ягоная, Антоліка, на саракавым з сэруца памёрла. Во і дужыя... Хош які будзь дужы, а як Бог дасць, так і будзець.

Час ляціць — азірнуцца не паспееш. Ці дайно, здаецца, з Ванелем пабраліся, а ўжо сыны вун якія і самой пяты дзесятак. Здароўе дрэнь, у баку як кальнець каторы раз — не дыхнуць. Мусіць, за Ванелем скора мне... А ў што маркоціца, ня мы першыя. Будзець так, як павінна, пугайём не пераб'еш... Удзень

¹⁷ Сшытак (дыял.).

*відна, уночы — цёмна, адве́ку так, і нічога не пераро-
біш. Гэдак і жызня наша...*

www.kamunikat.org

УДОГ

1

1960. РОМКА

Запалка порстка шарганулася аб край карабка, успыхнула і тут жа пагасла. Рэзкі серны смурод разліўся па кухні. Ромка паклаў карабок на месца, упёрся пятамі ў дошку ўслона, дастаў з пяколка другі. З гэтага запалка загарэлася адразу. Хлопчык саскочыў з лавы, жвава перабіраючы нагамі па падлозе, накіраваўся ў сені.

З-за хісткай рудой перабойкі, ад суседзяў, даносіліся п'яныя галасы і гукі прыгравальніка. Ромка перабег вузкі, застаўлены рознымі гаспадарчымі прычындаламі калідор, выскачыў на панадворак.

Ля павеці дуракаваты Юзючик шчапаў дровы. Ён два дні таму прывалокся са сваёй вёскі ў заробкі і зараз так быў заняты справаю, што на Ромку і не зірнуў. И Ромка яго не зачапіў, хуценька, подбегам папраставаў да пуні.

З-за несупынных дажджоў сена сёлета было крыху ваглаватае, і матка, каб яно не папрэла, штодня адчыняла дзверыну пуні насцеж. Але сёння перад адыходам у краму чамусыці гэтага не зрабіла – мабыць, забылася.

Стромкая вузкаватая кладня на гэты раз здалася больш высокай, як звычайна. Але Ромку тое не збянтэжыла. Чапляючыся рукамі за доўгія, сціснутыя верхнімі пластамі сена канцы цімафееўкі, ён імкліва палез угору і неўзабаве ўжо сядзеў на машці, якраз на тым месцы, дзе раней была столь, якую пару гадоў таму знеслі, перарабляючы лямус на пуню.

Тут акурат усё звычайна і адбывалася. Стоячы на маціцы тварам да выемкі ў сене, запальвалі запалку, шпурлялі яе ўніз і, як толькі сена схоплівалася агнём, ніцма валіліся на яго. Польмі гасла, і гэта азначала выйгрыш, перамогу. Калі не ўдавалася даць яму рады адразу, збівалі адзеннем. Забаву прыдумалі старэйшыя хлопцы. А ладзілі яе спачатку ў аборы, дзе, колькі памяталі сябе, валялася старое, паўстлелае пакулле. Днямі тое пакулле кудысьці вывезлі, і старэйшы Ромкаў брат Толік прапанаваў гуляць у пуні. Так і зрабілі – вядома, употайкі ад бацькоў.

Учора выйграў брат. Яму тройчы ўдалося дарэшты накрышь сабою агонь. Сёння ўранку ён выправіўся з маці ў краму на той бок Дзвіны, і Ромку нічога не засталося, як бавіцца ў адзіноце.

У дальнім куце пад самым паддашкам спаў бацька. Калі ён паспеў прыйсці сюды ад суседзяў, Ромка не бачыў, але па гучным, з падсвістам, храпе, імгненна вызначыў: п'яны добра і прачнецца не хутка. Ён дастаў з кішэні карабок, балансуючы босьымі нагамі на колкай маціцы, чыркнуў запалкаю па рудым шурпатым баку.

Сена загарэлася ў момант. Ён не паспеў нават нахіліцца перад скачком, як усё наўкола аказалася ахоплена полымем. Яго было так шмат, што Ромка разгубіўся. Затым, не памятаючы сябе ад страху, кулем сігануў з кладні на дол, пужаючы курэй, выкаціўся на трасотнік. Юзючок падбег да яго, бездапаможна ўзмахнуў у паветры паленам, адчайна заскуголіў.

Матчыну паставу ён пазнаў здалёк. Затым пачуў і Альбінін голас – перапалочаны, распачлівы:

– Толік, бяжы па людзей!

Брат кінуўся да пакояў.

Суседзі павыскоквалі на двор, у паніцы замітусіліся ля пуні. Як заўсёды, калі здаралася нешта

незвычайнае, каманду ўзяў на сябе Вітольды. Ромка чуў, як ён загадаў старэйшым хлопцам бегчы па коней. Але калі коней прывялі і пачалі запрагаць, каб падвезці да пажарышча вады, ратаваць ужо не было чаго.

Страх абручам скаваў Ромкава цела. За ўвесі час, што гарэла пуня, ён толькі аднойчы прыўзняў галаву – паглядзець, дзе маці. Альбіны ён у дыме не ўбачыў, затое выразна пачуў сярод вэрхалу яе спужаны голас. Падхапіўся, каб бегчы на яго, але не змог, неслухмянныя ногі нібы ўраслі ў зямлю. Стараючыся як менш удыхаць едкі пах гару, урэшце-такі падняўся, пасунуўся бульбянішчам да пакояў.

– Ромак, сынок! – матка абхагтіла яго за галаву, прытуліла да сябе.

Толік, стоячы ўбаку, засяроджана глядзеў на брата ўважлівымі, крыху касаватымі блакітнымі вачыма. Ягоны прадаўгаваты, спэцканы сажаю твар нагадваў твар мурына са скульптурнай калекцыі дзядзькі Вітольдага.

– Няхай яму руکі адсохнуць, таму нягодніку, што падпаліў, – не выпускаючы Ромку з абдымкаў, сказала Альбіна.

Занятая меньшым сынам, яна і не здзяйсніла, як перасмыкнулася нібы ад болю пры гэтых яе словах вусны большага.

Горка галавешак яшчэ прывідна высільвалася рэшткамі дыму, а суседзі, збіўшыся ў гурт, абмяркоўвалі, што рабіць далей. Бедавалі: сена згарэла, а касіць больш няма дзе. З утварэннем у Дубраўцы калгаса людзей паболела, і статку зрабілася цеснавата.

– Як-небудзь будзець, – не адпускаючы ад сябе ні на крок Ромку, сказала Альбіна і занепакоена дадала:

– Гірана бачыў хто?

— Мабыць, спаць дзе рынуўся, — адазвалася Бакевічава Галіна. — Выпівалі з Петраком. Гляджу — захмялеў. Кажу: выпіў, дык ідзі кладзіся як чалавек. Ён у дубкі: давай, маўляў, яшчэ. Выпхнула неяк, пайшоў...

— У пуню пайшоў, — вымкнулася наперад старэйшая Галініна Валька.

— Матка Боска! У пуню! — выгукнула Альбіна і непрытомная павалілася на зямлю.

Шукалі Гірона доўга. Чацвёра прыезджых пажарнікаў і Вітольды спачатку прыгасілі брандспойтам галавешкі ад бёрнаў і дошак лямуса, што праваліся ў падпол, і толькі пасля гэтага ўзыяліся іх разграбаць. Рабілі без супынку некалькі гадзін, аж пакуль не натыкнуліся ў адным з куткоў на счарнельня косці. З жахам гледзячы на тое, што засталося ад мужа, Альбіна так моцна сціснула Ромкаву руку, што той ускрыкнуў ад болю. Затым яна падышла да машыны, у якой сядзеў са звязанымі рукамі перапалочаны да паўсмерці Юзючок, сказала міліцыяннеру:

— Пусціце, ён невінаваты.

— Невінаваты? — здзівіўся той. — Хто ж тады падпаліў пуню?

— Мужык мой зядлы быў курэц, запаліў п'яны, во і загарэлася, — адказала яна і страціла прытомнасць другі раз.

Гірона хавалі на трэці дзень пасля пажару. Майстравіты Вітольды збіў брату труну, аздобіў яе па баках адмыслоў разьбой. Увесь час, што дамавіна стаяла ў хаце, сямігадовы Ромка прасядзеў у суседзяў. И толькі на могільніку, падбадзёраны пяшчотнымі словамі маткі і ксяндза, крыху адгаяў і нават насмеліўся падысці да труны з бацьковымі парэшткамі.

Зямля пахіснулася пад ягонымі нагамі ў гэты момант і доўга, аж пакуль не ўзняўся над магілаю курганок, гайдалася сюды-туды, поўнячы сэрца скрухаю і адчуваннем віны.

Тыдзень пасля пахавання прайшоў у клопатах. Спачатку даводзілі да ладу месца пажарышча. І хоць рабілі гэта прыскакам, пасля працы ў полі, справа рухалася даволі спорна. І неўзабаве, пасля доўгай спрэчкі, ці варты ўзводзіць новы будынак на папялішчы, узяліся класі воддаль першыя вянцы, але не пуні, а шахі, каб хапіла месца і пад сена, і пад буракі і можна было ў выпадку чаго, як зараз вось, паставіць і статак.

Апроч сена ў агні згарэлі ладныя запасы муکі і мінулагодній бульбы. У нядзелю Вітолльды запраг кана, і Альбіна з Галінінаю сястрой Польцяй Свістуніхай выправіліся на латышскі бок па правіянту.

Грошай хапіла на трох мяхі сечкі, некалькі кіло пернікаў і з дзесятак боханаў пытляванага хлеба. Вярнуўшыся дахаты, жанчыны падзялілі муку між сем'ёй, ласункі раздалі дзесятам.

Ромка, які пасля смерці бацькі ўвесь час імкнуўся застацца адзін, на пачастунак не пакватіўся. Альбіна загарнула чатыры ягоныя пернікі ў анучку, паклала ў шафу, моўчкі падалася з хаты на двор, дзе каторы дзень запар завіхаўся ля тоўстага ліпавага пакалака самотны Вітолльды. Думка вычасаць брату помнік з дрэва прыйшла яму ў голаў яшчэ падчас пахавання, і цяпер ён аддаваў гэтай справе ўвесь волны час.

Занятай хатнімі клопатамі Альбіне помнік абыходзіў мала. Куды больш непакоілі сыны. Ромка ходзіць сам не свой, па начах будзіць яе і суседзяў неchalавечым крыкам. І Толік перамяніўся са смерцю бацькі: калодзеж суму ў вачах. А ёй і пагаварыць з хлопцамі як след не выпадае з-за праклятай некалькіцы.

Напрыканцы тыдня на пляц перад пакоямі ўехала падвода. Кабета год сарака ў крэпдэшынавай сукенцы саскочыла з яе, часценька міргаючы кароткім светлымі вейкамі, здзіўлена сказала:

– Место какое-то... странное.

Гаварыла яна не па-тутэйшаму, але ўсе зразумелі яе.

– Гэта былая панская сядзіба, -- сказаў спадарожнік жанчыны старшыня сельсавета Сцяпанавіч. – Паны з'ехалі, а пакоі, бачыще, ацалялі. Цяпер тут калхознікі жывуць, маладыя сем'і. Казаў той, усё для народа. Гэна – шаха будзеца замест пуні, што згарэла...

– А для клуба где помещение?

– У пакоях. Вялікая зала, месца хопіць. І вам побач для жытла куточак знайдзеца.

– Электричества нет?

– Ёсць, але часова адключанае – лінію рамантуюць. Ці не заўтра падключаць збіраюцца.

Маладзіца няспешна абышла абсаджаны язмінам і ружамі пляц, спынілася перад Вітольдавымі скульптурамі.

– А это что?

– Гэта штукар туг адзін ёсць, дык штукуеца, выражаетсья рознае...

– Что же, для украшения клуба вполне могут сгодиться. – Яна пакратала кожную фігуру рукамі, паблажліва ўсміхнулася. – Надо же: в такой глухомани и такой талант!

К вечару ўсе ў Дубраўцы ведалі: у вёсцы будзе клуб і загадчыцу яго, маладзіцу ў крэпдэшынавай сукенцы, зваць Славай.

– Слава? Няншае нейкае імя, – круцячы галавой, сказаў Пятрок. – Стася і то лепей. Праўда, Раман?

– Не ведаю, дзядзька, – адказаў той і адвёў пагляд убок. Прыезджая яму спадабалася, і ён баяўся, што хто-небудзь пра гэта здагадаецца.

Толік расхінуў бэзавы куст, ступіў у гушчар. Пасталела за апошні тыдзень дрэўца выглядала неяк непрытульна. Прыйгледзеўшыся да яго як след, Толік зразумеў прычыну: усе ягады на ім нібы карова языком злізала.

Дрэўца яны з Ромкам апышкалі на пачатку лета. Ягады хоць і былі зусім маленёкія, аказаўся дужа смачныя. Што за яны, ніхто ў вёсцы не ведаў. Нават дасведчаны Вітольды адно пацінку плячыма: маўляў, на ягонай памяці такіх у Дубраўцы не сустракалася. Можа, птушкі адкуль занеслі насенне. Ягады з кожным днём рабіліся ўсё смачнейшыя. Дык ці дзіва, што нехта паабзбіраў?

Штосьці шаснула ззаду – бышцам хто ішоў. Толік азірнуўся. Ромка, маленёкі на фоне гонкага кустоўя, стаяў у некалькіх кроках ад яго і церабіў далонню кішэню прышмальцаваных картовых штаноў.

– Гэта... я абабраў, – сказаў вінаватым голасам і зрабіў яшчэ адзін крок наперад. – Тады, як...

– Як пуня згарэла? – здагадаўся Толік.

Брат раскрыў рот – мусіць, каб пацвердзіць ягоную здагадку, але вымавіць нічога не паспеў. Асляпляльна-жоўты сноп святла ірвануўся з акна бліжэйшай хаты, разануў прыщемак, разліўся ля самых яго ног.

Агонь так хутка ахапіў кладню, што Гірон не паспеў ахнуць. Пасунуўся ўбок, хаваючы ад полымя твар, пачаў закопвацца глыбей у сена. Гэта не дапамагло, агонь з кожнаю хвілінаю пранікаў ўсё далей у тоўшчу кладні. Ромка кінуўся з выпрастанымі рукамі да бацькі, узяўся гасіць полымя далонямі. Усё было марна. Агонь не адступіў, наадварот, рабіўся ўсё больш стражавітым. А Гіронава цела ўсё танела і ўрэшце ператварылася ў некалькі чорных костак. Ромка закрычаў, вопрамеццю кінуўся прэч ад жахлівага месца...

Шукалі яго ўсёю грамадой. Знайшлі пад раніцу ля ракі, побач з млынам.

– Што цябе напалохала, сынок? – ведучы яго сцежкаю да пакояў, дапытвалася Альбіна. – Няўжо праўда, як Толік кажаць, – святло?

Ромка моўчкі матлянуў галавою ў знак згоды.

– Дык святло ўсё ж? Гэта ж алектарка, Ромак, яе не след баяцца. Наадварот, добра, што адрамантавалі... Цяпер у нас заўсёды відна будзець.

Апошняя яе слова прагучалі ў вушах меншага сына як прысуд, але яна пратое не ведала.

2

1965..ЛЮБОШЧЫ

Водар парафіну расплыўся ў паветры, і тут жа да яго прымяшаўся пах гарэлага адзення. Бацька прыўзняў у труне галаву, ратуючыся ад агню, пасунуўся ўбок. Полямія ўжо лізала ягоны рукаў і аббіўку дамавіны. Трэба было нешта рабіць. Ромка здзёр з канапы выцвілую старую капу, пачаў збіваць ёю агонь. Але стала яшчэ горш: вогненныя пырскі разляталіся пукамі ўбакі, траплялі ў сцены, у столь, у мэблю. Ромка ў адчай закрыў твар рукамі, апромееццю кінуўся з лепшага пакоя ў кухню, з якой даносіўся паважны, крыху сядзіты голас ксяндза...

– Велькія малыцы, а ў споведзі не былі. – Тонкі, чысты пробашчаў палец ушчуувальна захістаўся перад Ромкавымі вачымі. – Нявольна гэтак.

– Даруйце, ойча, – паўтарала як заведзеная Альбіна і роспачліва мітусілася па кухні. – У школе страшаць, што выключаць, як пойдзеш. Што нам рабіць?

Ромка, які яшчэ добра не ачнуўся ад сну, неўразуменна глядзеў то на ксяндза, то на маці.

– Бацькам грэх, не каму. – Ксёндз гаварыў, нібы ўбіваў у бэльку цвікі. Нарэшце, стаміўшыся, мусіць, павучаць, пайшоў.

Ромка, карыстаючыся момантам, слізгануў за парог следам за ім. Альбіна засталася ў хаце адна. Але не паспела яна выцягнуць з печы апошні кацёл, як на ганку зноў пачуліся крокі.

Стася, вясёлая, у новым ваўняным жакете, увайшла ў кухню.

– Нікога больш няма? – сказала, зырачы па кутках.

– Сёння рэпетыцыя, дык прыходзь. «Ленин всегда живой» будзем развучваць.

– Прыйду, а як жа Вітольдаму сказаць?

– Сама скажу. Дзе ён?

– На трасотніку.

Стася паправіла перад люстэркам валасы, знарок няспешна, быццам нехаця, накіравалася ў сені. Альбіна хуценька ўправілася з печчу, таксама падалася на двор.

Ля прыслоненага да плота Стасінага ровара стаяў Ромка і мацаў пальцамі бліскучую раму.

– Мама, купіш такі?

– Куплю, – сказала яна і ўздыхнула. Дванаццаць яе меншаму, а ценкі, бы восьмігадовы. Маўклівы, зачтаты, слова не выцягнеш. І крычыць спрасоння. Вадзіла да шагтухі – каб што. Цяжка з малыцамі.

– Вітольды кажаць, фігуру можна прадаць, і будуць грошы...

– Хто яе купіць, фігуру!

Вітольды сядзеў, абжаргаўшы босымі нагамі камель, на бервянне, дзяёбаў далатом напалову ўжо апрацаванае дрэва. Побач з ім стаяў Толік і ўважліва сачыў за кожным дзядзькавым ружам. Крыху воддаль, на перакуленым пні, сядзела Валька і ела недаспелы гурок. Яна нядаўна вярнулася з Дзвінска, дзе вучылася на швачку і дзе з ёю здарылася

непрыемнась з-за аднаго мужчыны, і, падобна было, шчыраваць з маткаю па гаспадарцы не збиралася. На пачатку года ёй споўнілася семнаццаць, але выглядала яна на больш – з-за паставы, што неяк няўзнак, на вачах акруглілася, зрабілася па-жаночы вабнай. Апошні месяц яна, як і Толік, не адыходзілася ад Вітольдага, і той, хоць і адчуваў няёмкасць перад Галінаю і суседзямі, не надта гэтаму працівіўся.

Тут жа таўклася і Стася. Непрыязна пазірала спадылба на маладую суперніцу, рабіла выгляд, быццам думae нешта сваё. Убачыла Альбіну, скамяянулася, заспяшалася адыходзіць.

– Чакаем на рэпетышыі, Вітольд Іванавіч, – сказала, падцінаючы тонкія вусны. – У восем.

– Я таксама прыйду, – сказала Валька.

– Ксёндз, відалася, ішоў ад вас, – знарок не зважаючы на яе, а звяртаючыся да Альбіны, працягвала Стася. – Што яму нада?

– Сварыўся, што мальцаў у касцёл не ваджу, – адказала Альбіна.

– Глядзі ты! – Стасін твар успыхнуў ад абурэння. – А што дзяржава ў нас ад царквы аддзеленая – забыўся? – Яна вярнулася да хаты па ровар, узлезла на раму, паруліла з песняю з панадворка.

Альбіна паставіла кошык на ганак, стомлена апусцілася побач. Ісці ў хату не хацелася – за два гады тая так і не стала сваёй. Залетась, акурат во гэткаю парою, як зараз, у пакоях парабілі склады для ўгнаення, а жыльцоў паперасялялі ў хаты вывезеных падкулачнікаў. Тады ім, Старынскім, і дастаўся дзірававаты, хоць з выгляду яшчэ досыць прыстойны трысцен дзядзькі Вайцюля. Пазней, калі зліквідавалі склады, а да пакояў пацягнуліся з усяго наваколля падводы па дармавыя дрэва і цэглу, да іх перабраўся Вітольды. Яна не хацела: мужчына нежанаты, што

людзі скажуць? Але мусіла пацясніцца: радня ёсьць радня.

А тым часам пакоі зусім заняпалі. Вельмі хутка ад іх засталася адна ніжняя, і то не ўся, частка. Бэлькі, перакрыцці, каменне перакачавалі на ферму, шмат што асела ў асабістых падвор'ях дубраўцаў. Цяпнулі ўсё падрад, без разбору. На што ўжо нядбайны Польцін Янка, а і той прывалок дадому рэдалі каляровае кафлі ад печы, не ведаючы, як даць ёй рады, згрузіў грудаю ля хлява. Адзінае, што засталося на сядзібе некранутым, былі сутарэнні. У іх парабілі загародкі для авечак, а ў апошнім ад лядоўні – клуб. Цяпер Стасі працы паменела, і напрадвесні яе прызначылі па сумяшчальніцтве звеннявой па ільне.

Уздыхнула Албіна: гэтак усё змянілася ў Дубраўцы апошнім часам. І ці ўсе гэта яшчэ змены? Вунь наваспечаная звеннявая з ранку да змяркання бродзе па наваколлі з сякераю, шукае, што яшчэ можна высекчы. Ходзіць пагалоска, нібыта назад, у сваю Крайну, збіраецца, вось і пляжыць падрад, што трапіць пад руку.

З-за кустоўя, ад пуні, пачуўся шоргат ровара. Брыгадзір Мэська Пілецкі, якога ўсе звалі за вочы Манолісам Глезасам, падруліў да самае хаты, спыніўся побач з Албінай.

– Заўтра лён церабіць, – сказаў надгрэнутым – ці не з перапою – голасам. – Дык прыходзьце ўсе.

Старэйшыя падавалі кулі на канвеер, дзятва пераймала абмалочанае з камбайна, адносіла да сцірты. Праца хоць і здавалася на першы погляд няцяжкай, вельмі хутка стамляла. Апроч стомы, даймаў пыл. За якую гадзіну твары ў людзей зрабіліся шэрыя, бы прысадак. Дадаваў клопату і вецер. Сцюдзёны, напорысты, ён віхураю ўрывайцца на пляц перед камбайнам, зласліва наслістваў, штурляў дубраўцам у твар жмені пацяробкаў напалову з

пылам. Брыгадзір усё часцей пасыкваў на дзяцей, каб варушыліся.

Альбіна з трывогаю зірнула раз, другі на свайго меншага. Зноў кепска спаў уначы і зараз ходзіць, нібыта здань. А яшчэ ж да катэхета ўвечары, цвічыць малітвы, дык ці выгрывае?

Ззаду нячутна падышоў Вітолъды, перакрываючы голасам грукат камбайна, гукнуў у вуха:

- Ксяндза забралі.
- Куды забралі? – не зразумела яна. – Хто?
- Чортведама. Брыгадзірыха ваду прывозіла, дык казала.
- Твая ўжо ці не пастаралася...
- Якая мая?
- Ільнаводка. Звенавая, а на полі не паказалася нават. – Альбіна пераняла апошні куль, панесла да сцірты. – З бартаю сноўдаець у прыщемках... Каб на яе дрыстун.
- Шкода пробашча. – Галіна недаўменна пахітала галавой. – І чым ён Стасіндоры не дагадзіў?
- Вядома чым, – сказала Альбіна. – Пасварыўся, што сячэць наўкола, во і адпомсціла, данесла.
- Пакараець яе Бог.
- Глядзі, каб не пакараў. Хутчэй мы тутака ў пустэльні застанемся. Папляжыць усё ды паедзець.
- Думаеш, паедзець?
- Кажуць усе. Нібыта дачка там у яе хворая, няма каму даглядаць. Знова, на Вітолъдага крыўда... А й варта! Было не квапіцца на маладога. Ён сабе і дваццацігадовую найдзець. А можа і маладзейшую. Тваю Вальку, да прыкладу.
- Няхай бы, я не проці была б.
- Казала яму – пасмяяўся. Замаладая, маўляў. Яму, мусіць, фігуры ягоныя драўляныя болей за ўсё абыходзяць. Ну дык няхай і цешыцца імі, халасцякуець.

Крокі харыстаў паволі стаялі ў вечаровай цішы. Вітольды, ніякавата ўсміхаючыся, моўчкі тагаўся на месцы. Ягоныя закаструбелыя ад пастаяннага сяброўства з далатом і малатком рукі на тле бялюткай святочнай кашулі нагадвалі галаўні. Цяпер, застаўшыся з ім сам-насам, можна было пачынаць размову. Але Стася не спяшалася. Крыўда абручам пераціснула ёй горла. Як яна ўсіх іх ненавідзіць! Усіх – з іх недарэчнымі імёнамі і звычкамі. Гэтага нельга, тое – «няволына». Адзіным, да каго гарнулася, быў ён, Вітольды. Ды і з ім, падобна, непярэліўкі. А гэтулькі сіл паклала, каб прынадзіць. І ўжо, здавалася, пасунулася справа, як адкуль ні вазьміся гэтая Валька... І ўсе старанні – кату пад хвост. Дык пра што гаварыць? Не, не будзе яна нічога казаць.

– Ад'язджаеш, чуў? Праўда гэта?

– Можа быць. – Стася збегла з ганка, рашуча ступіла ў густы, напоўнены водарам яблыкаў прыцемак. Сякера пры ёй, а больш нічога і не трэба. Маленькая вострая сякерка – адзінае, што патрэбна ёй, каб выказаць сваю пагарду і нянавісць.

Валька зняла з плота даёнку, не даслухаўшы, што казала з істопкі праз адчыненую дзвёры маці, накіравалася да выгана. Спяшалася: карцела як найхутчэй пабачыць Вітольдага.

Вітольды з Толікам палілі на сотках падсохлы бульбоўнік. Было цеплавата, і на спінах у абодвух выступлі плямы поту.

Яна ўладкавалася пад Міртаю, робячы выгляд, быццам доіць, пачала цікаваць за імі.

Сталыя мужчыны заўсёды падабаліся ёй больш, чым аднагодкі. Таму і цяпер закахалася ў старэйшага. Праўда, ніколі нічога путнага з такога кахання не атрымлівалася. Вунь летась выкладчыка аднаго ў Дзвінску ўпадабала – і што? Такі вэрхал

узнялі ў вучэльні, што лепш і не ўспамінаць. Выклікалі маці, тая прыехала, каб забраць яе назад у Дубраўку. Сорамна ўспомніць! Прыйехала ў вагоўцы і з парога – вучыць, як сябе паводзіць з мужчынамі... Тут зноў – Вітолльды. Ёй шаснаццаць, яму – трыццаць шэсць. Да таго ж, ходзіць пагалоска, са Стасай у яго штосыці.

Тым часам мужчыны скончылі працу, пакідалі вілы, накіраваліся да ракі мыцца.

Валька ўскочыла з-пад каровы, хіснулася следам у хмыз.

Паўголы Вітолльды здаўся ёй падобным да Бога.

Быццам якая невядомая сіла гнала яго ў гэты вечар да ракі. Альбіна крыжнула наўздагон, каб перавязаў нанач авец, але ён, заняты сваімі думкамі, нават не павёў брывом. Ледзь дагляўшы да прыстані, сцягнуў праз галаву кашулю, убрый у ваду. Хуценька ablіу далонямі жывот і плечы, пацепваючыся, выскачыў назад на бераг. І тае ж хвіліны пачуў ад пакояў знаёмы стук сякеры. «Халерная баба, – падумаў, абціраючы цела ручніком. – На ляду ператворыць мясціну».

У лагчыне, як і ўчора, калі прыбіралі з Толікам бульбоўнік, Валька валаводзілася з каровай. Тая закрапалася за лазіну, і дзяўчына ніяк не магла яе адкрапаць. Вітолльды кінуў на сцежцы ручнік, кінуўся Вальцы на дапамогу.

Яна трымала Мірту за вяроўку, а ён моўчкі кружляў з калком наўкола куста. Калі ланцуг, нарэшце, быў раскрапаны, угоркнуў яго ў ранейшае месца, падаўся да Валькі. Яна, часценька дыхаючы, неяк скоса, нібы не давяраючы, пазірала на яго з-пад руکі. Затым нечакана імкліва пасунулася бліжэй, датыкнулася грудзьмі да ягонага пляча. Ён скапіў дзяўчыну за руку, прыціснуў да сябе. Яна ўскрыкнула, але вырываща не стала. Усё гэтак жа

маўчком ён падвёў яе да хмызу, трymаючи адною рукой за шыю, пачаў другою таропка распранаць. Яна не працівілася, толькі безуладна асядала целам усё ніжэй і ніжэй. Не памятаючи сябе ад узбуджэння, ён расшпіліў штаны, паваліў Вальку на траву...

Страхавітая раз'ятраная пачвара нечакана ўзнікла па-над кустоўем, узмахнула ў паветры сякераю. Іржавае тупаватае лязо мільгнула ў паўэмроку, з глухім скавыганнем апусцілася долу, на голаў Вітолдага.

Валька прыўзнялася, намагаючыся скінуць з сябе акрываўленага кахранка, падалася целам убок. Крык вырваўся з ейных грудзей, зліўся з посвістам ветру, скалануў наваколле.

Цёмная вялізная хмара запяла сабою неба, праглынуўшы рэшту роспачлівага Вальчынага крыку, тарганулася колькі разоў сюды-туды, замерла над Дубраўкай.

Калі яна ачнулася, наўкола было ціха, як на могільніку. Варухнула рукамі – цэлья. Тулава, ногі – таксама на месцы. Адзінае, што даймала няйтульнасцю, было адчуванне нечага мокрага на грудзях і шыі. Яна памацала пальцамі мокрыя месцы – падобна на кроў. Але чаму тады пад ёю суха? І дзе Вітолды?

Яна паклікала яго раз, другі – каб гук у адказ. Тады паднялася, пераадольваючы боль понізу жывата, пасунулася да ракі мыцца. І ўжо калі амаль дапала да вады, успомніла ўсё і страціла прытомнасць.

Зноў ачнулася яна на чацвёрты дзень. У хаце было поўна людзей. Усе глядзелі на яе са шкадаваннем і нібыта чаго чакалі.

З сяней убегла ў пакой Галіна, не выпускаючы з рук секача, якім толькі што секла ў істопцы ахрап'е, кінулася да дачкі.

– Валя! Дачушка!

Валька прыўзнялася на ложку, абвяла прысутных няўцямным паглядам.

– Ві-тольды... дзе?

Наперад прасунулася паўз суседак Альбіна, нахілілася над хвораю.

– Бог ведаець, – сказала з уздыхам. – Як скрэзь зямлю праваліўся. Чакалі, калі ты апрыгомнееш, думалі – скажаш.

– Стася з наець, – Вальчын голас паслабеў, зрабіўся вялы, невыразны.

– Стася нам не памочніца, – сказала Галіна. – Яна трыв дні як з'ехала ў сваю Крайну.

Наваколле абшнарылі некалькі разоў, і ўсё дарэмна. Вітольды, сапрауды, нібы пад зямлю праваліўся.

Тады абшукалі ўсе віры, і таксама беспаспяхова.

І толькі праз два месяцы, ратуючы авечку, што звалілася недалёка ад ракі ў паўзакінутую бульбянью яму, натыкнуліся на дне яе на вымытую дажджом зпад пяски мужчынскую руку.

Усе, хто прыйшоў паглядзець труп, у адзін голас прызналі ў ім Вітольдага. Паведамілі ў міліцыю. З раёна прыехалі пракурор са следчым, медэксперт і яшчэ некалькі чалавек. Апытаюць сіх, але безвынікова. Пра абставіны трагедыі ніхто нічога не ведаў.

Тады Альбіна павяла прыезджых да Бакевічаў.

У хаце была адна Валька. Твар яе чырваніў ад слёз. Напярэдадні яна аб'явіла бацькам, што цяжарная, і ёй добра дасталося ад Петрака. Убачыўшы староніх людзей, яна адразу здагадалася, што да чаго. І, блыгаючыся ад хвалявання і страху,

рассказала ўсё, як было. Усё, апроч аднаго – галоўнага. На тое не хапіла духу.

Польця

(з магнітафоннага запісу аспіранта М. Дзямешкі)

Яно гэдак: не адно, дык другое. Тока Гірона паспелі пахуваць, як на табе – знова бяда. Вітолъдага шкода, рабацяшчы быў. І ўмеў усё. Дужа шкода. Адзін за адным браты паляглі. Але што ж, рук, казаў той, не падкладзеш. Як падроблена ўсё роўна.

А што – падрабляюць. Вунака праз целявіzar фігурнае катанне надавалі... Мужчына бабу, ці то дзеўку там, падымець і круціць, бытта на пальцы. А тады яшчэ кінець з усяго расшпару. І думаць нечага – падроблена. Гэтаксама і тут, з Вітолъдым. Што ён, сам сябе ў яміне тэй засыпаў? Дай ты рады!

Валька, сястры маейstryечнай дачка, пэўна, знаець, як было. Але маўчиць. Можа, баіцца... А можа і ня хочаць казаць, мала якая прычына. І я дагадаваюся, але тожа маўчу. А што, во гэдак вымкнесься, а тады і зробіцца што. Хош яе, Стасі, няма тут цяперака, а раптам вернецца? Усяк жа бываець.

Што пытаецца? А, гэта? Гэта пакоі. Даўней паны жылі. Ад Саветаў у Польшчы цяклі, а ўсё іхнае асталася. Тут во – кветнікі, кветкі разныя. Улетку як зацвітуць – красна а красна ад цвету. Пакоі бураць. Халерая цябе: каму што нада, тое і бярэць. Пачкі разабралі ўжо. Тожа шкода. Пакоі ладныя былі, што кругом, што сама будыніна. У доле сцены таўстыя, мураваныя. Там кухня з пякарняй, склеп. Два коміны з капцільняй, для вэнджання. Вышэй – жылыя мяшканні. Сталоўка і шэсць пакояў,

салон. Яшчэ два пакоі. Крэпкае ўсё, з дубу. Шчыткі красівія, з мальванай кафлі.

Мне не наравіцца, што бураць. Распасорыць лёгка, а ці збярэш тады? Але як перабаразніць – не знаю. Казаць – што пугай па вадзе сцёбнунець. Тока ворагай нажывеш. Можа, вы падказалі б, што робіць? Каму яны нада, кажаце? Во, усе так кажуць. Можа, і праўда гэта. Дык звініце, што патурбавала.

А што вы тутака ў нас, па справе ці сяк? Бабы, чула, казалі, бытта, як гаворым, запісываеце. I то работа. I песні тэж? Не, я не пяю, не даў Бог голасу. Тока як памрэць хто, тады разам са спявакамі, за кумпанію. Сястра, пра каторую казала, Галіна, красіва пяець. Ужо ад'язджаеце? Шкода, а то Галіна многа песень знаеце. Але як ад'язджаеце, дык што ж... Да відзэнька вам, да свідання! Тэж паляту. Карова рана палёталася, дык во калі ацялілася, дайць надабя.

Неўзабаве пасля пахавання Вітольдага, на пачатку снежня, калі быў падняты з поля і перавезены ў шаху лён, Альбіна атрымала ліст. Пісаў з Рыгі стрыечны Гіранаў брат Лявен. Вія, ягоная жонка, месяц таму загінула пад машынай. У горадзе аднаму з дзіцем надтга цяжка, таму ён хацеў бы вярнуцца на сталае жыццё ў родныя мясціны. Дык ці ёсьць магчымасць зачапіцца?

Альбіна і не памятала, калі апошні раз трymала ў руках пісьмовыя прылады. Таму адпісваць ліст узяўся Толік – пад яе дыктоўку. Пасланне атрымалася кароткае, але змястоўнае. Ім вельмі, вельмі шкада Ві. А што да вяртання, дык, вядома ж, можна неяк уладзіць. Пустуе пакой Вітольдага, можна пажыць у ім колькі часу.

Яна адставіла кошык з бульбаю, выпрастала спіну. Ззаду хтосьці падышоў, спыніўся побач. Каторы з сыноў, падумала яна і азірнулася. Не, то былі не сины.

- Гэтак скора? Мы і не чакалі... А дзе ж дзяўчына?
- У Вінай сяброўкі пакуль асталася.

Ляўон, элеганцкі, у даўгім дэмісезонным паліто, стаяў ля бурга і весела ўсміхаўся. Ягоныя, па ўсім відаць, новыя, без адзінае зморшчыны на саюзках туфлі ў камяках гразі нагадвалі хадакі.

- Чаго не паведамілі, што прыедзеце? – збянятэжана паўтарала Альбіна. – Мы каня папрасілі б у брыгадзіра падвязці... А то, бачыце, абытак зблоцілі...

Ён зноў усміхнуўся.

- Абыгак не самае галоўнае ў жыцці, – сказаў і, лёгка падхапіўшы адною рукою кошык, панёс яго да хаты.

3

1966.ЛЮСЯ

-- Гэта я, адчыні. – Ляўонаў голас гучай крыху прастуджана.

Альбіна адчыніла засаўку, ратуючыся ад сцюдзёнага ветру, што ірваўся з вуліцы ў сені, кінулася назад, у хату. Ляўон увайшоў следам за ёю, запаліў папяросіну.

- Дык як, не перадумала? – спытваў, зацягваючыся дымам.

- Перадумала? А хіба я што абяцала?
- Я так зразумеў учора, што ўсё вырашана.
- Ой, не ведаю... Года не мінула пасля Вінай смерці... Падумай сам.
- Думаў. Цяпер ад цябе залежыць, як скажаш, так і будзець.

- Куды ты гэтак спяшаешся?
 - Ён моўчкі пакруціў «беламорыну» ў руцэ.
 - Дзяцёнка шкода.
 - Гэта іншая размова, – пагадзілася яна
 - На тым тыдні паеду, досьць ёй па чужых бадзяцца пры жывым бацьку. Дровы папілуюм, і паеду.
 - І я з табой.
 - Добра, – сказаў ён і, абдаўшы усё наўкола адчуваннем спакою і трываласці, пасунуўся да ложка распранацца.
- Альбіна таксама распранулася, хацела кульнуцца праз яго да сцяны, на сваё ўлюбёнае месца, але ён не даў – абхагтіў дужымі, з каструбаватымі далонямі, рукамі, прыхінуў да сябе.
- Пусці, малыцы пачуюць.
 - Не пачуюць. – Лявон скліўся над ёю, пачаў лашчыць шыю і плечы. – Цяпер баішся, а што запяеш, як і дзеўка з'явіцца?
 - Калі яшчэ тое будзець, – сказала яна і падалася да яго. Прыйхінулася грудзьмі да мужавых грудзей, уздыхнула: ніколі яшчэ не было ёй так добра.

Цягнік прыйшоў у Рыгу а палове сёмай. Увесь час, што крочылі паўз сутарэнні, а потым праз мост да патрэбнага квартала, Альбіна разглядала натоўп. Так шмат людзей адразу яна ніколі не бачыла. Добра, Лявон побач, суцяшала сябе, усё тут ведае, дык дадуць неяк рады.

Тамарын дом знайшлі хутка, ён знаходзіўся недалёка ад чыгункі. Шэрая змрачнаватая будыніна нагадвала больш халупу, чым гарадskое жытло.

І ўнутры будынка было не лепш. Щомны, без аніводнае лямпачкі, калідор, рад пашэрпаных, з патрэсканымі вушакамі дзвярэй. Калі іх абміналі, пах цвілі так моцна шыбануў Альбіне ў нос, што яна міжволі сціснула яго пальцамі.

На званок не адазваліся, але ў памяшканні хтосьці быў: чутно было, як хадзілі. Лявон колькі разоў таргануў ручку дзвярэй угору-уніз.

– Хто там? – жаночы голас гучай спалохана.

– Тамара, гэта я, – сказаў Лявон і драпнуў пальцамі па дзвярах. – Я і Альбіна.

Дзвёры павольна адчынліся.

– Ты, Леванарды? – Гаспадыня, тоўстая пажылая кабета з бігудзямі на галаве, адступіла ў глыб прыхожай. – Уваходзыце! Люся, дзіцятка, хадзі сюды!

Яшчэ адна, меншая, постаць, няўпэўнена ступаючы па рыплівай падлозе, наблізілася да гасцей. Лявон правёў далонню па валасах дзяўчынкі, затым узяў яе і Альбініну рукі, звёў у адно.

– Пазнаёмся, дачушка...

– Пусціце! – выхопліваючы руку з Альбінінай далоні, закрычала малая. – Я да мамы хачу!

І апромеццю кінулася ў цёмны калідор.

Да могілак дабіраліся даволі доўга, амаль гадзіну. Седзячы үпобачкі з Тамарай на мулкім сядзенні, Альбіна раз-пораз кідала заклапочаны пагляд на падчарку. Тая, уладкаваўшыся на каленях у Лявона, засяроджана малявала ўзоры на заінелым акне трамвая.

Курганок над Вінай магілкай, як і ўсе магілы наўкола, буяў фарбамі штучных кветак. Тамара расклала на століку абрус, дастала з сумкі гарэлку і сёе-тое з ежы.

– Што вы, піць тут будзеце? – Люся схапіла бутэльку, шпурнула ў куст.

Лявон замахнуўся, каб шлённуць дачку па руцэ, але Альбіна спыніла яго.

– Нічога, няхай перакіпіць, – сказала і краем вока заўважыла, як малая з удзячнасцю зыркнула на яе з-пад доўгіх веек.

Калі яны прыйшлі на станцыю, да адыходу цягніка заставалася пятнаццаць хвілін. Тамара, якая ўвесь гэты час, што Лявон паказваў жонцы Старую Рыгу, варгавала майно, узяла Люсю пад руку, павяла ў падземку. Альбіна і Лявон моўчкі пасунуліся следам.

Дзяўчынка пакорліва ўвайшла ў вагон, села побач з бацькам. Сядзела ціха, не варушачыся, глядзела, як старэйшыя развітваюцца. І толькі калі састаў крануўся і засталася дзесяці ззаду блішчастая Тамарына хуста, усхапілася з месца, адчайна, уголас, заплакала.

– Нічога, у Дубраўцы ані не горш табе будзець, як тут, – тулячы малую па сябе, сказала Альбіна.– Паглядзіш, ані. А можа яшчэ і лепей.

Толік і Ромка сустрэлі новую сваячку з насцярожанаю цікаўнасцю. Доўга разглядалі канапаты, з няўсмешлівым шырокім ротам твар, ценькую постаць. Гэтае нясклёністае, палахлівае кураня – іх сястра? Дай ты рады!

Люся, надзіва, да новага жыцця прызывычаілася вельмі хутка. Нават навучылася даіць карову і неўзабаве стала рабіць гэта так спрытна, што не кожная з дубраўскіх равесніц магла з ёю сагнацца. І наогул, вясковы побыт пайшоў ёй на карысць: шчокі праз кароткі час заўважна папаўнелі, паходка зрабілася ўпэўненай і рашучай.

Мачыху, як і тады, у Рызе, яна па-ранейшаму звала цёцяй.

Альбіна выйшла з шахі, пазіраючы на нізкае, усцяж засланое белаватымі аблокамі неба, хутка пакрочыла дахаты. Спяшалася: дзесяць дзён таму скінула свіння, а зараз яшчэ і захварэла, другія суткі не дакранаецца да ежы. Крый Бог здохне, што тады рабіць, чым карміць сям'ю?

Мужчын у хаце не было. Хлопцы гойсалі недзе на лыжах, Лявон са Свістуном яшчэ на дасвецці падаліся на паляванне. Адна Люся сядзела пры стале, слініла па чарзе каляровыя алоўкі, выводзіла ў спыштку па памяці купалы рыжскіх касцёлаў.

Альбіна ўгоркнула штэкер у разетку, праз якую падавалася святло ў хлеў, подбегам выскачыла з сяней на панадворак.

Адчыніла дзверы ў хлеў і адразу зразумела: нешта нетое.

Свіння ляжала калодаю ў грудзе саломы і не падавала прыкмет жыщца. Альбіна прысела над тушаю. Слёзы самі паліліся з вачэй. Выслізнуў з рукі, хруснуў пад ботам шкляны градуснік.

Нехта яшчэ ўвайшоў у хлеў. Асцярожна наблізіўся да загародкі, крануў яе за плячо.

– Не плач, мамачка! Мама, чуеш?

Люся, збянтэжаная, у велізарных Толікавых ботах на босую нагу, стаяла ў праёме дзвярэй і глядзела на яе самотнымі, поўнымі спачування вачымі.

Гэтую хвіліну Альбіна запомніла на ўсё жыццё.

4

1972. БРАТЫ

Фігура хіснулася, пахілілася набок, але з месца не зрушылася. Яе пачарнелы ад вільгаці, патрэсканы ад перападаў тэмпературы твар дакорліва зірнуў на Альбіну пустым, абведзеным хімічным алоўкам вокам.

Наогул, можна было загадаць сынам яе прыбраць, але яна не наважылася. Толік толькі ўчора прыехаў пасля сесіі на канікулы, і першае, пра што запытаўся, было, ці ўсе статуі на месцы. Спіць і трывінць давесці іх да ладу. Вучыцца на гісторыка, дык хоча ў Дубраўцы музей стварыць. Ёй што, хай стварае, ды

каму ён тут, у такім бязлюддзі, пагрэбны, музей? Спаліць тое Вітольдава дзерава і то, пэўна, больш карысці было б. Але яна гэтага ніколі не зробіць. Хоць часам, зазлаваўшыся, і пагражает. Не, з сынамі ў дубкі яна не пойдзе. А пчалаляра перасунуць хацела, бо надта ж зручнае для стажка месца займае. Во, з раніцы мікіціцца, барані Бог, нанясе дажджу. Сена ўжо варочанае, гэткае больш за ўсё вады баіцца. Дык пры хляве, на месцы, што пчалаляр той Вітольдаў займае, спарадкаваць самы цымус быў бы.

З-за пуні пачуліся галасы сыноў.

— Складзем, пакуль не змокла, — выходзячы следам за братам да яе на трасотнік, сказаў старэйши.

Яна згодна матлянула галавой.

— Добра, — сказала коратка і зірнула на Ромку. Той ад першае хвіліны, як прыехаў брат, паводзіў сябе неяк незразумела, быццам быў нечым незадаволены.

Хлопцы выйшлі з панадворка, сцішана перагаворваючыся, накіраваліся вуліцаю на другі канец вёскі, туды, дзе выгыркаліся з зарасляй дзядоўніку і крапівы ўтравельяя рэшткі колішніх пакояў.

Праца ружалася хугка — ведалі яе змалку. Толік, праўда, з непрывычкі спачатку крыху ўпацеў, але гэта працягвалася нядоўга, пакуль не ўвайшоў у звыклы рытм. Стажкі рабілі невялікія: такія і грузіць на падводу хутчэй, і раскідваць, калі трэба падсушыць, лацвей.

Гаварылі няшмат, і завадатарам размовы ўвесь час быў Толік. Ромка больш слухаў і толькі калі брат што-небудзь пыталаўся, адказваў — стрымана, коратка, адным сказам. Не, вучыцца пасля дзесяцігодкі ён не збіраецца. Дачакаецца восені і пойдзе ў войска. Матка хоча, каб паступаў, але не — гэта не для яго. Не ўсім жа вучонымі быць, трэба некаму і рабіць.

На ўзмежку, ля абрыву, сена было зусім сухое.

– Аж шашчыць. – Ромка ўдзюбнуў вілы ў зямлю, трymаючыся за цаёё, стаў – перадыхнуць.

Чырвонае няўрымсліве сонца прамарудзіла хвіліну-другую за воблакам, імкліва вывернулася з пад яго. Тысячы гарачых прамянёў рассеклі паветра, іскрамі паляцелі ў пожню...

Бацька ляжаў скрай абрыву і п'яна мармытаў. Паспрабаваў адсунуцца ад агню, але дарэмна. Польмя тым часам з кожным імненнем падбіралася ўсё бліжэй і бліжэй да яго. Ромка хацеў прыбіць агонь граблямі, але рагтам паміж ім і бацькам узнік Толік. Гледзячы брату ў твар, ён усміхнуўся, затым паклаў руку на плячо. Што ён хоча? Няўжо не разумее, што замінае ратаваць Гірана? Ромка паспрабаваў адштурхнуць Толіка ўбок, але той так грунтоўна асталаўся на вузкім лагіку між бацькам і агнём, што зрабіць гэта можна было толькі спіхнуўшы брата з абрыву. Тым часам агонь усё набліжаўся. Бацька перавярнуўся набок, ратуючыся ад яго, падпоўз да самага абрыву. Яшчэ хвіліна – і кульнецца ў бездань. Не! Ромка разагнуўся, штосілы пхнуў брата пад дых. Той паваліўся, трymаючыся рукамі за альховae карэнне, завіc над абрывам...

Толік сядзеў на кукішках ля стажка і выціраў аб траву чырвоныя, здзёртыя да крыві руکі. Яго бледны, бы ў нябожчыка, твар зводдалеку нагадваў маску.

– Даруй, мне здалося, там бацька. – Ромка падышоў да брата, у нерашучасці застыў побач.

Толік перавёў дыханне, падхапіўся з месца.

– Ладна, – сказаў ціха і ўсміхнуўся. – Я ўсё разумею.

– Што ты разумееш? – I без таго круглыя вочы Ромкі яшчэ больш акругліліся, твар успыхнуў чырванню. – Што?

– Што ён табе трывніцца, – збянтэжаны новаю хваляю братавай зласлівасці, сказаў Толік. Гэтай размовы ён даўно чакаў, але што ўсё адбудзецца вось гэтак – не спадзяваўся. – І частатакое здараецца?

– Заўсёды, калі бачу агонь. – Ромка гаварыў павольна, як бы нехаяць: відаць, шчырасць давалася яму цяжка. Але раптам голас яго акрэп, зрабіўся зноў калючы і злосны. – Гэта цябе зусім, ані на каліва, не тъчыцца.

– Тычыцца! – Толік назгодна матлянуў галавою. – Ягады ягадамі, а віна за бацьку на нас абодвух.

Братавы слова неяк дзіўна паўплывалі на Ромку: ён абмяяк, выраз жорсткай зацягасці, што увесь час не сыходзіў з ягонага твару, саступіў месца разгубленасці.

– Я з'еду адсюль – падымаючыся з месца, сказаў ён ціха, але ўпэйнена. – Абавязкова, толькі школу скончыць.

Другая хмара, вялізная, няўклодная, з'явілася на даляглядзе, густым шэрым ценем атуліла дробныя аблокі і наваколле пад імі.

5

1975. НАТАЛЛЯ

Хлопец у вайсковай апратцы хуцен'ка перабег вуліцу, ратуючыся ад дажджу пад голлем дрэваў, імкліва расчыніў знаёмыя весніцы. Дзверы на гэты раз не рыпнулі, а нібыта охнулі – натужліва, рэзка, бы чымсьці пакрыўджаныя. Але маладому дэмабілізанту было не да іх:: думка аб недалёкім ад'ездзе не давала спакою. Убегшы ў хату, ён адразу кінуўся да ложка, на якім ляжала, прыкрыўшыся квяцістаю пужкаю коўдрай, жанчына.

– Даўк што, надумалася? Ездеш?

Жанчына моўчкі павярнулася да яго тварам, засланіла далонню вочы ад святла, няўцямна спытала:

– Што? Куды ехаць?

– Вось табе маеш – куды? – ажно зайшоўся абурэннем Раман. І было чаго абураца: тыдзень мінуй, як яго дэмабілізавалі, учорашнія саслужыўцы недзе па хатах ад'ядоўца, адзін ён ніяк не зрушыўца з месца.

Жанчына схавала пад коўдру руку, лагодна ўсміхнулася.

– Ну, прычапіўся: едзеш? едзеш? Дрэнна табе тут?

– Я не кажу, што дрэнна. – Раман сеў скрай ложка. – Ды трэба ж некалі рашыўца...

– Хай яно згарышь тое трэба. – Яна прыўзнялася на локцях, прыкрыла прасцінаю шыю. Наблізілася да яго, паклала галаву на калені. – І не злуйся.

– Ладна. – Ён скінуў кашулю, штаны, слізгануў да яе пад коўдру.

– Вось, так лепш, – сказала яна і абхапіла Рамана за шыю. – Паеду, а як жа.

Яны пазнаёмліся паўтара года таму. Наталля Сяргеёна рабіла буфетчыцай у сталойцы, куды яны з таварышам зайшлі падсілкавацца падчас звалынення. Яна ветліва ўсміхнулася ім, запрасіла перакусіць. Ужо шарэла, і, папраўдзе, есці хацелася, але грошай на што грунтоўнае не хапала. Яна нейкім чынам пра тое здагадалася, пайшла на кухню, прынесла дзве талеркі варанай бульбы, палітай зверху мясною жыжай.

Пакуль яны елі, яна распытвала. «Адкуль, вы, хлопчыкі? Ці даўно тут?» Яны адказвалі, а яна ўважліва слухала. Даведаўшыся, адкуль Раман, схамянулася: «А, чула, матцы маёй калісці ў тых мясцінах даводзілася працацаць. А мяне Наталляй зваць. Можна проста – Наткай Сяргеёнай. І цётачкаю назавяще – таксама не пакрыўджуся.

Дарэчы, я тут не заўсёды рабіла. Дыплом бухгалтара маю. – Яна зірнула ў акно, паказала рукою на бліжэйшую ад сталойкі хату. – Вунь мая сядзіба. Калі што – заходзьце».

«Спраўная кабетка, – калі выйшлі на вуліцу, сказаў саслужывец.. – Во каб крыху маладзейшай». – «Гэта не пашкодзіла б», – з выглядам знаўцы адказаў Раман. Дагэтуль мець справу з жанчынамі яму не даводзілася, але прызнавацца ў тым сябру, якога яшчэ толкам не ведаў, не хацелася.

Зноў яны спаткаліся дзесяці праз месяц, у чарговае звальненне. Напярэдадні хлопцы да сёмага поту рабілі на лецішчы ва ўзводнага, добра папацелі і ў выніку зарабілі свае законныя суткі.

Плошча, адзінае больш-менш прыстойнае месца ў гарадку, сустрэла іх знаёмаю шыльдаю над дзвярыма сталойкі. Цётачкі Сяргееўны за стойкай не аказалася. Пасядзейшы з паўгадзіны за столом, маладыя людзі засумавалі, пайшлі на вуліцу – праветрыщца. Алег тут жа ўвязаўся за нейкаю дзеўкай, а Раману нічога не заставалася, як працягваць шпацыраваць у адзіноце.

Ён і не заўважыў, як аказаўся ля цётаччынай хаты. Там у вокнах гарэла свято, а гаспадыня, у фартуху зверху летній паркалёвай сукенкі, завіхалася ў кухні. Падышоўшы бліжэй, Раман убачыў яшчэ адну – мужчынскую – постаць. Мужчына сядзеў на канапе ў лепшым пакоі і курыў папяросіну. На стале побач стаяла талерка з закуссю і бутэлька гарэлкі. Сяргееўна скончыла гатаванне, з патэльняю ў руках падалася да мужчыны. Ледзь паспела яна пастаўіць страву на стол, як той абжапіў яе за стан, паваліў на тое самае месца, дзе сам толькі што сядзеў. Свягло пагасла. Ромка пастаяў яшчэ некалькі хвілін у надзеі, што яно зноў запаліцца, але дарэмна.

А праз два тыдні ён і сам неўпрыкмет аказаўся на месцы таго незнаёмца. Ляжаў у ложку, з прыкрасцю думаў, як бы хутчэй збегчы. Да таго гідкім і нятульным здавалася ўсё навокал. Дапамагла яна, Наталля. Скінула коўдру, хаваючы ад яго белае, з таўставагымі нагамі, цела, пачала вобмацкам апранацца. Хацела ўключыць святло, але ён не даў.

- Не трэба.
- Чаму?
- Святло кепска ўплывае на мяне.
- Выдумляй! – Яна дацягнулася рукою да сцяны, пstryкнула выключальнікам. Лямпачка ўспыхнула, высвеціла куткі па-за мэбллю, мерна захісталася пад столлю пачварным ценем.
- Ну, жывы?
- Жывы, – адмахнуўся Раман і зірнуў на ходзікі.

Было дзеяць гадзін.

– Якія доўгія вечары. – Цётачка пазяхнула, шчыльней ухуталася ў коўдру. – А ты не спознішся, хлопец? Глядзі, каб у кутузку не трапіў.

Сапраўды, час быў адыходзіць.

Раман саскочыў з ложка, похапкам нацягнуў гімнасцёрку, штаны. Наталля таксама паднялася, падышла да яго, абхапіла ззаду дужымі, як у мужчыны, рукамі.

- Праўда, святла баішся?
- Праўда.
- Чаму?
- Так, адну гісторыю напамінае. Асабліва калі знянацку ўспыхвае.
- Што за гісторыя?
- Была... у дзяцінстве. Не хочацца расказваць.
- Не хочацца – не трэба. – Яна прыхінулася тварам да ягонай патыліцы, паказытала вуснамі валасы. – А сюды часцей прыходзь, я страх хутка выганю.

Сапраўды, святла ён баяцца перастаў. Цётачка нібыгта заваражыла яго. Ён добра спаў і еў, і кепскія ўспаміны, што не-не ды й давалі аб сабе знаць, калі знаходзіўся ў часці, тут жа некуды сплывалі, як толькі пераступаў парог яхаты.

І вось – настаў час дэмбелю. Як то прымуць яго дома? Папраўдзе, і самому ніякавата. Наталля на дзесяць гадоў за яго старэйшая – што скажа Альбіна? Да таго ж там, у Дубраўцы, ёй чужое ўсё – ці зможа прывыкнуць? Зрэшты, не бяда, калі што якое, сюды, у Крайну, можна будзе вярнуцца.

– Сюды! Ого, прыдумаў! Мне, значыць, выспятка, а сам да іншай, маладзейшай, пойдзеш.

– А што, калі так? – Раман засмияўся. Але, убачыўшы зласлівы агенъчык у жончыных вачах, тут жа дадаў: – Нікуды я ад цябе не дзенуся.

Нехта ўвайшоў у сені, шкрабнуў пальцамі па дзвярах.

– Пэўна, мама. – Наталля падхапілася з канапы, падалася да парога.

Слава Васільеўна, бадзёрая, у падперазаным шырокою дзягаю даўгаватым зялённым паліто, ступіла ў хату, цырымонна прыйшла на покуць.

– Усё ж такі ад'яджаец? – сказала, сцягваючы з галавы на шыю хустку. – Добра – завядзёнка не перарываеца.

– Якая завядзёнка? – не зразумеў Раман.

– А я хіба не казала табе? – цешча здзіўлена глянула на яго. – Ужо колькі пакаленняў жанчыны з нашай сям'і тваю Дубраўку ашчасліўліваюць. Бабуля Натчына, і пррабабуля, і прапррабабуля... Цяпер вось і сама туды едзе. Ну, паглядзім жа, што з того атрымаеца. – Яна дастала з кішэні нейкі сшытак, падала дачцэ. – Тут – патрэбнае, пачытаеш пры нагодзе. І глядзі там, трymайся годна, не паддавайся. Мы не абы-хто. Дык і паводзіць сябе трэба адпаведна.

1976. УСЕ

Вестка пра тое, што Ромка вярнуўся з войска не адзін, а з жонкаю, абліцела Дубраўку вокамгненна. Да хаты Старынскіх пацігнуліся людзі, і ўсе нібыта па патрэбе. Сама Альбіна ў гэты дзень была ў райцэнтры, вярнулася ўжо надвячоркам. Убачыла ў прыцемку сынаву абранніцу і ледзь не страціла прытомнасць. Такою старою падалася нявестка. Да таго ж ёй увесь час здавалася, нібыта яны знаёмыя.

Няяснае, хісткае падазрэнне перарасло ва ўпэўненасць, калі запаліў хаче святло.

— Наташа, вы такую жанчыну — Слава — не ведаец?

— Гэта мамка мая. Яна тут у вас некалі працавала. А што, падобныя мы?

— Па... падобныя, — адчуваючы, як дзеравянее язык, адказала Альбіна і без сіл апусцілася на канапу.

Раманава вяртание адзначылі сціпла. Зарэзалі старую авечку, Мэська выпісаў на ферме з паўсотні кіло свініны. Альбіна з Люсяю нарабілі катлет, рознай салаты. У аўторак раніцой прыехаў Толік. Ён сёлета скончыў інстытут і працаваў у школе недалёка ад Дубраўкі.

Браты спаткаліся на панадворку. Толік, пасталелы, вельмі падобны з твару да нябожчыка Вітольдага, падаў брату руку, сеў на ганак.

Прыйшла Валька. Абдала хлопцаў воблакам таннае парфумы, уселася побач. За апошнія гады яна вельмі раздалася ўшыркі, таму выглядала старэй свайго ўзросту. Але, надзіва, паўнаты сваёй не саромелася, наадварот, выстаўляла напаказ. Знарок насіла сукенкі з пасамі ўпоперак і наогул усе тое, што падкрэслівала камлюковатасць паставы. Каб добраю маткаю быць, неабавязкова выглядаць на дзяўчо —

гэта былі яе слова. Яе Пецю было ўжо сем гадоў, і хто ягоны бацька, у Дубраўцы па-ранейшаму ніхто дакладна, апроч, канечне, самой Валькі, не ведаў.

І вось... Не, не можа таго быць. Чым пільней узіралася Валька ў здарожаны, падбелены пудраю твар Ромкавай кахранкі, тым настойлівей узнімаўся з глыбіні памяці смутны, няпэўны ўспамін. Ці можа тое быць? Яна глянула на Альбіну. Тая сядзела, бы нежывая, насупраць малодшага сына. Што-што, а пакутлівую напружанасць Альбінінага твару Валька чытаць умела.

Пасля трэцяй чаркі браты выйшли папаліць. Зрабілі на панадворку па зацяжцы, затым, не згаворваючыся, падаліся да руінаў сядзібы. Месца, дзе калісьці былі пакоі, можна было пазнаць па ніzkім плоце, якім яно было адгароджана ад кустоўя.

– Вось, аднаўляць будзем, – спыняючыся ля яго, сказаў Толік. – Спецыялісты цвердзяць, сядзіба надтаго ўнікальная, узор сядзібна-палацавай архітэктуры XVI стагоддзя. У даваеннай Польшчы ахоўвалася дзяржавай.

– І хто ўсё гэта раскапаў?
– Археолаг Вашкевіч.
– Той, што некалі Мамкова гарадзішча капаў?
П'яніца?

– Ён ужо з дзесяць гадоў не п'е. І чалавек дасведчаны.

– Ну-ну. – Ромка і сам не разумеў, чаго злуеца. – І што ён мяркуе тут рабіць, твой Вашкевіч? Нанова пакоі ўзводзіць? Дзеля чаго?

– Дзеля чаго? Каб людзі маглі любавацца, вось дзеля чаго. Дарэчы, лямус тут адзін з самых адметных унаваколлі быў.

– Лямус? – Раманаў твар зусім спахмурнеў. – Яго таксама будуць узнаўляць? Яшчэ чаго не хапала!

Люся дагнала іх, прыгрымліваючы рукамі ад ветру падол сукенкі, стала пасярдзіне.

– Спрачаецся? Вось табе на – толькі-толькі сустрэліся, і ўжо сварка.

– Не сварка, так, гутарым, – стараючыся перамагчы раздражнёнасць, што засела стрэмкаю ў горле, сказаў Толік. – Пра пакой гаворым.

– Што гаварыць пра іх – рэстаўраваць трэба.

Раман адышоўся ўбок, гледзячы сабе пад ногі, усміхнуўся.

– Вас паслухаць, дык больш і клопату няма, як гэтая разваліны, – сказаў зводдалеку і падкалупнью носам туфля цагляны аскепак. – Быщам без іх не абыдземся.

– Не абыдземся! – горача запярэчыла Люся. – Гэта памяць наша!

– І твая? Няўжо?

– І мая! Я тут жыву.

– І яе, а як жа, – заступіўся за дзяўчыну Толік. – А ты... ты здзіўляеш мяне.

– Ідзіце вы ведаеце куды? – Раман, адчуваючы, што перавага не на ягоным баку, злосна плонуў, пакрочыў да хаты.

Польца

(з магнітафоннага запісу дацэнта М. М. Дзямешкі)

Я зразу, як тока яе ўвідзела, дагадалася. Вочы, бровы, губы – усё Стасіна. Асобенна, як загаворыць: нос то ўгору, то ўніз кулыг, бытта якая спрунжыніна ў ім. Кароценкі носік, во і спрунжыніць. І зубы тэж, як у маткі, дрэнъ, вялікія і рудыя. Такая значыцца, іхная прырода.

Стася некалі дурка перажывала з-за зубоў. Бывала, перад вечарынай прыйдзець да мяне і будзець казаць: «Я, Польца, у той кут адышуся, а ты на зубы мае зводдалеку глянь, ці дурка

відацца, што благія». Праўда, відалася, але я не казала ей. Скажаши, што рудыя, дык усердзіцца ды дзялку горшую дасць. І у гэтай гэдакія ж нядобрыя, зрудзеўшыя.

Альбіне неўпанарай нявестка. Адно – старэйшая за Ромку. Другое – Стасіна дачка. Абкруціла мальца, і што ты зробіш? Хочам ня хочаш, прымеш. Так што пакасавурыцца Альбіна, паперажываець і адыйдзець. У яе сэрца адходлівае, доўга злавацца ня можаць. Людзі нагаворацца, канечне. Але што людзям? Во Альбіне дык неспадзеўка.

Ну, а вы тут як? Назбіралі троху нашых слоў? Усё ездзіце, ездзіце... На маей памяці вы трэція ўжо. Усё то слова, то песні збіраеце, а каб які толк з таго... Усё на зглум ідзець, а вы з песнямі. Ну, ня злуйцеся... Пакоі? Ат, хто іх тут будзець аднаўляць! Вырванай валасіны ня вернеш. Другая, можа, вырасцець, а той самай, што па першасці была, зновака не паявіцца. Ага.

Я на пасту бягу. Мой там адзін з каровамі, барані Бог загізуоць, не дасць рады. Да ракі пагонім. Трава чынкая, дык хоць пап'юць... А тады з пасты – сена варочаць. Учора ў амшарыне ўкасіў. Недзе касіць, і няможна, цішком косім. Хто дзе ўрвець, тое і ягонае. Начальнства ездзіць, глядзіць. Як зловяць, штрафу дадуць. Дык і вы нікому не кажыце. Ну, паляцела я...

Гірон перанёс праз парог сваё хударлявае, размякчанае гарэлкаю цела, не распранаючыся кульнуўся на падасланы кажух. Неўзабаве ён заснуў. Пачуўшы бацькаў працяглы храп, Ромка выкараскаўся з сена, узлез на маціцу. Чыркнуў запалку, пачакаў, пакуль яна ўгарыцца, штурнуў

долу, на кладню. Запалка перакулілася ў паветры, звалілася ў сена побач з Гіронам. Той, пачуўшы пах гарэлага, прыўзняўся, каб адсунуцца ўбок, але не даў сабе рады. Ахопленае полымем цела сутаргава тарганулася, зноў павалілася на кажух...

– Я плявузгаю? – п'яненъкі Мэськаў голас узвіўся пад столъ. – Плявузгаю? Было гэта!

-- Што было? – выходзячы са спальні ў кухню, дзе сядзелі Мэська з Лёдзяю, Альбіна, Польца і Наталля, спытаў Раман.

Наталля перасмыкнула вуснамі, адвяла позірк ўбок.

-- Тое, што з Вітольдым ейная матка... – не здаваўся брыгадзір. – Гэта ўсе ведаюць. А то корчышь з сябе...

– Что он плетётъ, этот старый дурак! – падрабляючыся пад тутэйшую гаворку, піскнула Наталля і віпрамеццю кінулася ў сені.

Раман падышоў да Мэські, ударыў наводмаш па пераносці.

– Пакажу табе, шэрла дурны, – сказаў і накіраваўся ў сені супакойваць жонку.

Альбіна сцебанула каня пугаю, падцягнула лейцы. Конь фыркнуў, тужачыся, сяк-так ускараскаўся на гару. Ля першай, Пілецкіх, хаты, тоўпіліся людзі. Яна злезла з калёс, не зважаючи на дождж, падышла да іх.

– Што тут такое?

Натоўп моўчкі расступіўся, прапусціў яе ў сені.

У лепшым пакоі ляжаў на канапе акрываўлены Мэська і ціха стагнаў. Ля яго мітусіліся Лёдзя з дочкамі. На зэдліку збоч канапы стаяла мядніца з вадой, Света і Аля, дочки, па чарзе акуналі ў яе анучку, абмывалі бацькавы твар і рукі. Старая Лёдзіна матка малілася ў куце.

Рагтам Мэська стаў задыхацца. Жанчыны, жагнаючыся, паўкругам абстуپілі канапу.

— Свечку! Дайце свечку! — роспачліва загаласіла Лёдзя.

Адна з дачок кінулася да шафы, дастала жоўтую парафінавую свечку, падала матцы. І толькі Лёдзя паспела яе запаліць, як Мэська выпрастая руку, перахапіў яе аслабелымі пальцамі. Цела ягонае тарганулася колькі разоў, грудзі ўздрыгнулі, па твары прабег шараваты цень.

— Моўце пацеры, — трymаючы мужа за руку, сказала Лёдзя і першая ўкленчыла.

Альбіна вярнулася зноў на панадворак. Людзі падранейшаму тоўпіліся ля весніц.

-- Што тут здарылася?

-- З абрыву зваліўся, цётка, — адказаў нехта.

— Радоўку адбываў і во... Хоць бы ўжо палепшаў.

— Не палепшаець, — Альбіна выйшла з натоўпу, пасунулася да падводы. — Памёр Мэська.

Пра абставіны брыгадзіравай смерці гаманілі доўга. Адны сцвярджалі, што быў нападпітку і сам зваліўся з абрыву, другія — што, няйначай, нехта дапамог гэта зрабіць. Урачы, якія рабілі ўскрыццё, сказалі, што памёр ад асфіксіі ў вышніку страсення лёгкіх.

Валька адна не паверыла ў няшчасны выпадак. Хадзіла па Дубраўцы, заводзіла хітрую размову аб tym, колькі зла ад гэтых прыезджых васталыг. І хоць далей намёкаў справа не ішла, усе разумелі, пра што яна гаворыць. Адгалоскі тых размоў даносіліся і да Наталлі. Але яна ўпартага рабіла выгляд, быццам нічога не разумее. Дурніцы абыходзіць, што ў яе забінтаваная рука? Дык мала што — можа, стыгматы з'явіліся.

Тым часам наблізілася пара касавіцы. Клопатаў ва ўсіх паболела, і пра недарэчную Мэськаву смерць хутка перасталі згадваць.

Страла маланкі прарэзала паветра, а сляпляльна-яркаю стужкай забілася між сцен. Шпалера ўспыхнула, пырснула агнём, папаўзла долу, на падлогу – туды, дзе ляжаў раскінуўшы руки Гірон. Ромка схапіў шпалерыну за адзін канец, паспрабаваў яе загасіць. Але, наадварот, стала яшчэ горш: сухая папера раструшчылася на дробныя аскепкі, палящела на бацькаву галаву. Гірон закрычаў, вогненным катком пакаціўся па падлозе...

Наталля злезла з ложка, блыгаючыся ў прасціне, падышла да мужа. Той ляжаў дагары на падлозе і неўразуменна глядзеў на яе паўрасплюшчанымі вачыма. Твар ягоны блішчэў ад поту, вусны бязгучна варушыліся. Нарэшце ён апрыгомнеў.

- Што... што гэта было?
- Не ведаю... Я ўключыла тэлевізар, ты скаціўся з ложка, закрычаў...
- Няўжо тое, ранейшае, вяртгаецца?
- Крый Бог, каб вярнулася. Можа, з'яслі чаго? Ежа супакойвае.

Раман моўчкі падняўся, шлэпаючы босымі нагамі па прахалоднай падлозе, пайшоў у кухню. Наліў у міску бялёна га супу, пачаў есці. Еў і бачыў праз дзвёры, як Наталля заплятае перад люстэркам касу з рэдкіх сваіх, з пашчапанымі канцамі валасоў.

– Во што я падумала. – Жончын голас прагучай няяк па-старэчы сіпла. – Збіраюцца брыгадзіра выбіраць, дык, можа, табе паспрабаваць? І заробак лепшы, як у полі, і пасада... Не з віламі ў гнай корпацца. Ну, як?

– Чорт яго ведаець... Ці здолею я? Да таго ж не парцейны...

Яна рашуча хітанула галавой.

– Здолееш. Людзей ты знаеш. А калі з паперамі якія непярэліўкі – я памагу. У парцю ўпішамся. Ідзі. Работа клопатная, затое сны дурныя адцягнець.

– Чорт яго ведаець... Можа, праўда, варта паспрабаваць.

Наталля каторы раз раstryбыушыла касу, адкінула валасы на плечы.

– Яшчэ як варта, – сказала, падмалёўваючы алоўкам бровы. – Дарэчы, калі ты мне тое дрэўца, што абяцаў, пакажаш?

– Калі хочаш. Можна і зараз.

Яны выйшлі на панадворак, павольна рушылі прысадамі ў бок пакояў. Белая Наталліна кашуля ў месяцовым святле нагадвала строй маладухі.

Ля курціны з шыпшыннікам спыніліся.

– Здаецца, тут.

Раман расхінуў хмыз і, сапрайды, убачылі сярод яго невысокое дрэўца з вялікімі, як у шлібабона, кветкамі.

– Удог! – ледзь зірнуўшы на пакручастыя няроўныя галінкі, сказала Наталля.

– Дык ты знаеш яго? Адкуль?

– Так, з запісаў адной прашчуркі. Яна тут за настаўніцу калісьці была, сама і прывезла яго. Дрэўца гэтаяе незвычайнае. Ягад як паясі, дык абы-што будзеш рабіць. Пітво таксама можна гатаўваць. Матка мне і рэцэпт паказвала, але я забылася. Ды навошта нам усё гэта. Хадзі лепш да мяне!

Яна пацягнула Рамана да сябе, прынікла вуснамі да ягоных вуснаў. Жаданне хваляю пракацілася ўнутры яго. Ён абхапіў Наталлю за стан, моцна прыгутуліў да сябе.

Яны прашпаравалі сярод хмызу да самага світання.

Альбіна апошні раз крутнула жорны, уздыжнула. З аднаго боку, тое, што сын з нявесткаю пераязджаюць у сваю хату, было няблага, з другога... Тут, пры ёй, усё, што ні рабілася, было навідавоку, а што будзе, як застануцца сам-насам? Ромка гэткі бязволыны, пусці павалюся, сама вяроўкі віць. І хоць яго, а не Наталлю абралі на сходзе брыгадзірам, ужо і зараз бачна, хто будзе камандаваць. Такая свайго не ўпусціць.

Гул трактара перабіў яе думкі. Альбіна выйшла з клеці і носам у нос сутыкнулася з нявесткаю. Наталля, чырванагварая, у новай ватоўцы, вывернулася з-за вугла, загарадзіла сабою праём.

— Як вы? — спыгала Альбіна.

— Добра. — Наталля адказвала няспешна, бытчам нехача. — Брыгадзірым. Ён загадвае, я пішу. «Трэлевка навоза до трёх кілометров»... — Яна хахатнула. — Вось, «Беларуса» з прычэпам зафрахтаваі на пераезд.

Старэнкі трактарок уз'ехаў на панадворак. Раман выскачыў з кабіны, унікаючы глядзець на маці, хуценька падаўся ў хату — па майно.

Як Альбіна і думала, усе брыгадзірскія справы вельмі хутка перайшлі да Наталі. Нішто не рабілася без яе згоды, фактычна яна кіравала брыгадаю. Ініцыятыва памяняць назуву вёскі на іншую, больш гучную, таксама належала ёй.

Навіна аб гэткім яе намеры абляцела Дубраўку імгненна. Большасці жыхароў яна прыйшлася недаспадобы. Мяніць назуву? Навошта?

— Не гучышь, вось дзеля чаго! — раздражнёна адказала брыгадзірыха. — Дубраўка! Можна падумаць, тут суцэльныя зараснікі.

Памятаючы пра нелюбоў да хмызу яе маткі, людзі пацікавіліся, якою ж мае быць новая назва.

— Ці мала як можна назваць, — адказала яна. — Падкрайна, напрыклад.

Напрыканцы сакавіка сабраліся, каб абмеркаваць пытанне больш дэталёва. Амаль усе дубраўцы прагаласавалі супраць змены назвы. Праўда, знайшліся і такія, што падтрымалі Наталлю. Адзін з іх, Чэсік Каралевіч, былы вайсковец, а зараз трэнер калгаснай футбольнай каманды, прапанаваў нават тэрмінова падаць заяву ў выканкам. Але тут, пераадолеўшы сарамлівасць, нечакана ўзяла слова Альбіна, і так пераканаўча выступіла, што ў выніку і тыя, хто яшчэ вагаўся, прагаласавалі супраць ягонай прапановы.

Наталля, якая не чакала ад свекрываў гэткага запалу, нібы скамянела.

Раман увесь час, што маці гаварыла, сядзеў побач з жонкаю і глядзеў у падлогу. А калі ўзняў нарэшце вочы, каб зірнуць на Наталлю, убачыў на яе твары такую нянявісць, што сцяўся ад страху. Увечары гэтага дня ён пазычыў у Польцы бутэльку гарэлкі і ўпершыню ў жыщі напіўся да парасячага віску.

На апошнім тыдні Вялікага посту прыехаў Толік. У школе пачаліся веснавыя канікулы, і ён вырашыў наведаць сваіх.

Браты спагталіся ў маці. Альбіна клікала і Наталлю, але тая, спаслаўшыся на хатнія справы, адмовілася прыйсці. Апошнім часам у іх з Раманам з-за ягоных выпівак часцяком здараліся сутычкі, да таго ж яна ўсё ніяк не магла дараўваць свякрусе яе выступу на сходзе.

Як ні намагаўся Толік разгаварыць брата, размова не клеілася. Раман увесь час маўчаў, а як толькі апажнілі бутэльку, спаслаўся на нейкую неадкладную справу і пайшоў.

– Што ўжо за справы? – калі ён выйшаў з хаты, спытаў Толік у маці. – З нажом у халяве.

– Кілunoў лягчыць унадзіўся, – уздыхаючы, адказала Альбіна. – Куды паклічуць, туды і ідзець – за

гарэлку. І лягчыць, і колець, бываець. Днямі Свістуновым калоў. Нож усадзіў падсвінку ў грудзіну, ды сп'яну не пацэліў. Той ускочыў ды давай насіцца... Смех і грэх.

– А Наталля што?

– Наталля? Мы не сяброўкі з ёю. А ты яшчэ пагавары з братам, Толічак.

– Пагавару, – паабяцаў ён і накіраваўся ў сені.

Гірон выхапіў з сынавых рук бутэльку, схаваў за пазуху. «Аддай!» – Ромка кінуўся да бацькі, паспрабаваў адабраць пітво. Іскрынка ад ягонай папяросіны паволі апусцілася на аблаг бацькавага кулька, акурат туды, дзе капнула гарэлка. Аблаг закуродыміў, кукожачыся спрасаванаю воўнай, абдаў воблакам смуроду. Колькі часу яны моўчкі стаялі на месцы, быццам ацэньвалі собскі шанц на перамогу, і з непрыхаванаю нянявісцю глядзелі спадылба адно на аднаго.

Бацька першы адвёў пагляд, прыгрымліваючы рукою пад аблагам бутэльку, увайшоў у пуню. Наблізіўся да кладні, моўчкі пацікаваў за Ромкам, апусціўся на ўлежанае сена. Але толькі ён паспей улегчыся, як агонь перакінуўся з кулька на кладню і ўжо праз якую хвіліну запоўніў сабою усю будыніну. Гіонаў адчайны, жудасны крык скалануў падстрэшша...

– Чаго ты? – Наталля спусціла долу белыя, з таўставатымі лыткамі ногі, непрыязна зірнула на Рамана. – Да паўсмерці напалохаў. Равеш, бы недарэзаны.

Ён паспрабаваў прыўзняцца, але не даў сабе рады: галава гэтак балела з перапою, што не было сіл варухнуць пальцам.

– Калі гэта скончыцца? Лячыся ідзі.

— Якое лячыся! — ледзь варочаочы языком, прамовіў Раман. — Не з гарэлкі гэта... бацька сасніўся.

— Больш пі, дык не такое сасніца. — Наталля ражуча адкінула коўдру, прасунула руку яму пад трусы. — Во, слабеет і слабеет з кожным днём. Таксама бацька вінаваты?

— У кожнага мужыка гэтак з бадуна.

— Мне ад таго не лягчэй. — Яна зрабіла рукою шмар сюды-туды. — Лячыся.

— Не разумееш... іншае зусім.

Яна саскочыла на падлогу, шмарганула ўбок фіранку.

— Ад іншага сама знайду сродак. Вось толькі ў Крайну з'ездзіць, па сыштак.

— Па які сыштак?

— Па такі — з працрапрабабуліным рэцэптам.

— Ат, глупства ўсё. — Раман сцяпнуў коўдру, перавярнуўся на бок. — Кажаш, слабеець? А гэта што?

Але яна ўжо не слухала. Што карысці гаварыць? Заўтра яна сядзе ў цягнік і праз двое сутак будзе ў маці.

Састаў прыйшоў у Крайну а восьмай гадзіне. А праз паўгадзіны Наталля з маткаю сядзелі ў кухні, снедалі.

— Записи? — Слава Васільеўна, раздабрэлая, але ўсё яшчэ рухавая, наліла дачцэ і сабе, залпам выпіла. — Нету их. Ходила тут одна, будто бы из архива, собирала разный сор, я и отдала.

— Значит, в архиве придётся искать.

— Архив-от московский, дочка.

— Ничего, найдем. — Наталля выпіла, энергічна абмакнула ў падліву сухаватую, падобную да сухара, катлеціну.

Сшытак знайшоўся, але не ў архіве, а ў музеі. Дырэктарка музея ўласнаручна выняла яго з-пад шкла, адгарнула патрэбную старонку.

– Вы растениевод? – спытала, пабліскваючы шыкоўнымі замежнымі акулярамі. – Да?

– Да, – адказала Наталля і непрыкметна сунула ў кішэню тры аркушыкі, што гэтак жа непрыкметна хвіліну таму сама ж і вырвала са сшытка, калі дырэктарка загаварыла пра нешта з супрацоўніцай.

У Дубраўку яна вярнулася на Уздзвіжанне. Адразу дастала з валізы прышмальцаваныя аркушы, узялася чытаць. Чыгала амаль да раніцы: незнёная прашчурка пра нашчадкаў дбала не надта і пісала зусім неразборліва.

У чацвергай гадзіне Раман прачнуўся ад нейчага дотыку. Над ім стаяла Наталля і не вельмі далікатна тузала за падбароддзе.

– Сікстынская капліца – дзе?

– Здаецца, у Ватыкане, – адказаў ён, пазяхаючы. – Навошта яна табе?

– Пытгаюся, значыць трэба.

– У ксяндза папытайся, ён дакладна ведае.

– Папытайся, аنجож. – Яна зняла з сябе кашулю, легла побач. – Ого, сёння дык зусім іншая справа. Трэба мне часцей ад'яджаць з хаты.

Ксёндз не толькі распавёў усё пра капліцу, але і паабяцаў паказаць штосыці падобнае да яе. У адным з прыдзвінскіх гарадкоў на латышскім баку ёсьць копія Сікстынскай. За пробашча ў касцёле, дзе яна знаходзіцца, ягоны аднакашнік па семінарыі Мураўскі, дык калі што якое, можна з ім спаткацца.

Вярнуўшыся ад ксяндза, Наталля колькі часу сядзела ў задумені. Канечне, паехаць у Латвію было б няблага. Вось толькі з пашпартам непярэліўкі: згубіла, вяртаючыся ад маці з Крайны. Здала

дакументы на афармленне новага, а яны ўсё вальняць нешта. Можа, і не спатрэбіцца ў той Латвії, ды ўсяк бывае...

Апоўдні яна села на аўтобус і паехала ў райцэнтр.

Начальнік пашпартнага стала Кірыла Ігнатавіч Козел, былы кэдэбовец, доўга моўчкі глядзеў на яе з-пад ссунутых бровоў.

– Прыспешым ваш дакумент, – сказаў нарэшце, святлеючы з твару. – Ваша матка ў свой час шмат нам добрага зрабіла.

Цяпер, калі справа з атрыманнем пашпартта, здаецца, пасунулася, заставаўся яшчэ адзін клопат – грошы. Каб абярнуцца на аўтобусе туды і назад, патрабавалася даволі значная сума.

Частку наскрэблі, прадаўшы цішком па дзесятцы за кожны чатыры бункеры калгаснае пшаніцы. Рэштаю выручыла Альбіна.

Запасіўшыся сякім-такім правіянтам і лістом да Мураўскага, Наталля дзесятага каstryчніка выехала з дому.

Ксёндз Мураўскі быў хворы і даручыў апеку над госцяю маладой манашцы па імені Аўгустына. Якраз у гэтыя дні каталікі адзначалі нейкае сваё свята, і манашка павяла Наталлю ў плябанію глядзець па тэлевізоры, як Папа Рымскі прамаўляе ў Ватыкане з балкона. Ні сам пантыфік, ні вышываны дыван з ягоным гербам яе не ўразілі.

Не ўразіла і капліца Наадварот, тое, дзеля чаго давялося пераадолець гэтулькі вёрст, здзівіла шэрасцю і змрочнасцю. Але загое зараз, пасля падрабязных Аўгустыніных тлумачэнняў, што ды як, Наталля дакладна ведала: зрабіць усё, «як у Сікстынскай капліцы», як таго вымагала прарапрабабуліна цыдулка, ёй упаўне па сілах.

Яна гэтак была занятая ўсе дні ў незнаёмым горадзе сваімі думкамі, што аднаго разу, шпацыруючы следам за манашкай пасля дажджу па вузкай брукаванцы, паслізнулася на мокрым камені і ледзь не паламала нагу. На шчасце, абышлося вывіхам.

Праводзіць яе ў зваротны шлях прыйшоў і ксёндз Мураўскі. Гэта быў сухенькі дзядок з маладжавым не па ўзросце тварам і дужымі, бы ў юнака, рукамі.

— Спадзяюся, вам у нас спадабалася, — сказаў ён, презентуючы зямлячцы на памяць кніжку з жыцця святой Клары.

— Спадабалася, а як жа, — адказала яна і адчула, як рука ў кішэні сама сабою склалася ў дулю.

Дубраўка сустрэла яе звыклымі клопатамі. Але апроч заўсёдных з'явіўся і новы: напярэдадні Толік з Люсіяй аб'явілі, што збіраюцца пабрацца. Наталлю гэткая навіна мала кранула. Іншае не ішло з галавы. Прагледзеўшы яшчэ раз прапрапрабабуліны запісы, яна зачынілася ў істопцы і, каб усё дакладна зрабіць, як ў той капліцы, загадала Раману замураваць уваход у яе цэгло.

На два дні істопка ператварылася ў сакрэтны засек. Два дні Наталля не ела і не піла, награвала на пліце, выварвала, астуджвала, зноў выварвала нейкае зелле. Дубраўцы, бачачы, як валіць з коміна брыгадзіравай хаты чорны дым, толькі разводзілі рукамі.

Нарэшце на трэці дзень дым пачаў святлець і неўзабаве зрабіўся зусім белым. Раман разабраў цэглу, і Наталля, з цёмнымі кругамі пад вачыма і са змеевіком у руках, выйшла з істопкі. «Гарэлку гнал!» — здагадаліся суседзі і з палёгкаю ўздыхнулі. Збіты з панталыку нечаканым з'яўленнем гаспадыні, кукарэкнуў і тут жа збянтэжана заціх зеленахвосты певень.

1976. ВАР'ЯЦТВА

Вяселле прызначылі на Каstryчніцкія святы. Альбіна з Ляўонам прывезі з горада дзве скрыні гарэлкі і дзесяць бутэлек кававага лікёру. Для пэўнасці заставілі яшчэ два бітоны брагі.

Ужо былі зладжаныя катлы і падрыхтавана сцюдзёная вада, як раптам Альбіне стала дрэнна: перахапіла дыханне, а ногі парабіліся нібы ватныя. Выклікалі «хуткую». Маладая ўсмешлівая медсястра агледзела хворую, зрабіла ўкол.

— Паляжыще пару дзён, і ўсё пройдзе, — сказала, складваючы прычындалы. — Перагаміліся крыху, мабыць.

— Можа, і так. Заўчора шаснаццаць качаноў за дзень сшаткавала.

Падмяніць Альбіну ля апарату ўзялася, пры тым, надзіва, па сваёй ахвоце, Наталля. Рэшту дня і ўсю ноч, што свякрова адлежвалася, выконваючы загад лекаркі, яна шчыравала ў істопцы. Што і як яна там рабіла, зноў ніхто не бачыў.

Раман спрабаваў дапасці ў істопку, але яна не дазволіла. І толькі калі развіднела і замычэў на дварэ, брыдучы гразкаю вуліцай да збітага, вытаптанага за лета і восень выгана статак, адчыніла дзвёры, гукнула яго да сябе.

— На, пакаштуй, — сказала і плюхнула ў кубак сілаватай вадкасці.

Раман борзда, быццам баючыся, што яна перадумавае, выпіў.

— Хто яе знаець, — сказаў, прагавіта паглядаючы на бутэльку. — Крыху нібыта пах... нейкі нязвыклы.

— То ад недапіву, — сказала яна і, пакінуўшы бутэльку на стале, пайшла з хаты. — Пі, я щодрая сягоння.

Пераход да сынавай хаты даўся Альбіне цяжка. Прайшла колькі соценъ метраў і так стамілася, што заняло дыханне.

Нехта сядзеў на панадворку, але хто -- здалёку было не пазнаць. Раман, падумала яна і, пераадольваючы млявасць, прыбавіла кроку.

Сапраўды, ля хаты сядзеў Раман. Убачыў матку, штосыці мармытнуў сабе пад нос, паспрабаваў падняцца з месца.

Яна падышла бліжэй. Сын, безуладны, з расшпіленую кятуркай, хістаючыся, стаяў ля сцяны і глядзеў на яе запалымі, цъмянымі, бы ў непрытомнага, вачамі.

– Куды гэта з нажом? – жахнулася яна.

Раман няўцямна хітануў галавой, не ўтрымаўшы раўнавагі, пахліўся набок.

З хаты выйшла Наталля.

– У нас усё гатова, Вікенцеўна, – сказала, звяртаючыся да Альбіны. – Сёння скончыла гнаць. – Зіркнула на мужа, непрыязна скрывіла вусны: – Ужо намурзаўся, халера цябе!

Яны ўзялі Рамана пад руکі, адна моўчкі, другая разлягаючыся праклёнамі, павялі ў хату.

Ён падняўся з падлогі, стараючыся трymацца як найпрамей, зноў грукнуў кулаком у дзвёры. На гэты раз нібыта недарэмна. У памяшканні пачуліся павольныя, сцішаныя крокі. Затым дзвёры рэзка адчыніліся, і на парозе паказаўся Гірон. Ён быў у кульку і падкасаных картовых штанах. «Пахмяліца хочаш?» – спыгай і падаў сыну кубак з нейкім пітвом. Раман скхапіў кубак, але апаражніць не паспей: вадкасць успыхнула, поўнячы пакой хісткімі ценямі, перакінулася на бацьку...

– Зноў? – Наталля стаяла над ім і не міргаючы глядзела на ягоны зблізелы, спакутаваны твар. За тры гады сумеснага жыцця Раман упершыню бачыў яе такую – суроўую, бязлітасную, як тая смага, што мучыла яго толькі што ў сне і працягвае мучыць зараз.

З кухні даносіліся сцішаныя галасы: нанятых за гаспадынъ Польца з Сінкевічавай Алінай завіхаліся ля пліты.

– Дай пахмяліцца.

Наталля дастала з шафачкі бутэльку, наліла паўшклянкі, падала мужу. Той скапіў шклянку абедзвюма рукамі, прагна выпіць. Затым дастаў з-за люстэрка на сцяне лязо, правёў па ім далонню.

– Гэткім не тое што кілуна – мыш не вылегчыш. – Наталля выхапіла з Раманавых рук лязо, самога яго піхнула на ложак. – Праспіся лепш.

Увайшла Польца з драўлянай лыжкой для варэння ў руцэ, заклапочана сказала:

– Цэглы трэба – націснудь рулеты. Дзе ўзяць?

– У павеці шмат было, – коратка адказала Наталля.

– У павеці дрэнная, з рэштаю цэменту, няроўная.

Пачуўшы гаману, з лепшага пакоя выйшла Альбіна.

– Дошку пакладзіце, а зверху камянёў, – сказала аслабелым голасам. – Толькі як след націсніце.

Седзячы за сталом побач са старэйшым сынам, Альбіна задаволена ўсміхалася: вяселле атрымалася добрае, усяго хапала, усё было як след. І Наталля была ў гуморы, нават п'яны муж не раздражняў яе.

Ля сталаў паслугоўвалі гасцям дочки кухарак Марысія і Галіна. Зрэдку і Аліна з Польцай, абедзве пры андаляцыях, з'яўляліся ў зале, каб сабраць пусты посуд. Гарэлкаю распараджаўся Лявон. Адкаркоўваў бутэльку, заклапочана пазіраў на жонку, ставіў на

стол. Альбіна, пераадольваючы боль, усміхалася яму, рабіла выгляд, нібыта есць.

Маладыя цырымонна сядзелі на покуці, глядзелі адно на аднаго.

Застолле працягвалася да раніцы.

Чаго заўгодна чакала Альбіна, але толькі не гэтага. Перакуліла на другую палову дня, а людзі спалі як забітых. Усе, апроч яе самой, Наталлі і маладых, уладкаваўшыся хто дзе, храплі так, быццам толькі што палеглі.

Па суседстве, у Мэськавым хляве, мычэла карова і бляялі авечкі. Тоё самае чутно было і з другога панадворка, ад Польці. Альбіна абулася, памалу рушыла да хаты Свістуной.

І самі Свістуны, і ўсе, хто трапіў да іх унаначкі, спалі. Адзін Янка, звесіўшы долу вялізныя, з пакручанымі пальцамі, ногі, сядзеў на ложку і трymаўся аберуч за галаву. Убачыў Альбіну, нешта мармытнуў сабе пад нос, споўз з ложка, хістаючыся ўбакі, паплёўся да дзвярэй. Альбіна памкнулася спыніць яго, але ён нават не варухнуў брывом. Няўцямна глянуў на яе спадылба, выйшаў у сені.

Яна паспрабавала разбудзіць Польцу, але тая толькі на хвіліну прыўзняла галаву і зноў павалілася, як непрыгомная, на падушку.

З вуліцы данесліся нейкія гукі. Альбіна кінулася туды.

Янка, расхрыстаны, з палаючымі вачыма, стаяў на трасотніку і крышыў бартаю прывезеную колькі год таму ад пакояў каляровую кафлю. Ён рабіў гэта з такою зацятасцю, што Альбіна спалохалася. Асцярожна, каб не трапіць Янку на вочы, яна пракралася збоч панадворка да зарасніку бэзу і склавалася за кустом.

Скончыўшы трушчыць кафлю, Янка заклаў барту за пояс штаноў, накіраваўся да пакояў.

Альбіна кінулася назад да сваёй хаты. Надзіва, там шмат хто з гасцей ужо паўставаў. Некалькі чалавек, пабраўшы хто тапор, хто грацоўку, хто лапату, высыпалі на вуліцу, папраставалі следам за Янкам да колішняй сядзібы.

Людзі дайшлі да сядзібы, пачалі навыперацкі руйнаваць узведзены нядайна рэстаўратарамі падмурак пакояў. Нішчылі падрад усё, што трапляла пад рукі. Крыху пазней да іх далучыліся і тыя, што спалі па суседзях. Справа пайшла спарней, так спорна, што неўзабаве месца перагварылася на гладкі, бы падлога, пляц. Аднак разгарачаным невытлумачальнаю злосцю людзям і гэтага падалося мала. Убачыўшы, што ад падмурка нічога не засталося, яны рынуліся назад, у вёску. Павзярынаму равучы, дабеглі да першай хаты, пакрышылі борці і калодзежны будан, прыняліся за сцены. Паперадзе ўсіх размахваў сякераю, снаваў гаспадар падвор'я і падаваў каманды. Разбурыўшы хату дашчэнту, перабеглі на другой, затым да трэцяй. І толькі ля чацвертай натыкнуліся на супраціўленне. Казік Сяховіч, калгасны бібліятэкар, паспей выскачыць на ганак і некалькі разоў пальнуць у паветра з ружжа. Натоўп сціх, зноў рушыў да пакояў. Але там крышыць ужо не было чаго. Тады зноў павярнулі назад, пабрылі да вёскі. Дапялі да ўдога, што сіратліва ўзвышаўся па-над зараснікам бэзу, пачалі асцервянела ірваць ягады. Плады ваіліся долу, крывавымі плямамі трушчыліся пад нагамі. Абарваўшы ўсё знізу, узяліся згінаць вецце, каб дастаць і астатнія. Гэта, аднак, аказалася не пад сілу: моцныя галіны згінацца не хацелі. Двое маладэ́нца спрабавалі залезці на іх, але таксама безвынікова. Роўны, без адзінае шурпаціны камель быў слізкі, ногі і руکі соўгаліся па ім, нібы па лёдзе. Не даўшы рады ўскараскаца на яго, вырашылі пераплаваць.

Прынеслі пілу. Але толькі маладзёны пад гіканне астатніх паспелі паднесці яе да камля, як ад хаты Сяховічаў пачуўся гармідар. Наталля, раз'ятраная, страшная, са стрэльбаю ў руках бегла сюды, да дрэва, і без супынку шгосыці крычала. Не дабегшы з паўсотні кроکаў да людзей, яна спынілася, два разы запар выпаліла ў паветра.

– Не рушце яго, адышдзіцеся! – скамандавала і рашуча навяла ствол на натоўп.

Людзі змоўклі, бязгучна варушачы спэцканымі ў чырвонае вуснамі, адступілі назад.

– Хто гэта даўмеўся пілаваць? – зноў крыкнула яна і падышла з узнігтаю руляю ружжа бліжэй. – Ну?

У адказ не пачулася ні гуку.

– Каб ніводная лісціна не пацярпела больш! Чулі? – Наталля пальнула паверх галоў, імкліва пакрочыла назад, да бібліятэкаравай хаты.

Натоўп з палёгкаю ўздыхнуў, рушыў у процілеглы бок.

Зноў спыніліся ля пакояў. Тут, адчуўшы, што небяспека больш не пагражае, падпалі шаху і да змяркання танцавалі наўкола пажарышча.

Гірон стаяў збоч ганка, пагладжваў далонню адной рукі падстрыжаную пад «польку» галаву, указальнym пальцам другой вабіў Рамана да сябе. Раман падняўся з бервяна, падышоў да бацькі. Хацеў парукацца, але той дэманстрацыяна схаваў сваю руку за спіну, затым рэзка разварнуўся на месцы, хутка пакрочыў сцяжынаю да пакояў. Раман, стараючыся трапляць босьмі нагамі ў ягоныя сляды, нехаця паплёўся за ім. Галава ў яго так моцна балела з перапою, што кожны крок аддаваўся ў ёй неймаверным болем.

На прысядзібным дзядзінцы мітусіліся людзі. Воддаль, ахопленая полымем, гарэла шаха.

Бацька счакаў, пакуль Раман яго дагоніць, рашуча ступіў у вогненна-крыавае воблака. Патрываожанае вогнішча незадаволена гайданулася, шугнула ўгору снопам іскраў...

Роспачлівае адчуванне, што Гірон адыходзіць назаўжды, падзесяцьрыла Раманавы сілы. Ён закрыў твар далонямі, не зважаючы на гарачыню, ступіў за бацькам у агонь.

8

1977. ПЕРАМЕНЫ

– Полымя яго заўсёды вабіла. – Наталля змахнула з павека слязіну, самотна зіркнула на следчага. – Урэшце, здарылася тое, што павінна было здарыцца.

– Ён нападпітку быў?

– Канечне. Як і ўсе. Не дапіліся б да белай гарачкі, і ўсяго гэтага жаху не было б.

– Вы, кажуць, дрэва выратавалі...

– Выратавала, а як жа. Яго прашчурка мая пасадзіла, і мне шкада было...

– Зразумела. – Следчы спачувальна зірнуў Наталлі ў очы. – Дзякую, што дапамаглі следству. Дарэчы, перад вашым прыходам званіў Козел, прасіў, каб, як толькі вызваліцесь, зазірнулі да яго ў кабінет.

– Добра, я сама збіралася. – Наталля выйшла за дзвёры, не зашпільваючы паліто, пашыбавала ў другі канец калідора.

Кірыла Іннагавіч сустрэў яе прыязна, як добрую знаёмую.

– Вельмі, вельмі вам спачуваю, – сказаў, пасадзіўшы ў фатэль насупраць сябе. – І жадаю як найхутчэй ачомацца. З родных застаўся хто-небудзь жывы?

– Мужаў брат з жонкаю. Яна цяжарная, раджаць хутка будзе.

– Ну, гэткія сваякі крэўных наўрад заменяць, – адгадваючы Наталіны думкі, працягваў Козел.

– Я ведаю. – Наталля на хвіліну сумелася. – Але... Мне адзін чалавек прапаноўвае выходзіць за яго.

– Вось што! І хто ён?

– Вы, пэўна, ведаецце яго. Карапавіч ягонае прозвішча, ён настаўнік фізкультуры.

– О, ведаю, канечне, наш чалавек.

Хвіліну памаўчалі.

– Я днямі на радзіму збіраюся, Кірыла Ігнатавіч, – працягвала Наталля. – А перад тым, прабачце ўжо за нахабства, падгримкаю вашай хацела б заручыцца.

– А ў чым справа?

– Ды вы ў курсе – наконт назвы вёскі. Вельмі ж нябожчыку хацелася, каб на іншую яе памяняць. Даўк, можа, паспрыялі б, Кірыла Ігнатавіч?

Рэакцыя Козела была больш чым прыхільнай.

– Канечне, паспрыяю, – сказаў ён і пазначыў штосыці на календары. – Пішыце ў выканкам заяву, а я прасачу, каб доўга не валакіці. Дарэчы, наконт абранніка вашага, Карапавіча, у нас ёсць сякія-такія пражэкты. На прадмет пераводу ў раён. Не хацей дачасна гаварыць, ды калі ўжо зайшла пра яго размова... Словам, і ў гэтым плане рыхтуйцеся да перамен.

– Вы? – дырэктарка музея ажно адхіснулася ўбок ад нечаканаасці. – А мы уже разыскивать вас собирались. Как вы могли на такое пойти? Ну, попросили бы разрешения снять ксерокопию, так нет – укraли...

– Так надо было. – Наталля дастала з сумачкі лісткі, падала жанчыне. – Вот, все в целости и сохранности.

– Но почему вы решили их возвратить? – з твару дырэктаркі не сыходзіла здзіўленне.

– Может, еще кому понадобятся, – усміхнулася Наталля. – И точно понадобятся, не сейчас, так через сто лет, – дадала і таропка накіравалася да выходу.

Спяшалася: цягнік на Падкрайну адыходзіў а шостай вечара, а ў яе яшчэ не было квітка.

9

1998. ПОЛЬЦЯ

(з магнітафоннага запісу прафесара М. М. Дзямешкі)

Тое, гляджу, бытта іðзець нехта. Аж вы. Дык і добра, а то маркомтна аднэй. А што дзярэўню паказаць, дык вы ня першыя просіце. Былі тожка неяк прыехаўшы, з горада. А я, як на тое, абы-як надзеўшыся, токатока з хлява. Схувалася, думала пойдуць. Не, асталіся. Дзве бабы, муркчына і малец-падулётак. Твары белыя ва ўсіх, як мукой абсыпаныя. Зразу відацца – гарадскія. Паказала ім усё. І вам пакажу, анягож.

Ну, так, значыцца, гэта мая хата. А гэна Бакевічава. Тамака воддарль – Старынскіх. Усе, кром маей, пустыя. Глянеш кароты раз, і ворах шыбанець. Жартачкі, як труны тыя хаты стаяць, нідзе нікагусенъкі. Дажыліся.

Гэта во – дзерава. Як называецица, ня знаю. Ці не паны яшчэ пасадзілі. Ягады благія: паясі і здурнееш. Я помню такі случай, былі падурнеўшы. Хто што пабралі ды давай усё крышицы. Маладым не наравіцца яно, кажуць,

усе беды з тых ягад. Зрэзаць хацелі. Толік Старынскіх з мальцамі спілаваць магаваліся, але мы, старэйшия, не далі. Сталі кругам і не пусцілі блізка. Толік упырысты. «Цяперака, – кажаць, – не ўдасца, пасля зрэжам. Не мы, дык унукі нашы. А расці яно тут ня будзець». Ат, што яны зробяць! Тут во ўперад адно было, а цяперака вун якія зараснікі. З насёна расцець. І ўсюдых так. Днямі сястры маей Фэлі дачка з-пад Гродны прыязджала. *I там урэ поўна гэтых дзераваў.* Як наўмысля хто сеець.

Гэна вундзека, дзе пагурак, – пакоі панскія. Іх яшчэ цэльня помню. Красівия былі. Ніз цагляны, верх з дубу, страха – гонтаўая. Кругом кветкі, дрэвы разныя, бэз, чаромуха, шыпшыннік. Вясной такі пах, аж галава кругам. Але ўсюдых, арэшнік. Усё панішчылі, нічога не асталося. Дрэвы, каторыя тайсцейшия, папілавалі – на падушачкі для рэдаляў. Думалі, добрыя будуць, спілавалі, а яны пагніўшы ўсе. Шкода, дрэвы спрытныя былі, высокія. Во тут, гэтым месцам, тофеліна тайстаая стаяла. На ей бацяны пладзіліся. Але яе не пілавалі, сама завалілася, ад старасці. Бацянёнак адзін, зваліўшыся, крыло паламаў, дык лётаць ня мог. *A тады патроху к восені акрэйбаў, паляцеў.*

Пакоі самі парылі. Спярша печы, пасля і астальное. А ўжо страху як збурылі, дык і з канцом. А пасля шась – камісія прыехала. Так і так, сядзіба дужа важная, дык нада аднаўляць. Ну, нада дык і нада. Толік Старынскіх за настаўніка, вучоны, узяўся памагаць. І ўжо зробілі што-няшто, як напіліся, ды зноў куралесіць. Бытта Толікавага брата жонка, Натка, усё падробіла, падпаіла нечым. І мой быў здурнеўшы. Пасля адышоў, але жыў нядоўга, не даў клёку. Многія тады памёрлі. А тыя, што

выжылі, выязджаць пачалі. Пасля Натка наконт назывы пачала дахаджваць, каб змяніць. Даҳадзіла. Была Дубраўка, стала Падкрайна. А я ўсё роўна Дубраўкай заву. I Натцы пра тое казала. А яна: «Скажы, дзякую, цётка, што Свісцёлкай не назвалі. Усе вы тут свістуны, сваё прасвісталі». Яно й праўда. Цяперака таго, што ўперад было, і блізка няма. Во хош гарод узяць. Даўней і грэцка табе, і проса, і лён. А сягоння бульба адна ды жыта. Усё звялося, во зямля і быдлеець, як той бабыль.

Што яшчэ вам паказаць, ня здумаю. Можа, магільнік? Хадзіце паглядзіце. Тут во Канстанцыя, паня, ляжыць. Некалі ў побачкі склеп быў, ды збурылі. Шкода, паны дурка важныя былі людзі. Гэта во - Бакевічавы, Галіна з Петраком. Магілку Валька, дачка іхная, даглядаець. Яна па суседству ў дзярэйнью зайшла, дык прыходзіць на рапачас. Тут далей - мае. Бацькі абое, мужык і сынок старэйши, Казік. А тамака вун, за капліцай, - Старынскія, Вітольды, Гірон з Альбінай, Лявон і Ромка. Альбіна ягадамі атруцілася. Гірон і Ромка ў агні згарэлі ў адзін дзень. Лявон з раку нядайна памёр. Натка, жонка Ромкава, скора па яго смерці ў райцэнтру пераехала з новым мужыком. Начальніцай па культуры, ці яно там завецца, робіць. Мужыка кінула, трэці раз замуж зайшла, за нейкага Казла. Гэта нядайна ўжо. Магілы Люся з Толікам даглядаюць. Тэж урко пенсіянеры, унукаў гадуюць. Па-нашаму ўсе гаворуць. I тут, на магілках, відзіце, па-беларуску напісаны, Толік настаяў. I мне тое самае раіў зробіць, але я пастыдалася. Якая там разніца, па-якому напісаны, адзін чорт.

Капліцу ў складчыну ставілі. Падгніла ўжо, але на мой век досіць. Па велькіх святах ксёндз

прыязджаець, ладзіць імшу. З маладзеiшых хто з суседніх дзеравенъ падляціць, памолімся. А так адна я тут, адна... Але не наракаю. Пачнеш наракаць і на горшае што наўрзеш. Так і сяджу, чакаю, калі Бог злітуеца, возьмець да сябе. А вы што тутака? З цацкамі, гляджу, нейкімі? Запісываеце? Ну, запісывайце, калі інцыярэнса... Хош які наедак са старой...

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2010 год
© PDF: Камунікат.org, 2010 год